
SPQR

Марк Аврелій

НАОДИНЦІ З СОБОЮ

Роздуми

Керівник проекту ○ **Михайло Царик**
Переклад ○ **Ростислав Паранько**
Дизайнер та верстальник ○ **Арміне Скарлош**

ЛНАМ
2020

УДК 821.142
А 21

Марк Аврелій

А 21 Наодинці з собою; Марк Аврелій; пер. з грец. Ростислав Паранько.— Львів, Кафедра графічного дизайну ЛНАМ, 2020.— 288 с.

ISBN 978-617-6294-86-3

«Роздуми» Марка Аврелія — записки з мандрівки до самого себе. Посідаючи владу над величезною державою, римський імператор Марк Аврелій Антонін наполегливо шукає себе як простого громадянина Всесвіту. Спомогою в цьому — філософія, зокрема вчення стоїків: з одного боку — послідовно матеріалістичне, з іншого — одне з найодухотвореніших у європейській інтелектуальній історії.

УДК 821.142

© Ростислав Паранько, пер., 2018
© Скарлош А., дизайн та художнє оформлення, 2020

ISBN 978-617-6294-86-3

Для тих, хто в пошуку

ЗМІСТ

На шляху до Марка Аврелія · 9

Книга I · 37
Книга II · 47
Книга III · 59
Книга IV · 71
Книга V · 85
Книга VI · 99
Книга VII · 113
Книга VIII · 127
Книга IX · 141
Книга X · 155
Книга XI · 169
Книга XII · 181

Примітки прикінцеві · 191 ○ Глосарій-покажчик · 241
Пожчик імен · 283 ○ Покажчик географічних назв · 287

На·шляху·до·Марка·Аврелія

Імператор-філософ — така характеристика віддавна усталилася в європейській культурній традиції за римлянином Марком Авреліем Антоніном[1]. А втім, кожна історична доба, кожне покоління, кожна суспільна течія, кожен мислитель, які так чи так покликалися на Марка Аврелія, вкладали в цю характеристику своє розуміння — і ці розмаїті погляди на античну постать через призму щоразу іншої ідеологічної програми ледве чи могли дати змогу пильніше до неї приглянутися.

В літературі середньовічної Візантії поганин Марк Аврелій постає обізнаним у багатьох науках мудрецем і сповненим чеснот праведником, якому мало що бракує до навернення в істинну віру, а то й до святості: йому приписують і чудотворство (імператор нібито накликав дощ, коли його військо знемагало від нестачі води), і смерть, ледь не мученицьку (за хронікою Георгія Амартола, його отруїли підступні недоброзичливці); зауважмо, що цей образ мудрого й милосердного владця, майже-християнина, перейняла й давньоруська традиція.

---

1 · Шістнадцятий імператор Риму народився 26 квітня 121 р. в знатному подружжі Аннія Вера (на той час претора) й Доміції Луцілли. Йому дали ім'я прадіда — Марк Анній Катілій Север. Після смерті батька юнака взяв на виховання дід з боку матері

Ренесансна Європа вбачала в Маркові Аврелієві досконалий взірець правителя-гуманіста, чия розсудливість в управлінні державою базується на всебічній освіченості та людинолюбному світогляді. Порівнювали з імператором-філософом і ранньомодерних «просвітлених монархів» — чи не для того передусім, щоб оздобити позолотою «людяності» і «спільного блага» абсолютистське правління й агресивну імперську експансію; парадоксально, але пізніші апологети більш чи менш радикальних демократичних реформ частенько малювали на своєму прапорі того ж таки Марка Аврелія.

Подібно до постаті імператора-філософа, знову й знову конструйованої відповідно до «вимог часу», змінювалося й прочитання славетного твору, з яким в уяві широкого загалу й асоціюється передусім його особа — серії нотаток у дванадцяти книгах, що мають традиційну назву «Роздуми». Арета, архиєпископ Кесарії, в листі, писаному близько 907 р., називає цей твір «вельми пожиточною книгою» — очевидно, пожиточною для спасіння душі; церковний історик

Марк Анній Вер · Невдовзі Марк наблизився до імператорського двору: Адріан, який був тоді при владі, всиновив його дядька — Тіта Аврелія Фульва Бойонія Арія Антоніна (майбутнього імператора Антоніна Пія), а той, своєю чергою, — Марка · 5 грудня 138 р. Марк Елій Аврелій Вер (таким стало повне ім'я після усиновлення) розпочав свою адміністративну діяльність на посаді квестора. Того ж року його заручено з донькою імператора Антоніна Пія, Фавстиною (одружився з нею в 145 р.). У 139 р. Марк за наполяганням названого батька переселився до імператорських палат; у 140 р. вперше став консулом (згодом ще двічі здобував це звання) · В березні 161 р., після смерті Антоніна Пія, почалося правління імператора Марка Аврелія Антоніна — спочатку спільне з названим братом Луцієм Вером, а від 169 р. — самостійне · Невдовзі після вступу на престол Маркові Аврелієві довелося вести війну проти Парфії, де в 163-164 р. римляни здобули кілька поважних перемог; в 165 р. на заваді стала пошесть, тож у 166 р. війну довелося завершити — щоправда, на досить вигідних для Риму умовах · Вже в 167 р. Марк Аврелій очолив нову військову кампанію — проти германських та сарматських племен, що зазіхали на північні кордони імперії. В 175 р. її перший етап закінчився, знову ж таки, вигідним для Риму миром · Успіхи на півночі затьмарилися заколотом імператорського полководця Авідія Кассія в Сирії. Бунт було придушено, після чого Марк Аврелій дуже милосердно повівся з його учасниками · В 177 р. почався другий етап війни з германцями, якій поклала край велика перемога римлян у 179 р. Невдовзі після неї, 17 березня 180 р. Марк Аврелій помер у Віндобоні (нині Відень); всупереч традиції дослідники запевняють, що причиною смерті була не отрута, а виразка шлунка.

Никифор Калліст Ксантопул (XIV ст.) вважає, що «Роздуми» — це письмове напучення синові Коммоду, і цим вписує твір римського імператора у традиційний візантійський жанр «повчань дітям», до якого, між іншим, належить і знамените «Повчання» Володимира Мономаха.

У Західній Європі «Роздуми» вперше видав (разом із латинським перекладом) німецький гуманіст Вільгельм Гольцман (знаний також як Ксиландр) у 1559 р. в Цюріху. Суспільство пізнього Відродження сприйняло «Роздуми» передовсім як збірник коротких настанов на тему людського щастя. Потужний сплеск релігійної свідомості, пов'язаний з Реформацією та Контрреформацією, також наклав відбиток на прочитання Марка Аврелія: ледве чи знайдеться ранньомодерний видавець чи перекладач цього твору, який не долучив би до тексту власних рефлексій щодо тотожності висловлених там ідей із тими, що їх можна знайти в Біблії. Тим-то «Роздуми» стали в один ряд із популярними то ді «духовними щоденниками» та «духовними путівниками». Гляньмо на титули: найдавніший англійський переклад Мерика Казобона зветься «Марк Аврелій Антонін. Його роздуми про самого себе, де трактується про природне щастя людини — в чому воно полягає і якими засобами його досягти»[2]; дещо пізніший, Джеремі Кольєра, — «Імператор Марк Антонін. Його бесіди зі самим собою»[3]; німецький переклад Йогана Адольфа Гофмана має назву «Повчальні роздуми римського імператора Марка Аврелія Антоніна про самого себе»[4].

---

2 · Marcus Aurelius Antoninus. His Meditations concerning himselfe, treating of a Natural Man's Happinesse, wherein it consisteth, and of the Means to attain unto it. Translated out of the original Greeke with Notes by Meric Casaubon B. D. London, 1634. Тут і далі відомості з історії англійських перекладів Марка Аврелія запозичено із видання: Marcus Aurelius. Edited and translated by C. R. Haines. Harvard, Massachussets — London, 1999, c. xiv-xx.

3 · The Emperor Marcus Antoninus. His Conversations with Himself. Translated into English by Jeremy Collier M. A. London, 1701.

4 · Des römischen Kaysers Marcus Aurelius Antoninus erbauliche Betrachtungen über sich selbst, aus dem Griechischen übersetzt und nebst kurtzen Anmerkungen auch mit seinem Leben vermehrt. Hamburg, 1725.

Цікаво, що в сприйнятті «Роздумів» простежується виразна паралель також із «Думками» Блеза Паскаля; навіть традиційний французький заголовок твору Марка Аврелія — такий самий, як у знаменитих паскалівських рефлексій: «Pensées». Ймовірно, саме ця паралель дала поштовх одній із пізніших версій щодо природи «Роздумів» — мовляв, Марк Аврелій, як і Паскаль, підготував нотатки для створення цілісного морального трактату, який, однак, лишився ненаписаним (або ж не зберігся).

До XIX ст. за твором Марка Аврелія остаточно закріпилася репутація чудового матеріалу для честивих розважань, щедрого джерела духовної розради і невичерпної скарбниці повчальних сентенцій. Про тодішню популярність «Роздумів» свідчить, зокрема, те, що до 1800 р. в Англії повний переклад їх здійснили чотири рази[5], перевидали загалом 84 рази; в Росії ще наприкінці XVIII ст. на так званих «народних картинках» — морально-дидактичних ілюстрованих аркушах — з'являється зображення Марка Аврелія в супроводі цитат із «Роздумів», а століттям пізніше послідовники ідей Льва Толстого поширюють серед селян численні дешеві перевидання і цілого твору, і вибраних уривків із нього.

Певна річ, ідеологічні функції твору диктували й підхід до перекладів. Ретельність у передаванні змісту й стилю оригіналу не була пріоритетом: важливіше було зробити текст легким і приємним для читача, надати йому високого, «одухотвореного» звучання, наситити вишуканими афоризмами. Автентична думка Марка Аврелія, навіть у її найзагальніших рисах, часто майже не проступала в перекладі, а велемовні звороти й словесні прикраси мали

---

5 · Див. два згадані вже переклади, а також: The Meditations of the Emperor Marcus Aurelius Antoninus. Newly translated from Greek with notes [by James Moor and Thomas Hutcheson]. Glasgow, 1742; The Meditations of the Emperor Marcus Aurelius Antoninus. A New Translation from the Greek Original, with notes, by R. Graves, M. A., Rector of Claverton, Somerset. Bath, 1792.

небагато спільного з компактним, подекуди уривчастим і еліптичним стилем оригіналу.

Щойно кінець XIX — початок XX ст., коли в гуманітарних дисциплінах (зокрема, в класичній філології та історії філософії) вже було закладено основи сучасного наукового методу, приніс нове бачення і постаті імператора Марка Аврелія Антоніна, і його літературної спадщини. Дослідники, озброєні новим інструментарієм, передовсім науковими виданнями античних джерел (окремо слід згадати збірку фрагментів із втрачених творів ранніх стоїків, неоціненних для розуміння світоглядного тла «Роздумів»; наукове видання творів Епіктета, який справив безпосередній вплив на філософське формування Марка Аврелія; нарешті, досить якісне наукове видання самих «Роздумів»[6]) зробили перші спроби розглянути цей твір в історичному та інтелектуальному контексті його власної доби, добачити в ньому не так «вельми пожиточне» чтиво чи знаряддя ідеології, як самодостатню культурну цінність. Відтоді й шлях перекладачів саме «до автора», до прочитання та відтворення автентичного змісту твору, з усіма тонкощами тексту й усієї глибиною контексту, став незворотнім — хоч і не завше простим.

Попри те, що й у XIX-XX ст. найбагатшим виявився англомовний перекладацький доробок[7], чи не найяскравішою

---

6 · Stoicorum veterum fragments. Collegit Ioannes ab Arnim. Lipsiae, 1903-1905; Epicteti dissertationes ab Arriano digestae. Recensuit Henricus Schenkl. Lipsiae, 1894; Marci Antonini Imperatoris in semet ipsum libri XII. Edidit H. Schenkl. Lipsiae, 1913.

7 · The Thoughts of the Emperor Marcus Aurelius Antoninus. Translated by George Long. London, 1862; The Fourth Book of the Meditations of Marcus Aurelius. A revised text with Translation and commentary by Hastings Crossley, M. A. London, 1882; Marcus Aurelius Antoninus to Himself: An English Translation with Introductory Study on Stoicism and the Last of the Stoics. By Gerald H. Rendall, M. A., Litt. D. London, 1898; The Meditations of Marcus Aurelius Antoninus. Translated by John Jackson. With an introduction by Charles Bigg. Oxford, 1906; The Communings with Himself by Marcus Aurelius Antoninus, Emperor of Rome together with his speeches and sayings. A revised text and a translation into English by Charles R. Haines. London, 1916; The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus. Edited with translaton and commentary by A. S. L. Farquharson. Oxford, 1944; The meditations of Marcus Aurelius Antoninus. Translated with an introduction by G. M. A. Grube. Indianapolis, 1963; Marcus Aurelius. Meditations. Translated with an introduction by Maxwell Staniforth. London, 1964.

ілюстрацією труднощів на згаданому шляху та спроб подолання їх є праця російських перекладачів. До початку XX ст. з'явилося три повні переклади тексту «Роздумів» російською, однак перший із них, Сєрґєя Волчкова[8], здійснено не з оригіналу, а з німецького, згаданого вже перекладу Гофмана; другий, Леоніда Урусова[9] (саме ним послуговувалися російські просвітники кінця XIX ст.), хоч його й задекларовано як «переклад з грецької», має за основу здебільшого французьку версію: тож не дивно, що він хибує тим самим моралізаторством і тією ж сентиментальністю, що й давніші західноєвропейські переклади.

Третій переклад (а по суті, перший з оригіналу), Платона Краснова[10], хай і досить правдиво передає поверховий зміст грецького тексту, та загалом відповідає тій характеристиці твору, яку перекладач сам сформулював у вступі до видання: «Найважливішим вважалося висловити своє щиросердне почуття, а тим, як і якою мовою — не надто переймалися»[11]. І справді, російський текст Краснова надміру велемовний і барвистий там, де варто було б передати стисліть і суворий ритм оригіналу; з іншого боку, перекладач навіть не намагається відтворити численні випадки гри слів та алітерації (нема мови про алюзії та приховані цитати), а якщо й зауважує їх, то просто подає в дужках відповідний грецький зворот.

Першою цілеспрямованою спробою відтворити російською мовою закорінене у філософії стоїків інтелектуальне, світоглядне багатство «Роздумів» став переклад Сємьона

---

8 · Житие и дела Марка Аврелия Антония, а при том собственныя и премудрыя его рассуждения о себе самом. С немецкого на российской язык перевел в 1738 и 1739 году Сергей Волчков. Санкт-Петербург, 1740.

9 · Размышления императора Марка Аврелия о том, что важно для самого себя. Перевод кн. Л. Урусова. Тула, 1882.

10 · Марк Аврелий. К самому себе. Перевод с греческого Пл. Краснова. Санкт-Петербург, 1895.

11 · «Главным спиталось высказать своє искреннее сердечное чувство, а как и на каком языке — об этом не прилагали особенных забот».

Роґовіна[12], який звернув належну увагу і на тонкі нюанси думки Марка Аврелія, і на насиченість тексту стоїчною термінологією. На перекладача, однак, чатувала інша пастка: ретельно передаючи дослівний зміст оригіналу, він не спромігся зберегти природність і силу фрази, притаманні імператорові-філософу; позначилося на естетичній вартості тексту й активне вживання сучасних філософських термінів, що справляють враження анахронізмів, а як зважити на їхнє здебільшого латинське походження — то й варваризмів. Майже через півстоліття після Роґовіна цих недоліків, вочевидь, намагався уникати в своєму перекладі Андрєй Єґунов[13], якому добре вдалося передати літературний стиль Марка Аврелія; щоправда, він опрацював лише першу книгу «Роздумів» і кілька уривків з інших книг, де, загалом, не так гостро постає проблема систематичного відтворення філософської термінології.

Останній, і, можемо стверджувати, найкращий російський переклад «Роздумів» належить Алєксандру Ґаврілову[14]. Перекладач та редактори, вдумливо проаналізувавши досвід попередників, досягли певного синтезу, де належно враховано недоліки давніших підходів до перекладу. Найважливішою причиною цих недоліків, як зауважує сам перекладач в одному з нарисів, що увійшли до видання, тією чи іншою мірою є методологічна однобокість перекладу, акцентування в ньому якогось одного аспекту — чи то легкості для читача, чи дотримання стилю оригіналу, чи відтворення інтелектуально-філософського багажу, зокрема термінології. І перекладачеві таки вдалося

---

12 · Марк Аврелий Антонин. Наедине с собой. Размышления. Перевод с греческого и примечания С. Роговина, вступительный очерк С. Котляревского. Москва, 1914.

13 · Поздняя греческая проза. Составление, вступительная статья и примечания С. Поляковой. Москва, 1960, с. 293-315.

14 · Марк Аврелий Антонин. Размышления. Издание подготовили А. И. Доватур, А. К. Гаврилов, Ян Унт. Ленинград, 1985. Зі статті «Марк Аврелий в России», вміщеній у тому ж таки виданні (с. 116-169), запозичено більшу частину відомостей, використаних у поданому вище огляді давніших російських перекладів.

знайти компроміс, своєрідну золоту середину між цими суперечливими аспектами. Ретельно, майже слово до слова передаючи текст оригіналу, Ґаврілов зберігає характерну для Марка Аврелія стислість фрази, а вміло поєднуючи ті ж таки слова у природні для мови перекладу сполучення, цілком прийнятно відтворює зміст. Докладено зусиль, щоб у той чи інший спосіб передати характерну для грецького тексту гру слів; важливо й те, що двозначності, алюзії та недомовки, яких чимало в оригіналі, здебільшого збережено й у перекладі. Щодо термінів, якими рясніє твір Марка Аврелія, то перекладач або передає їх питомо російськими словами, в разі потреби модифікуючи звичне вживання, або вдається до новотворів за старослов'янським взірцем (подекуди — до прямих словотвірних кальок): оскільки саме в утворенні таких неологізмів російська мова є винятково гнучкою, то вони не виглядають чимось неприродним; навпаки, слов'янські корені роблять філософську термінологію прозорішою для читача.

Наша увага саме до перекладу Алєксандра Ґаврілова зумовлена тим, що він, здається, найдалі пройшов у розкритті різних граней славетної пам'ятки античного письменства. Невідомо, чи далася взнаки свідома настанова західних перекладачів, чи питомі властивості західних мов, але навіть там, де існує найбагатший досвід засвоєння твору Марка Аврелія, — в англійській мові — найновіші здобутки[15] не виходять поза межі удоступненого, описового передавання думки автора, натомість пропонуючи лише різні варіанти літературного відшліфування перекладного тексту. Зауважмо, що піонерський український переклад

15 · Marcus Aurelius. Meditations. A new translation, with an introduction, by Gregory Hays. New York, 2002; Marcus Aurelius. The Emperor's Handbook. A new translation of the Meditations by C. Scot Hicks and David V. Hicks. New York, 2002.

Омеляна Омецінського[16] здійснено в приблизно такій самій парадигмі: досить точно віддано загальний зміст тексту, але не зроблено поважної спроби систематично відтворити українською мовою античні філософські поняття й терміни, передати своєрідний стиль автора, ба й зберегти віршовий розмір у цитатах із поетів та драматургів — хоча, принаймні, щодо останнього пункту українська мова має незаперечну перевагу над західними.

Отож, було очевидно, що бракує нового українського перекладу «Роздумів», навіть більше — що такий переклад вельми на часі. Левову частку потрібних для нього дослідницьких пошуків і методологічних напрацювань вже виконали інші; йдеться не лише про попередніх інтерпретаторів Марка Аврелія, а й про тих, хто збагачував мову українських перекладів (найперше слід згадати Миколу Лукаша[17]), і тих, хто формував принципи сучасного українського перекладу з класичних мов, надто зі стоїчної філософської прози (серед найновіших здобутків — листи Сенеки в інтерпретації Андрія Содомори[18]). Водночас була надія зробити хай і маленький, але крок уперед порівняно зі здобутками іноземних колег — за умови, що на ґрунті української мови буде глибше або принаймні дещо по-новому застосовано їхній досвід у цій захопливій мандрівці. Тому в своїй праці перекладач взяв до уваги такі засадничі питання: яка природа твору Марка Аврелія? навіщо і як він його писав? чим для нього є філософія? ким є Марк Аврелій у своїх писаннях і в житті?

---

16 · Марк Аврелій. Роздумування. Переклад і вступну статтю зладив Омелян Омецінський. Буенос-Айрес — Нью-Йорк, 1986

17 · Неоціненною підмогою став, зокрема, словник-довідник: Фразеологія перекладів Миколи Лукаша. Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ, 2002.

18 · Сенека. Моральні листи до Луцілія. Переклав з латини Андрій Содомора. Київ, 1996; 1999; Львів, 2017.

. . .

Більшість сучасних дослідників сходяться на думці, що твір Марка Аврелія не належить до жодного з традиційних античних літературних жанрів, до яких його намагалися залічувати раніше. Це — ані моральний трактат, ані напучувальна діатриба, ані філософська розрада: попри те, що раз у раз натрапляємо на елементи кожного з цих жанрів, «Роздуми» не є цілісним текстом у звичному розумінні. Вони становлять сукупність окремих нотаток різного обсягу — від кількох слів до кількох сторінок, — і між ними майже ніколи немає тяглості (винятком тут є лише перша книга). Ці нотатки не можуть бути й попередніми нарисами до запланованого твору: хоч у якій послідовності намагалися розставити їх скрупульозні філологи, виявити якусь виразну структуру, якийсь послідовний розвиток думки їм не вдалося. Відпадає також, здавалося б, правдоподібніша версія, що маємо справу із щоденниковими записами: в цілому тексті ледве чи вдасться знайти суттєві автобіографічні відомості, знову-таки, за винятком першої книги — але й тут знахідки будуть дуже скупими; щодо поточних подій та вражень, то лише зрідка подибуємо невиразні натяки на них.

То чим же є писання Марка Аврелія? Виявляється, що в античній літературі не так вже й легко знайти щось подібне за формою. Зрештою, літературним твором їх можна назвати лише умовно: філологи й історики доходять висновку, що славетну пам'ятку письменства, яка витримала стільки перевидань і яку було перекладено стількома мовами, автор взагалі не мав наміру оприлюднювати.

Твір, якому Марк Аврелій завдячив славою філософа, насправді є вислідом дуже особистого застосування філософії, що його метою була аж ніяк не слава. Нотатки імператора — це радше засновані на філософії стоїцизму (з принагідними запозиченнями з інших філософських систем) вправи, своєрідна письмова автопсихотерапія, спрямована на відшукання душевної рівноваги, на подолання залежності від людської опінії, на боротьбу зі страхом смерті. Марк Аврелій

не висловив якихось нових ідей: і самі ці теми, і окремі, пов'язані з ними, мотиви були вельми поширені в античній літературі, надто у стоїчних авторів; якщо взяти, наприклад, «Моральні листи до Луцілія» Сенеки, то посилання до всіх паралельних місць, либонь, охоплять більшу частину тексту Марка Аврелія (в примітках до нашого перекладу зазначено лише найхарактерніші з них). Унікальна цінність «Роздумів» полягає в тому, що вони відкривають перед нами не заклики досягати згаданих цілей і не повчання, як це робити, звернені до іншої людини чи до широкого загалу, а процес особистої боротьби за досягнення їх; і поруч із філософією найпотужнішою зброєю в цій боротьбі для Марка Аврелія є мова.

Оте, за античною мудрістю, «двічі прочитане» — бо викладене на письмі — живе слово мало знову й знову переконувати свого автора в конечності «життя за природою», в марноті «дещиці слави», в обоятності насолоди й страждання. Воно мало бути максимально дієвим — а тому поєднало в собі, з одного боку, граничну стислість, з іншого — риторичну силу. Ця сила полягає не в літературній оздобності й пишномовності — навпаки, часто натрапляємо на уривчастість, ба, навіть неузгодженість та недовершеність фрази; вона полягає в своєрідному прозовому ритмі, в паралелізмах та протиставленнях, в анафорах та асонансах, але насамперед (хоч як це парадоксально в поєднанні зі стислістю й уривчастістю) — в природності й невимушеності, досягненій завдяки майстерному володінню словом.

Ознакою цієї природності є й численні недомовки та натяки — на події, на осіб, на цитати з літератури. Справді-бо, хто розводитиметься про другорядні речі, які й так відомі, коли треба сказати найголовніше! Навіть більше: деякі двозначності можуть бути зумовлені не нашою необізнаністю з контекстом, а задумом самого автора поєднати одразу кілька можливих прочитань і цим зробити вислів ще насиченішим.

Прикладом може послужити текст цілої першої книги (яку ще називають «переліком» або «каталогом подяк»):

називаючи близьких йому людей і все, чим він кожному з них завдячує, Марк Аврелій будує фразу так, що опис моральних якостей, рис поведінки та вдачі можна зрозуміти і як характеристику цих людей (таки насамперед їх), і як характеристику його самого (тобто яким він завдяки їм став). У цей витончений спосіб автор «Роздумів» визнає свій борг перед іншими за те, ким він є, водночас уникаючи відвертого самолюбування. Проте особливо виразно ця особливість виявляється в тому, як Марк Аврелій залучає на свою користь ідейний та понятєвий арсенал стоїцизму.

Відомо, що стоїки, особливо в пізній період історії цієї школи, зосереджувалися передовсім на морально-етичних питаннях, щоправда, трактуючи їх у тісному пов'язанні з іншими двома членами своєї традиційної класифікації філософських дисциплін: природознавством (до якого належали, зокрема, космологія та психологія) і логікою: цього вимагала сама природа стоїчної філософської системи. Використання аргументації з цілого спектру філософських наук тією чи іншою мірою властиве для всіх письменників, які перебували під впливом пізнього стоїцизму, і не лише в спеціалізованих трактатах, а й, скажімо, в листах — як це бачимо у Сенеки. Послуговується нею й Марк Аврелій. Сам він, на одностайну думку дослідників, не вніс до скарбниці стоїчної філософії нічого нового; зате його писання становлять дуже яскравий і своєрідний приклад її практичного застосування.

Стверджуємо, що ця своєрідність полягає в унікальному прищепленні філософського дискурсу до мовної тканини твору, який, попри насиченість філософською аргументацією, все-таки не є суто філософським. Більшість термінів у системі стоїцизму — це або звичайні щоденні слова, або досить відомі широкому загалові елементи професійного жаргону (здебільшого з ділянки медицини), яким стоїки надали вужчого, спеціального значення і, відповідно, стали вживати їх у новий, незвичний спосіб. Що робить Марк Аврелій? Після понад трьох століть існування стоїчної школи

й спеціалізованого вжитку її термінології він немовби повертає філософським термінам їхній первісний, щоденний, зрозумілий для «посполитої» людини зміст.

Ті ідеї та настанови, що в їхній істинності Марк Аврелій наполегливо сам себе переконує, на той час вже багато віків були в широкому обігу і в літературі — починаючи від Гомера, — і, ймовірно, в усній традиції. Однак формулюючи їх у тексті «Роздумів», імператор-філософ послуговується такими словами й зворотами, які добре вписуються в контекст і в своєму щоденному, посполитому сенсі — просто ще раз повторюючи давно знані істини (хай у вельми витонченому риторичному опрацюванні); і в спеціальному, термінологічному значенні — розкриваючи їхнє місце в системі поглядів стоїцизму і обґрунтовуючи їх засобами цієї системи. Навіть у першій книзі — здавалося б, геть не філософській — раз у раз натрапляємо на слова з таким потенційно «подвійним» значенням, а пильніше приглянувшись, виявляємо, що й там цілком доречним є також те друге, філософське прочитання!

Дуже яскравою, наочною ілюстрацією цього принципу є використання Марком Аврелієм цитат із літературних творів: він добирає, досить вільно вихоплюючи їх із первісного контексту, ті пасажі, де звичайні слова, які — здебільшого цілком випадково — збігаються зі стоїчними термінами, дають змогу витлумачити цілу цитату як закорінену в системі стоїцизму максиму. До того самого ряду можна залучити різноманітні спроби етимологізування розмовних зворотів та загальновживаних слів з метою відшукати в них співзвучний зі стоїчними ідеями сенс. Марк Аврелій шукає підтвердження своїх базованих на філософії стоїків життєвих настанов у самій структурі мови, у її глибинних пластах: не дивно, що мовою своїх нотаток він обрав грецьку — адже вона була «рідною» для філософії, зокрема для стоїцизму.

. . .

Праці істориків дають підставу стверджувати, що, як у «Роздумах» зі самою їх мовою нерозривно зрісся філософський дискурс, так і в біографії Марка Аврелія зі самим його життям, зокрема публічним, нерозривно зрісся філософський праксис. Розгляньмо найуславленіший і найкраще знаний розділ в життєписі автора «Роздумів» — період його імператорства. Одразу зауважимо, що помилиться і той, хто шукатиме в його державницькій діяльності ознак філософської відстороненості, втечі від адміністративної рутини й клопітності воєнних походів, і той, хто сподіватиметься знайти в ній спроби втілити якісь радикальні суспільно-політичні новації, базовані на його філософських поглядах. Марк Аврелій радше тримався звичного курсу в управлінні імперією, здебільшого провадячи ту саму політику, що й його попередники Адріан та Антонін Пій: у першій книзі «Роздумів» він сам подає хай скупі, але промовисті відомості про методи адміністрування, запозичені від названого батька (I, 16), а в іншому місці прямо стверджує, що намагається бути «в усьому — учнем Антоніна» (VI, 30). Вплив філософських переконань можна радше вбачати в тому, з якою настановою і в який спосіб Марк Аврелій вдавався до традиційних методів.

Хоч йому, як адептові стоїчного вчення про спорідненість всіх розумних істот, мало бути відразливим вбивство людей під час воєнних дій (в «Роздумах» знаходимо зневажливий відгук про тих, хто «високої думки про себе, як уполює... сармата» — X, 10), ще під час спільного правління з названим братом Луцієм Вером він провадив велику збройну кампанію в Парфії, а в останні роки життя — воював з германськими племенами, зміцнюючи північні кордони імперії[19]. Однак робив це, усвідомлюючи, що діє в інтересах Римської держави, а що своє громадянство в ній тісно пов'язував зі

19 · Саме під час тих північних походів постала частина «Роздумів» — принаймні, їх друга й третя книга.

стоїчним «громадянством Всесвіту»[20], — то й задля облаштування світового ладу. Уряджав Марк Аврелій і криваві видовища — гладіаторські бої та виступи звіроборців, — але не тому, що потребував вдовольнити свої ниці потяги[21], і не тому, що прагнув слави, а «з огляду на те, що треба [було] зробити» (I, 17), зважаючи на звички та звичаї суспільства, яке йому довелося очолювати.

«Не сподівайся Платонової держави!» — сам себе застерігає імператор-філософ (IX, 29). Він не намагався скасувати інститут рабства — але заборонив господарям продавати рабів для участі у видовищах, а рабинь — у доми розпусти; іншим своїм наказом обмежив коло рабів, допитуваних в разі вбивства господаря, лише тими, хто був присутній безпосередньо на місці події. Марк Аврелій, як і попередні римські імператори, організовував безкоштовні роздавання харчів народові — але намагався впорядкувати цю практику, щоб і в ній була «вирозумілість і поміркованість» (I, 16): збільшив цільову пайку для дітей-сиріт, а саму процедуру роздавання поставив під пильніше стеження, доручивши її громадянам вищого стану — консулярам і преторіям (а не вершникам, як було раніше).

«Якщо зазнала шкоди громада, то не на шкідника треба гніватися: у чомусь був недогляд» (V, 22). Марк Аврелій не запровадив чогось радикально нового в судочинстві: навпаки, він радше намагався відродити принципи давнього римського права. Однак відомо, що з покарань, приписаних законом за певний злочин, він завжди намагався вибрати найм'якше; справи щодо людей із загалом доброю репутацією провадив особисто, а преторів застерігав від надмірної поспішності у винесенні звинувачень. Славнозвісним

---

20 · «Моя громада й вітчизна, оскільки я Антонін — Рим, оскільки людина — Всесвіт» (VI, 44).

21 · За свідченнями сучасників, під час тих видовищ, де він таки мусив бути присутнім за своїм статусом, Марк Аврелій заглиблювався в читання книжок чи в опрацювання державних документів.

прикладом практичного втілення цієї настанови є його поводження з учасниками сирійського заколоту 175 р.

Згадаймо й про питання, яке впродовж багатьох століть було вельми делікатним і неоднозначним: ставлення Марка Аврелія до християн. У церковній традиції період його правління згадується як доба переслідувань прибічників Христової віри. Знаємо, що в 165 р. імператорів друг і наставник Квінт Юній Рустик особисто виніс вирок смерті апологетові християнства Юстинові Мученику; та й сам Марк Аврелій вважав дії християн зумовленими пристрастю, а не розумом. Але в тексті хроніки візантійського письменника Євсевія Кесарійського[22] зберігся лист Марка Аврелія до намісників Азії (датований бл. 161 р.), який свідчить: імператор-філософ закликав толерантно ставитися до християн, залишити віру їхньою приватною справою, адже всяке переслідування вони сприймають як нагоду привселюдно засвідчити свої переконання у мучеництві, а це ще більше збурює суспільні настрої. Вочевидь, до його закликів або не прислухалися, або прислухалися запізно — тож і довелося гасити хвилю невдоволення[23], вкотре діючи «з огляду на те, що треба зробити» задля добра вітчизни...

Саме обов'язок перед родиною, близькими, Римом, Всесвітом — усвідомлений і неухильно виконуваний — був тією засадою стоїцизму, яка справила щонайпотужніший вплив на Марка Аврелія. Це вона дала змогу йому — за своїм душевним налаштуванням аж ніяк не схильному насолоджуватися становищем імператора — визнати перед самим собою: «Якщо дано жити при дворі — то й при дворі дано добре жити» (V, 16). Добре жити, добре зіграти ту роль, яку накинула доля, і гідно піти зі сцени — ось для чого ще двадцятип'ятилітнім Марк Аврелій відмовився від занять риторикою і цілковито поринув у філософію. Їй він

22 · Церковна історія 4, 13.

23 · Підсиленого ще й епідемією чуми: народ вважав, що її накликали християни своєю зневагою до давніх богів.

завдячував тими хвилинами наодинці з собою, коли мав нагоду пригадати, що є часткою цілого людства й цілого Всесвіту, коли набирався сил, щоб, повернувшись до «мурашиного гарування й тяганини, полохливої мишачої біганини, смикання ляльок на мотузочках», — «посеред усього цього… встояти» (пор. VII, 3).

«Діло філософії — просте і скромне…» (IX, 29). Бачимо, що присутність філософських принципів у житті й діяльності Марка Аврелія була хоч і всепроникною, але субтильною, некрикливою — як і присутність філософських термінів у тексті його твору. Тому й переклад «Роздумів» міг дати чіткіше бачення історичної постаті Марка Аврелія, донести до нас її самобутню ауру лише за умови, що в ньому буде свідомо й послідовно відтворено цю особливість оригіналу.

. . .

Підказкою для перекладача виявилося саме те, що створювало йому найбільше труднощів: дуже інтенсивне використання в «Роздумах» ресурсів мови. Якщо Марк Аврелій знаходить у грецькій мові щонайдієвіші засоби переконання, самовиховання і самооновлення, то, може, й перекладачеві варто звернути увагу на те, що є найбагатшого в українській мові, в чому вона сильна порівняно з іншими? Окрім гнучкості синтаксису, яка дала змогу порівняно легко відтворити стислість вислову (а також численні еліпсиси й недомовки), не втративши ні змісту, ні стрункості фрази, є ще два потужні ресурси. По-перше, це багатюща скарбниця розмовної лексики; по-друге — незглибимі пласти фразеологізмів, ідіоматичних зворотів, сталих словосполучень.

Одразу зауважимо, що використання лексичного багатства аж ніяк не означає нестримного «урізноманітнення» перекладного тексту (наприклад, підставлянням щоразу нових синонімів замість тієї самої лексеми оригіналу); навпаки, йдеться про якомога суворіше дотримання принципу «слово до слова» і якомога точніше відтворення семантичних відтінків, конотацій, образів, які можуть стояти за тим чи іншим словом оригінального тексту — аж до відтворення його етимологічного значення. Цікаво, що найбільше тут стали в пригоді саме ті слова із живої, народної лексики, які дедалі рідше трапляються в мовленні «усередненого» українця, а в словниках часто мають цілковито незаслужені позначки «архаїзм», «діалектизм», «маловживане».

Коли Марк Аврелій говорить про важливість для людини узгоджувати з розумом «і рух, і стримування», то зрозуміло, що поруч із абстрактним значенням «рух» виступає й конкретне — «вчинок», а тому незамінним виявляється слово «поступати», «поступування», яке досконало увиразнює обидва значення. На питання, як передати слово, що в оригіналі може означати і «зупинитися», і «задуматися», відповіддю є — «застановитися». Вживання автором слова з основним значенням «кінець» в такому контексті, де воно означає ще

й «смерть», вимагає від перекладача згадати не надто часто вживане слово «кончина». Грецьку лексему зі значенням «коритися», яка на рівні етимології містить образ поклону, доземного схиляння, якнайкраще передає дієслово «підхилятися»; а ту лексему, що означає «метушитися», «клопотатися», водночас актуалізуючи в тексті Марка Аврелія своє образне значення «смикатися на мотузках» — добре відтворює дієслово «помикатися». Коли йдеться про те, що речі й обставини зовнішнього світу не «торкають» людини, то вочевидь автор має на увазі не лише конкретно-образне, а й переносне значення відповідної лексеми — «докучати»; в українському перекладі обидва відтінки збережено в слові «діймати».

Ще більше можливостей відкриває характерне для української мови багатство сталих зворотів та словосполучень. Насамперед, воно дає змогу належно передати в перекладі ті вирази, які й в оригіналі є явно ідіоматичними: деякі з них — за допомогою дослівних кальок, як-от «з усієї душі», «привернутися всією душею», «як воно тобі піде», «докладати труду», «хоч лусни», «на чому б не спіймав», «читається на обличчі», «стояти на виході»; а деякі — вдавшись до близьких за змістом і образністю зворотів, як-от «де підібрати, а де попустити віжки» (в оригіналі дослівно «де натягнути, а де послабити» — слово «віжки» легко домислюється); «у піт кинуло» (дослівно «аж до поту»); «довелося червоніти» (дослівно «видав рум'янець»); «згоряти в праці» (дослівно «танути в ділах» або «танути від діл»); «тобі до мислі» (дослівно «згідно з твоїм умом»); «набило оскому» (дослівно «чинить пересит»); «не найгірший вихід» (дослівно «друга [тобто інша, альтернативна] плавба»), «до цього вернути» (дослівно «повертати до цього в [мовленому]»), «якщо при умі» (дослівно «якщо має ум»).

Вживання в перекладі ідіоматичних зворотів видається доцільним також і там, де в оригіналі їх немає, але фраза або містить ті самі слова, що й відповідний український фразеологізм чи стале словосполучення, або є дуже близька до нього

за образністю. Подекуди досить простої синонімічної заміни: всі люди є «однієї крові», «з одного сімені» (замість «тієї самої крові», «того самого сімені»); і добрим, і злим людям порівну припадає «добро і лихо» (замість «добро і зло»); хто чинить щось протисуспільне — «відбігає суспільного розуму» (замість «втікає від» чи «уникає суспільного розуму»); про те, що кожному судилася своя доля, знають навіть «викінчені неуки» (замість «цілковиті, довершені неуки»); подекуди — незначного перефразування дослівного перекладу: діла природи «тішать око» (замість «приємні для зору»); Марк Аврелій закликає себе: «Кинься тієї слави!» (замість «полиш те, яку маєш славу»). Нарешті, деякі фрази надаються для перекладу ідіомами завдяки якомусь явно чи неявно присутньому в них образові: на вчителів треба «видавати щедрою рукою» (в оригіналі дослівно «завзято видавати», однак у первісному значенні прислівника — «простягнено» — вбачається образ відкритої долоні); до філософії, як до рідної матері, завше будеш «топтати дорогу» (дослівно «знову й знову мати повернення», але етимологічним значенням іменника є «зворотня дорога»); справжню суть затьмарює «збитий вислів» (дослівно «звичка [часто вживати], яка затерла»).

Особливим випадком є вжиток ідіоматичних зворотів для перекладу окремих слів. До цього засобу перекладач вдається лише в двох ситуаціях. По-перше, в разі дієслів, які або не мають прямого відповідника в українській мові, або, якщо й мають, то вживання їх у даному контексті є недоречним: «брати на іспит» (в оригіналі дослівно «іспитувати»); «впадати в сум'яття» (дослівно «змішуватися»); «випускати дух» (дослівно «видихати»); по-друге, в разі характерних для грецької мови складених слів, які немовби містять у собі цілу фразу. Використання сталих зворотів для перекладу складених слів дає змогу досягнути певного компромісу між неминучою описовістю і настановою по змозі передавати одну лексичну одиницю оригіналу — однією (хай і не лексичною, а фразеологічною) одиницею в перекладі. Приклади:

все було й буде «на один взірець» (ὁμοειδής < ὁμο- «однаково» + εἶδος «взірець»); про вчителів треба «від щирого серця» говорити добре (ἐκθύμως < ἐκ «із» + θυμός «серце»); діла природи «привертають душу» (ψυχαγωγέω < ψυχή «душа» + ἄγω «вести»); в уявленнях, якими живляться правильні засади, треба «підтримувати вогник життя» (ἀναζωπυρέω < ἀνά «догори» або «наново» + ζωή «життя» + πῦρ «вогонь»).

Та все ж найважливішим — і найважчим — було питання, як зберегти в перекладі розмовність оригіналу також і там, де текст рясно пересипаний філософськими термінами. Виявилося, що й для цього добре надаються зазначені вище засоби, однак у застосуванні їх з'явилася додаткова вимога: добирати українські відповідники так, щоб вони не лише якомога повніше передавали надане їм філософське значення, а й відтворювали ті зв'язки між поняттями, що їх простежуємо в «Роздумах».

Треба визнати, що в нашому перекладі не створено термінологічної системи у вузьконауковому сенсі: скажімо, не вдалося цілковито уникнути синонімії, адже слово, навіть якщо дуже добре передає певне філософське поняття, у своєму звичайному, щоденному значенні може в одному контексті звучати цілком природно, тимчасом як в іншому — не передавати характерної для оригіналу єдності розмовної та спеціальної лексики[24]. Натомість перекладач спробував надати українським відповідникам системності до тієї міри, яка, з одного боку, не суперечила б згаданій настанові на збереження природності й невимушеності вислову, з іншого — давала б уявлення про поняттєву структуру стоїцизму чи принаймні про ту її частину, котра виступає в нотатках Марка Аврелія.

Добрим прикладом можуть бути терміни, пов'язані з вченням стоїків про мислення й пізнання. В основі одного

---

24 · Саме тому вжиті в перекладі слова та звороти коректніше було б називати не «термінами», а «термінологічно значущими».

з термінологічних гнізд — грецький іменник νοῦς. Його традиційним перекладом є «ум»; він надається й для нашої мети, оскільки, по-перше, непогано відтворює потрібне термінологічне значення («потенція розумової діяльності і вмістилище понять»), по-друге, входить до багатьох усталених зворотів («при умі», «омайнути умом», «вижити з ума»), що полегшує сприйняття цього слова в розмовному контексті.

Українські відповідники термінів, етимологічно та концептуально пов'язаних із νοῦς, довелося добирати, виходячи вже з двох традиційних перекладів його кореня: «ум» і «мисль» (зрештою, дуже близьких за значенням). Другий варіант дав, передовсім, сам іменник «мисль» та дієслово «мислити» як синоніми до слів «думка», «думати» (διάνοια, διανοέομαι). Далі, маємо спільнокореневі відповідники для прикметника νοερόν — «мисленне», «мисляче», а в разі його субстантивації — «мислення», «мисленна здатність»; а також для іменника ἐπινόησις й дієслова ἐπινοέω, що в термінології стоїків означають «утворення в умі тих понять, які безпосередньо не пов'язані з предметами», а в побутовому мовленні — «задумка, вигадка», «задумувати, вигадувати»: «помисел», «помишляти». За тим самим принципом було знайдено й відповідники для іменниково-дієслівної пари πρόνοια — προνοέω (філософське значення: «вияв всесвітнього розуму, який впорядковує події та явища задля досягнення щонайкращої мети»; розмовне: «завбачливість, завбачати»): «промисел», «промишляти»

Більше труднощів завдали ті терміни, що в їхньому перекладі конче треба було зберегти зв'язок із варіантом кореня «ум». Наприклад, філософське значення грецького ἐννοέω — «утворення в умі понять, базованих на реальних предметах» прочитується вже в його словотвірній структурі: префікс ἐν- «в, до» + корінь — νο- «ум». Новотвір «воумляти» або «воумлятися», хоч і можливий, але малопридатний для тексту, де суттєвими є природність і близькість до розмовної мови. Розв'язок знайшовся в тому способі

передавання грецьких складених слів, про який вже йшлося вище, а саме за допомогою близьких за значенням і структурою українських ідіоматичних зворотів; отож ἐννοέω в перекладі було віддано як «брати на ум» та «мати на умі». Цей прийом виявився продуктивним для перекладу низки термінологічно значущих слів, як-от: λογίζομαι (корінь λόγος «розум»; розмовне значення «думати», «обдумувати») — «брати на розум»; ἐνθυμέομαι (префікс ἐν- «в, до» + корінь θυμός «серце»; розмовне значення «уявляти» або «перейматися») — «брати до серця», «мати на серці»; θυμηδία (корінь θυμός «серце» + ἡδύ «приємне, солодке»; розмовне значення «добрий настрій») — «легке серце».

Отож в українському перекладі свідомо закладено два рівні. Перший — рівень напучування, переконування, розважання на «вічні» для античності (і не лише для античності) теми, подано якомога доступнішим і ближчим до невимушеної бесіди стилем. Другий — рівень, базований, з одного боку, на явній чи прихованій образності позірно буденних слів і зворотів, яка збагачує текст і змістовно, і художньо; з іншого — на їхньому термінологічному значенні, яке розкриває філософську глибину тексту, увиразнює закоріненість у світогляді стоїцизму життєвих настанов і переконань автора.

. . .

Наостанок декілька слів про переклад заголовка — адже й він може бути прикладом багатьох прочитань того самого тексту. Окрім поширеного в західноєвропейській традиції титулу «Роздуми» (лат. Meditationes), в грецьких рукописах трапляються й інші: τὰ εἰς ἑαυτόν і τὰ καθ᾽ ἑαυτόν. Зазвичай перший із них перекладають «до самого себе» (що вже містить двозначність: до самого себе промовляємо, щоб у чомусь переконати, але і йдемо, щоби пізнати власну сутність), однак його можна зрозуміти і як «у самого себе» — адже наснагу для виконання свого обов'язку «мислячої і громадської істоти» Марк Аврелій черпав у філософському самозаглибленні. Щодо другого варіанту грецького титулу, то тут перекладом буде: «від себе» або «сам зі собою».

Кожне із цих трактувань заголовка є по-своєму правильним — бо передає якийсь аспект твору імператора-філософа, але водночас і хибним — бо не передає всієї його багатогранності. Зрештою наш вибір зупинився на варіанті, аналогічному до того, який уперше запропонував російський перекладач Сємьон Роґовін: «Наодинці з собою». Ця фраза не лише досить точно передає другий із грецьких титулів (καθ᾽ ἑαυτόν), а й немовби містить у собі всі інші варіанти і заголовків, і їх перекладів: справді-бо, заглибившись «у себе», зостаємося «наодинці з собою»; лише тоді, коли ми «наодинці з собою», мовимо «від себе» й «до себе»; і лише «наодинці з собою» ми «до себе» йдемо.

Заглиблюючись у різні пласти тексту, добачаючи різні відтінки слова, йдемо і до Марка Аврелія — робимо ще один крок до живого діалогу з внутрішнім світом людини, чий зовнішній світ вже давно поринув у безодню вічності.

Ростислав Паранько

НА·МАРКОВУ·КНИЖКУ

Хочеш погамувати біль?
Книгу блаженну цю розгорни!
В неї пірнеш — то винесеш з дна
думку, дорожчу од многих скарбів.
Легко добачиш: ті, що грядуть,
й нині сущі, й минулі усі наші радості й біди
ледве чи важать більше, ніж дим.

Палатинська антологія 15, 23

КНИГА I

1 Від діда Вера[1] — гарна вдача й негнівливість.

2 Від того, що чув і пам'ятаю про кровного батька[2], — скромність і мужність.

3 Від матері[3] — богобоязність і щедрість; і утримування не тільки від лиходійства, а й від помислу про нього; а ще вбогий харч — далекий від того, який переводять багаті.

4 Від прадіда[4] — що не ходив до громадської школи[5], а скористав із добрих вчителів удома, і затямив: на це треба видавати щедрою рукою.

5 Від виховника[6] — що не був ні «зеленим», ні «синім», ні «тарчником» чи «щитником» [7]; витривалість і невибагливість; самостійність і ненадокучливість; невразливість до наклепу.

6 Від Діогнета[8] — не дбати про марноту; не вірити ворожбитам і чародіям, коли вони торочать про заклинання, вигнання демонів чи щось подібне; не тримати перепелів чи ще за чимось таким упадати[9]; терплячість до відвертої мови. Що запізнався з філософією, слухаючи спочатку Вакхея, а далі Тандасіда й Маркіана[10]; що хлопчаком писав діалоги; що прагнув вузького ложа, шкури замість покривала та й усього іншого, належного до еллінського побуту.

7 Від Рустика[11] — що склав собі уявлення про потребу лікувати й виправляти свою вдачу; що ані не дав себе втягнути в софістські спори, ані не писав умоглядних розправ, ані не промовляв напучувальних словес, ані не ставив себе за взірець, уявивши подвижником і доброчинцем; що відійшов від риторики, поезії та столичних дотепів[12]. Вдома в тозі[13] не вештатися, ані ще чогось такого не чинити; листи писати прості, як отой, що він був написав зі Сінуесси[14] моїй матері; бути налаштованим перепрошуватися й миритися з тими, хто вчинив переступ чи завдав прикрощів, — щойно вони самі зволять навернутися; читати докладно, а не вдовольнитися, омайнувши умом ціле, та й не надто швидко погоджуватися з тими,

хто оминає суть у балачках • Що мені трапилися Спогади про Епіктета[15]: Рустик передав зі свого дому.

8 Від Аполлонія[16] — свобідність; нічого й ніколи не кидати на волю випадку, і навіть на мить на ніщо, крім розуму, не покладатися; залишатися завше тим самим — чи то в пронизливих болях, чи втративши дитину, а чи в затяжній хворобі • Що на живому прикладі пересвідчився: та сама людина може бути і дуже крутою, і дуже поблажливою; що вмію розтлумачити, не дратуючись; що побачив людину, яка досвід і вправність в умоглядних викладах залічувала явно не до найбільших своїх чеснот; що навчився, як приймати від друзів гадану ласку[17]: не принижуючись, але й не зостаючись нечулим.

9 Від Секста[18] — доброзичливість; приклад, як батькові керувати домом; поняття, як жити за природою; невдавана статечність; запобігливість у піклуванні про друзів; терплячість до неуків і тих, хто, не розглянувшись, складає собі про щось гадку.

З усіма добре ладити (спілкування з ним було приємнішим за всякі лестощі, а саму нагоду з ним побути мали за велику честь); осягально й путньо відшукувати потрібні для життя засади й ними порядкувати • Ніколи не виказувати ні гніву, ні якої іншої пристрасті, а завжди бути безпристрасним, хоч водночас і вельми приязним; мовити добре слово, але без зайвого галасу; бути вченим, не виставляючи цього напоказ.

10 Від Александра граматика[19] — не бути прискіпливим; коли хтось ужиє чужинського слова чи простацького звороту[20] або щось неправильно вимовить — не докоряти, а самому подати приклад: вимовити це саме так, як треба, чи то відповівши, чи погодившись, чи розібравши — саму річ, а не речення[21], — чи в якийсь інший спосіб доречно натякнувши.

11 Від Фронтона[22] — що зрозумів: тирани — заздрісні, хитрій лицемірні, а ті, кого називаємо патриціями, — зазвичай досить неприязні[23].

12 Від Александра Платоніка[24] — надто часто чи без потреби ані не казати, ані не писати в листах, що зайнятий: не шукати в цей спосіб — покликаючись на нагальні справи — відмовки від того, що є належним у співжитті з іншими.

13 Від Катулла[25] — не легковажити звинуваченням друга, і навіть якщо, бува, нерозумно винуватить, — все одно намагатися повернути злагоду; про вчителів від щирого серця говорити добре (як це пишуть у спогадах про Доміція та Атенодота)[26]; по-справжньому любити своїх дітей.

14 Від мого брата Севера[27] — любов до родини, до істини, до праведності. Що через нього запізнався з Трасією, Гельвідієм, Катоном, Діоном, Брутом[28]; що маю уявлення про державу, де закон — рівний для всіх, а порядкують там на засадах рівності громадян та рівного права голосу, про царство, де в найвищій пошані — свобода підданих. А ще від нього — рівномірність і рівнонатужність у пошанівку філософії; доброчинство, потяг ділитися добром, добра надія; віра, що ті, хто любий, люблять навзаєм. Коли йому траплялося когось засуджувати — робив це відверто, а друзі не мусили вгадувати, чого хоче й чого не хоче, бо й так було ясно.

15 Від Максіма[29] — самовладання і в усьому послідовність; за всяких обставин, зокрема у хворобах, мати погідне серце; у своїй вдачі гарно сполучати приємне й поважне[30]; виконуючи те, що сам собі поклав, — не скиглити. Щодо нього кожен був певний: «Він що каже — те й розуміє, а як щось робить — то не на зло». Не дивуватися й не зумівати-ся[31]; ніколи не квапитися, не вагатися, не розгублюватися, не ніяковіти, силувано не осміхатися, але й не гніватися та не підозрювати. Доброчинність, поблажливість, правдомовність. Він дав уявлення радше того, як не збочувати, аніж як виправлятися; від нього ніхто ніколи не відчував презирства, але попри це ніхто не мав і гадки визнавати себе кращим за нього; а ще ж його люб'язне поводження.

16 Від батька[32] — лагідність; але вже як щось розсудив, перед тим узявши на іспит, — то дотримуватися несхитно. не впадати в марнославство від гаданих почестей. Працелюбство й наполегливість. Прислухатися до тих, хто має що порадити для суспільної користі; неухильно вділяти кожному по заслузі; досвід, коли підібрати, а коли попустити віжки. Що поклав край любощам із хлопчиками[33].

Суспільна вирозумілість: не накидав друзям, щоб вони повсякчас товаришили йому за обідом чи конче супроводжували на виїздах; а хто сам через якусь причину був відсутній, потім осягав: «Він — той самий, що й був».

На нарадах пильно все досліджувати, і бути в цьому наполегливим — ніколи в пошуках не відступати передчасно, вдовольнившись першим-ліпшим уявленням про справу. Берегти друзів: не легковажити, але й не набридати. Самодостатність у всьому і завше погідне обличчя. Заздалегідь усе завбачати; наперед уряджати щонайменшу дрібницю.

Без зайвого драматизму спиняти овації та всяку улесливість щодо себе. Завше пильнувати потреби імперії; ощадно розпоряджатися скарбницею — так, щоб вистояти перед будь-якими звинуваченнями. Щодо богів — не бути забобонним, щодо людей — не загравати з народом, не догоджати, не улещувати юрби, а в усьому бути тверезим і твердо триматися свого; не вдарятися в несмак чи новації.

Речами, які полегшують життя — а їх щедро достачає випадок, — користуватися не хизуючись, але й не виправдуючись: коли присутні — невимушено їх брати, коли відсутні — не потребувати[34].

Що ніхто не скаже: «Софіст!» чи: «Блазень!» чи: «Мудрагель!» а скаже: «Оце — муж. Зрілий, довершений, неулесний, здатний постояти й за себе, й за інших».

До того ж — шанувати справжніх філософів; що ж до решти, то їм не докоряти, але й не давати звести себе на манівці. А ще — товариськість і невимушена люб'язність;

поміркована турбота про власне тіло — не так, щоб чіплятися за життя чи робити з себе красеня, і не так, щоб собою легковажити, але так, щоб, самому допильновуючись, якнайрідше звертатися до лікарів і обходитися без трунків та припарок·

Але насамперед — беззаздрісно віддавати належне, коли хтось у чомусь сильний — чи то в красномовстві, чи у вивченні законів і звичаїв, чи в чомусь іншому, — і сприяти, щоб кожну таку людину хвалили за те, в чому вона відзначилася· Все він робив за прабатьківськими звичаями, але того, як їх береже, ніколи зумисне не виставляв напоказ. Далі. Ані не їздити туди-сюди не любив, ані не хапався то за те, то за се, а подовгу тримався тих самих місць і тих самих справ[35]; навіть після гострих нападів болю в голові — свіжий і бадьорий брався до праці; коли зрідка й мав якісь таємниці, то їх було небагато і стосувалися вони лише суспільних інтересів • Вирозумілість і поміркованість у влаштуванні видовищ, у проведенні робіт, у роздаваннях та в подібних речах[36] — як у людини, що чинить з огляду на те, що треба зробити, а не на добру славу від зробленого·

Не купався від самого ранку[37], палаців мурувати не прагнув[38], і не помишляв ні про наїдки, ні про ґатунок і барву одежі, ні про вроду своїх слуг • Те, як його сто́ла вийшла з низин — із Лорійської посілості, і чимало з того, що сталося в Ланувії; як він повівся в Тускулі з митником, що благав пробачення[39]; та й усе інше такого штибу • Ніколи не був дошкульним, а тим паче, — безличним чи буйним; не бувало й такого, щоб його, як то кажуть, «у піт кинуло», а кожну справу розбирав, немовби на дозвіллі, — спокійно, впорядковано, рішуче, і так, щоб усе між собою узгоджувалося. До нього пасувало б те, що згадують про Сократа[40]: вмів і утриматися, і посмакувати там, де багато хто, коли йшлося про утримування, був немічним, а коли

про смакування — ненаситним. І там, і там — сила, витривалість, тверезість, властиві мужеві з досконалою й незламною душею: саме таким він був, коли хворів Максім.
17 Від богів — що мав добрих дідів[41], добрих батьків, добру сестру[42], та й вчителів, свояків, родичів, друзів — майже всіх мав добрих; що не зробив проти жодного з них якогось образливого випаду — хоч і був до такого налаштований: якби трапилася нагода, може, щось таке й вчинив би, але з ласки богів обставини ніколи не складалися так, щоб узяти мене на пробу • Що й далі не виховувався в дідової наложниці[43]; що вберіг незайманою пору своєї юності: не «змужнів» завчасно, а навіть ще трохи часу для неї зайняв[44] • Що корився володареві й батькові, який таки збив мені всяку пиху і дав поняття про те, що, навіть живучи в палатах, можна обходитися і без особистої варти, і без розцяцькованих одеж, і без світильників та статуй, і без усієї цієї помпи; і про те, що вільно так зіщулитися, щоб якнайближче вподібнитися до посполитого чоловіка; однак не принижуватися й не бути слабодухом там, де суспільні справи вимагають владного вчинку • Що мені випало мати такого брата[45], який самою своєю вдачею спонукав мене до праці над собою — а ще ж звеселяв і пошаною, і любов'ю; що діти[46] мені не вродилися нездарами чи тілесними покручами; що не пішов далі в риториці, в поетиці та в інших заняттях[47], — бо якби відчув, що мені легко дається поступ на тій стежці, то, напевне, в них би й зав'яз; що встиг піднести своїх виховників до тієї гідності, якої вони, видно було, прагнули, а не годував обіцянками — мовляв, колись таки це зроблю, бо наразі вони ще юнаки; що знався з Аполлонієм, Рустиком, Максімом.
Що часто й виразно уявляв собі, що ж воно таке — життя за природою; тож наскільки це залежить від богів та їхніх дарів, підтримки й напоумлення — ніщо й ніколи мені жити за природою не вадило, а коли чогось для цього

й бракувало, то тільки з моєї власної вини: через те, що не дотримувався напімнень, ба, прямих повчань від богів. Що моє тіло стільки протривало за такого життя[48]; що я навіть не торкнувся ні Венедикти, ні Теодота[49], а коли й згодом, бувало, западав у любовні страждання — то виліковувався; що, хоч Рустик частенько й завдавав мені прикрощів, я ніколи не чинив йому нічого такого, про що сам пошкодував би; що моя кровна мати, хай і довелося їй молодою зоставити світ, свої позосталі роки таки провела зі мною[50] • Що, коли б я не вирішив спомогти когось у бідності чи в якій іншій нужді, ніколи не доводилося чути, що, мовляв, немає на це грошей; та й що самому не випадало аж такої потреби, щоб їх від когось брати. А яку дружину маю — і слухняну, і приязну, і просту! Та й годящих виховників для своїх дітей завжди мав удосталь.
Що у снах мені дано різні засоби, як-от від харкотіння кров'ю та від памороків[51], а до того ж отой в Каєті[52], що «вживай, як знаєш» [53]. Коли ж мені припала до душі філософія — то ані не наскочив на якогось софіста, ані не засів за чиюсь писанину чи за розплутування силогізмів, ані не вдарився у вивчення небесних з'явищ[54] • На все це богів потрібна поміч — і судьба[55].

КНИГА II

Писане в квадів на Ґрануї [56]

1 На світанні сам себе попереджуй[57]: «Нині мені трапиться метушливий, невдячний, зухвалий, хитрий, заздрісний, нетовариський». Все це сталося їм через незнання того, де добро, а де зло[58]. Я ж розгледів природу і доброго — що воно гарне, і злого — що огидне[59], та й природу того, хто схибив, — що він мені рідний: не тому, що однієї крові чи з одного сімені, а тому, що причетний до того самого ума, тієї самої божистої частки. Від жодного з цих людей не можу зазнати шкоди, бо до мене нічия гидота не перекинеться[60]. не можу ні гніватися на родича, ні його ненавидіти: ми ж народжені для спільного діла, як ото двійко ніг, рук, повік, чи як зуби у верхній та нижній щелепі[61]. Тому протидіяти одне одному — неприродно; а обурюватися й сахатися — це ж і є протидія.

2 Моє «я» — хай чим воно буде, — це тільки плоть, дух і керівна частка. Полиш книжки[62]: годі смикатися, не твоє! Натомість погорджуй плоттю — так, немовби вже вмираєш: це ж пасока, кісточки і сплутаний клубочок нервів, вен та артерій! А глянь на подих: що воно таке? Повітря, та й щоразу не те саме: постійно його відригуємо й знову глитаємо.

Але є ще оце третє — керівна частка. Помисли: ти — вже в літах[63]; годі ж миритися, що керівна частка — в рабстві, годі вже їй смикатися на мотузочках протисуспільних поривів[64], годі проклинати свою теперішню долю і жахатися майбутньої.

3 Що від богів — сповнене промислу; але й те, що від випадку, не стається всупереч природі й пересноване і переплетене з тим, що уряджає промисел. Звідтіля все тече[65]; але присутня там і конечність, і догідність для Всесвіту, якого й ти — частинка. Адже для кожної частки природи добрим є те, що несе в собі природа Цілого і що її зберігає; а Всесвіт зберігають перетворення — і елементів, і їхніх сполук. Якщо це стане твоєю засадою — тобі вистачить; а оту спрагу до книжок — покинь, щоб, коли

вмиратимеш, не ремствувати, а сумирно, правдиво й від щирого серця дякувати богам.

4 Пригадай, відколи ти зволікаєш, і вже вкотре, отримавши від богів пільгу, нею не користаєшся. Треба, врешті-решт, відчути, якого Всесвіту ти частинка; і від якого всесвітнього Урядника береш витік, поставши; і що межу твого часу накреслено: не скористаєшся ним для просвітлення — мине, і ти минеш, і вже не буде як.

5 Як римлянин і муж, щоміті й щосили дбай про те, щоб, раз уже взяв щось у свої руки, — діяти з бездоганною, невдаваною статечністю і дружньою приязню, чинити гідно вільної людини й по справедливості; а зі всіма іншими уявленнями — дай собі спокій. І матимеш від них спокій, якщо кожне діло робитимеш, наче воно — останнє в житті[66]: відкинувши всяку безтямність, всяке пристрасне відхилення від розумного вибору, всяке лицемірство, самолюбство, невдоволення присудом долі. Бачиш, якої дещиці треба дотримати, щоб прожити рівноплинне й богобоязне життя; але вже як цього хтось достереже, то більшого від нього й боги не вимагатимуть.

6 Збиткуйся з себе, душе, збиткуйся! Шануватися вже не матимеш часу: кожному — лиш одне життя; та й воно вже тобі замалим не до кінця добігло, а ти ніяк не навчишся себе поважати — все на інші душі покладаєш своє щастя.

7 Шарпає тобою те, що припадає ззовні? Знайди хвильку дозвілля, щоб підвчитися чогось доброго, ба, просто перепочити від цієї круговерті. Тут, однак, треба стерегтися й іншої суєтності: бо ж навіть той займався дурницями, хто, хай і натрудився за життя, та не мав однієї мети[67], до якої спрямував би кожне своє устремління й усю свою уяву.

8 Якщо хтось не спізнав, що діється в чужій душі, — ледве чи матимуть його за нещасного; але вже конче нещасний той, хто за порухами власної душі не устежує.

9 Завше треба пам'ятати, яка природа Цілого і яка — моя; і як ця стосується до тієї; і якого Цілого — якою є часткою. І що ніхто не може тобі завадити завше чинити й мовити згідно з природою, якої ти — частинка.

10 Теофраст[68], порівнюючи хиби, — хай і в посполитіший спосіб їх порівнює[69], — таки по-філософському каже, що переступи, вчинені через пожадання, тяжчі за ті, що їм причина — гнів. Адже бачимо, що хто відбігає розуму в гніві — робить це з болю та несамовитого зіщулення; а от хто хибить через пожадання, скоряючись насолоді, — той, бачиться, якийсь непогамовніший і жіноцькіший у своїх хибах. Отож правильні й гідні філософії слова Теофраста: хто хибить з насолодою, вартий тяжчого осуду, аніж той, хто хибить з болем. Бо й взагалі скидається на те, що цього радше змушує гніватися біль від завданої кривди, а той, віддавшись у своїх вчинках пожаданню, сам поривається кривдити інших.

11 Чини, говори, мисли, як той, хто здатний цієї ж миті попрощатися з життям. В тому, щоб відійти з-поміж людей, немає нічого страшного, якщо існують боги: вони ж бо нічого злого тобі не накинуть; якщо ж їх не існує або їм байдуже до людських справ[70], то навіщо й жити в такому світі — позбавленому богів і промислу? Проте вони таки існують, і до людських справ їм не байдуже: вони дали людині все, щоб вона уникала справжніх лих; а якби й ще щось поза тим було лихе, то боги завбачили б, щоб і цього зла всім було дано уникати.

Але як може зробити людське життя гіршим те, що саму людину зробити гіршою не може? не могла б такого недогледіти природа Цілого — ані через незнання, ані через те, що, навіть звідавши, не в змозі була нічим запобігти чи зарадити; та й аж так не схибила б, — чи то внаслідок неспроможності, чи недолугості, — щоб і добро, і лихо безладно випадало і добрим, і злим людям порівну[71]. Та однак смерть і життя, слава й неслава, страждання

й насолода, багатство й убогість — все це порівну випадає і добрим, і злим, і не є воно ані гарне, ані огидне; тож ані добром, ані злом бути не може.

12 Як швидко все щезає: самі тіла — у Всесвіті, спомин про них — у вічності; і яким є все чуттєве, а передовсім те, що принаджує насолодою, чи лякає стражданнями, чи звеличується пихою: яке воно дешеве, нікчемне, мерзенне, тлінне, мертве — все належить спізнати мисленній здатності. І чиє визнання та чий голос творять «добру славу»; і що таке смерть: адже якби хтось, розділивши саме поняття і розібравши все, що до нього науявляли, побачив смерть, якою вона є, то ніколи не визнав би її чим іншим, як ділом природи; боятися ж діл природи — дітвацтво; а тут не просто діло природи, але й для природи догідне.

І як людина торкається божества — котрою своєю часткою; і як та часточка людини має бути для цього налаштована.

13 Нема жалюгіднішого за того, хто по всьому світу колує, і, словами поета, земні глибини звідує[72]; хто за якимось прикметами вишукує те, що в душі ближнього, але не відчуває, що досить було б пильнувати того генія, який у нього самого всередині, і вірно йому служити. А служити йому — означає тримати його чистим від пристрасті, від безтямності й від невдоволення тим, що йде від богів і людей. Адже що йде від богів — почесне через їхні чесноти; що від людей — миле нам через нашу з ними спорідненість, а деколи й викликає жаль, бо ж вони не знають, де добро, а де зло, — не легше каліцтво, аніж втратити здатність розрізняти біле й чорне![73]

14 Нехай би ти мав жити три тисячі років, а то й тридцять тисяч, — однак пам'ятай, що ніхто не розлучається з іншим життям, аніж те, яке він оце тепер проживає; і не проживає іншого, аніж те, з яким оце тепер розлучається. Тому чи найдовше життя, чи найкоротше, — на одне виходить[74]: адже теперішній час — рівний для всіх,

а страчений — вже нам не належить; тож явно, що те, з чим розлучаємось, — лише коротка мить[75].

Ніхто не може розлучитися ані з тим, що вже минуло, ані з тим, що буде: бо як у когось відбереш те, чого він не має? Отож треба пам'ятати про дві речі. Перше — що споконвіку все є на один взірець і навертається по колу: тому нема різниці, чи знову побачиш те саме через сто років, чи через двісті, чи через безкрай часу. Друге — що і для найживучішого, і для того, хто помре найскоріше, те, з чим вони розлучаються, — рівне. Адже єдине, чого обидва позбуваються, — це теперішнє: воно ж бо — єдине, що мають; а з тим, чого не маєш, і розлучатися неможливо.

15 Все — визнання. Ясно, чому заперечували кінікові Моніму[76]; але ясно й те, що і в його словах є щось корисне — якщо вибрати з них правдиве зерно.[77]

16 Сама з себе збиткується людська душа. Найперше тоді, коли сама докладає всіх сил, щоб стати відпадком і неначе пухлиною в світовому ладі: адже дратуватися тим, що стається, — це і є відпадати від природи, якої, зі свого боку, тримається кожна окрема природа всіх інших речей. Далі — коли цурається когось із людей або й виступає супроти нього, щоб нашкодити: така душа у гнівливих. По-третє, тоді з самої себе збиткується, коли дає себе здолати чи то насолоді, чи стражданню. По-четверте, коли лицемірить і щось робить або каже вдавано й неправдиво. По-п'яте, коли не спрямовує своїх діянь чи устремлінь до жодної цілі, а все робить непослідовно й навмання: бо навіть у найменшому треба діяти так, щоб воно зводилося до найвищої мети; а мета розумних істот — дотримуватися розумного ладу й уставу найдавнішого в світі граду та горожанства.

17 Час людського життя — точка[78]; єство людини — плинне[79], відчуття — невиразні, ціла сполука тіла — швидкотлінна; душа — коловорот, доля — незвідана, слава — непевна. Одне слово, все, що в ній тілесне, — ріка, що душевне — сон

і маячня; її життя — війна[80] і поневіряння в чужині[81], а пам'ять потомків — забуття[82].

Хто ж спроможний крізь це провести? Одна-єдина філософія[83]. А полягає вона в тому, щоб уберегти від збиткування й шкоди внутрішнього генія: щоб він був сильнішим від насолоди й страждання; щоб нічого не чинив ані навмання, ані в брехні й лицемірстві; щоб не залежав від того, що зробить чи не зробить хтось інший. Та й щоб приймав усе, що йому припало й що вділено, адже походить воно звідти ж, звідки він сам. А понад усе — щоб із сумирною думкою очікував смерті, бо смерть — це тільки розпад елементів, із яких складається кожна жива істота. Якщо ж для самих елементів немає нічого страшного в тому, що кожен із них ненастанно перетворюється в інший, то чого б то комусь криво дивитися на те, що й усе в світі зазнає перетворення й розпаду? Це — природно; а в природному — жодного зла.

КНИГА III

Писане в Карнунті [84]

1 Треба не лише те брати на розум, що з кожним днем витрачається життя і зостається дедалі менша його частина[85], а й те, що навіть якби хтось і довше пожив, то хтозна, чи його думка й далі буде така ж, як колись: чи стане її для усвідомлення речей і для того споглядання, що тягнеться досвідчити й божественне, й людське[86]. Бо коли вже хтось почне блудити, то, хоч не перестане ні дихати, ні віджившлятися, ані не позбавиться уяви, устремлінь чи чогось подібного, однак напевне в ньому вигасне те, що потребує розумової вправності — як-от здатність користати з себе, чи складати точний лік тому, що є належне, чи членувати прояви речей, а чи збагнути, що вже й самому пора відійти[87]. Тож треба спішити — не лише тому, що кожної миті зближаємося до смерті, але й тому, що ще раніше нас покине здатність брати речі на ум і за ними устежувати.

2 Варто також спостерегти, що й усе, пов'язане з речами, які стануться за природою, має в собі щось милого й привабливого. Як ото коли печуть хліб: він подекуди лускається, і ця потріскана скоринка, хай в чомусь і супротивна приписам пекарства, але чимось таки личить хлібові і якось особливо будить охоту до страви. Знову ж таки, фіги репаються, коли найдостигліші; у зрілих оливках своєрідної краси плодам додає саме те, що вони от-от надгниють. Так і колоски, що хиляться додолу, і насупленість лева, і піна, що стікає з вепрячого рила, і ще багато чого, — все це, коли розглядати його саме собою, далеке від миловидності; однак те, що воно є наслідком речей, які стаються за природою, робить його доладнішим і привертає наші серця. Тож коли хтось має чуття до того, що стається у Всесвіті, і глибше поняття про це, — тоді чи не все, що припадає як наслідок, стоятиме для нього поряд із причиною і даватиме насолоду — у свій, особливий спосіб. Такому справжні звірячі пащі будуть не менше тішити око, ніж ті наслідування, що їх показують у своїх творах малярі

й скульптори[88]; такий зможе второпним зором побачити і в літніх людях — немовби вершину достиглої вроди, і в дітях — щось спокусливе[89]; та й ще багато чого, не для всіх переконливого, спаде на думку тому, хто щиро зблизився з природою та її ділами[90].

3 Гіппократ[91], вилікувавши стільки хвороб, сам захворів і помер. Халдеї[92] стільком пророкували смерть — а те, що неминуче, спіймало і їх самих. Александр, Помпей, Ґай Цезар[93] дощенту зруйнували стільки міст, витяли в битвах стільки воїнів — і кінних, і піших, — але зрештою й самі пішли з життя. Гераклітові[94], який стільки роздумував про природу всесвітнього спломеніння, нутрощі зайшли водою, і він помер, вимазаний гноєм[95]. Демокріта вбили воші[96]; Сократа — теж воші, але вже інші[97].

Що ж... Ти зійшов на облавок, ти проплив своє, ти пристав по той бік: злазь![98] Якщо там — інше життя, то й у ньому будуть боги, бо ніщо їх не позбавлене[99]; якщо ж непритомність — то вже не зноситимеш страждань і насолод, не услуговуватимеш посудині, аж настільки гіршій від самої обслуги[100]: бо це — ум і геній, а те — земля і прах.

4 Не переводь позосталої частки життя, уявляючи собі справи інших, — якщо не йдеться про суспільну користь. Бо вже тобі не до праці, — коли, отже, уявляєш, що́ такий і такий робить, і для чого, і що каже, і що в нього на серці, і що він там снує, і таке інше; все це відвертає нашу пильність од власної керівної частки.

Ось чому в ланцюжку уявлень таки треба оминати безтямне й даремне, але насамперед — те, що від метушливості й лихої вдачі. Треба призвичаїтися мати в уяві щось одне — щоб коли хтось зненацька запитає: «Про що ти думаєш?», одразу ж впевнено відповісти: про те й те; і щоб з тих слів одразу було ясно, що все воно — просте й доброзичливе: властиве суспільній істоті, байдужій до примар насолоди і взагалі всякого задоволення, до суперництва,

до заздрості й підозр, та й до будь-чого іншого, за що довелося б червоніти, якби виповів, що в тебе таке на умі. Такий муж не зволікатиме, а стане поміж найкращих: немовби жрець і служитель богів, він користає з того, хто має осідок в його нутрі; хто робить людину недіткливою для насолод, невразливою до жодного страждання, для жодного збиткування недосяжною, до жодної підлості нечутливою; хто робить її переможцем у найбільшому змаганні[101] — за те, щоб вистояти проти всякої пристрасті; хто робить так, що людина аж до глибин переймається праведністю, з усієї душі вітає все, що їй припало і що вділено, а вже коли зрідка й уявляє собі, що ж то каже, чинить чи думає інший, то для цього є або справді велика потреба, або така, що стосується суспільної користі. Бо цій людині діло є тільки до свого власного, і вона ненастанно бере на ум лише те, що власне їй[102] напрядено[103] з цілості Всесвіту: про перше — дбає, щоб було гарне; щодо другого — переконана, що воно добре. Адже і вділену кожному долю щось привнесло, і сама вона щось привносить[104].

Такий муж пам'ятатиме й те, що всі розумні істоти між собою споріднені; і що для людини природно піклуватися всім людством, хоч і не можна зважати на опінію кожного, а тільки того, хто живе за природою. Але й про тих, хто так не живе, він знову й знову собі пригадує: які вони вдома й поза домом, і які вночі й за дня, і як вони одне з одним лигаються... Тож він не братиме до голови навіть похвал — від тих, хто й сам собі немилий.

5 Нічого не роби з примусу, чи проти суспільства, чи не взявши на іспит, чи комусь наперекір. Нехай твоя думка не красується витонченістю[105]. Зовні — не будь ані велемовним, ані вельми діловитим.

А ще — нехай той бог, що в тобі, очолює істоту — мужа, старійшину, громадянина, римлянина; владця, який сам себе призначив, тож і на відкликання з життя чекатиме,

нічим не скутий, і не треба йому ні клятви, ані ще когось за свідка[106]. Всередині — будь завше погідний, незалежний від зовнішньої підмоги, незалежний від того, чи від тривоги хтось убезпечить.

Таки правим потрібно бути, а не правленим[107].

6 Якщо знайдеш у людському житті щось ліпше за праведність, істину, второпність, мужність, і взагалі за те, щоб твоя думка була вдоволена: собою — коли спонукає тебе діяти згідно з правним розумом, долею — коли та вділяє нам незалежно від нашого вибору; якщо, кажу, побачиш щось ліпше — привернися до нього всією душею і втішайся з тієї щонайліпшої знахідки.

Якщо ж виявиш, що нема нічого ліпшого за того генія, який має осідок в тобі, — а він і власні пориви собі підкоряє, і уявлення бере на іспит, і чуттєві пристрасті, як мовив Сократ, від себе відштовхує[108], і кориться богам, і про людей піклується; якщо добачиш, що все решта супроти нього дрібне та дешеве, то ні на крок не поступайся чомусь іншому: раз похитнешся й відхилишся — і вже не зможеш неухильно шанувати саме те добро, яке для тебе і яке — твоє. Чомусь чужорідному — чи то велелюдній хвальбі, чи владі, чи багатству, чи втісі від насолод — негоже й мірятися з розумовим і діяльним благом: все це, хоч би й на якусь хвилю позірно до нього підлаштувалося, — потім зненацька візьме гору й потягне в свій бік.

А ти, кажу, просто й свобідно вибирай, що ліпше, і його тримайся. — Але ж бо ліпше — те, що догідне. — В разі воно догідне тобі як істоті розумній — на це пристанеш; в разі ж, як просто істоті[109] — заперечиш, і без пихи й запаморочення достерігатимеш власного присуду. Гляди лишень, щоби певним був твій іспит.

7 Ніколи не трактуй як собі догідне те, що змусило б тебе: зрадити чиюсь довіру; загубити сором; когось зненавидіти, запідозрити, прокляти; стати лицеміром; запрагнути

чогось такого, що потребувало б мурів і заслон[110]. Адже хто вибрав власний ум, власного генія і таїнственне почитання їхніх чеснот, — той не гратиме трагедій, не зітхатиме, не шукатиме усамітнення чи, навпаки, велелюддя; а насамперед — житиме так, щоб не гнатися й не втікати[111]. І чи довший час користатиме з душі в оболонці тіла, чи коротший — йому аж ніяк не залежить, бо навіть якби оце зараз мусив розстатися з життям — його відхід був би такий самий невимушений, як і всі інші діяння, що їх можна вчинити скромно і красно; адже ціле своє життя оберігався лиш одного: щоб його думка не потрапила в якийсь чужий для мислячої і громадської істоти[112] закрут.

8 Коли вже хтось зазнав мук і очистився — не знайдеш в його думці ні гнояка, ні виразки, ні нориці. І неминучість не спіймає його з недовершеним життям — немовби трагічного актора, що відійшов, не дограви до кінця[113]. А ще — немає там ані рабства, ані вишуканості; ані залежності, ані відщепенства; ані вірнопідданства, ані ухильності.

9 Вшановуй здатність визнавати: від неї цілковито залежить, щоб у твоїй керівній частці ніколи не зароджувалося визнання, несумісне з природою чи з устроєм розумної істоти. Вона ж бо наказує: не діяти зопалу; до людей бути близьким; за богами — йти слідом.

10 Тож відкинь усе, але ту дещицю — втримай; пам'ятай, що кожен проживає лише теперішнє — оцю коротку мить, а все, що поза тим — або вже прожите, або ще неясне[114]. Адже короткий той час, який кожен із нас проживає[115], і закуток світу, в якому проживає, — тісний[116]; коротка — щонайдовша пам'ять потомків, бо й вона — в переданні скоромрущих людців, які навіть самих себе не знають, а що вже казати про когось давним-давно померлого.

11 А до вже мовлених настанов нехай додасться ще одна: для того, що підпадає уяві, завжди знаходь межу й окреслення — з тим, щоб, цілковито розібравши ціле, побачити

його наге єство і самому сказати, яка йому назва, і яка назва всьому, з чого воно складається й на що розпадеться. Бо ніщо так не виробить великодушності, як здатність путньо й правдиво брати на пробу все, що випадає в житті, і завше на нього дивитися в той спосіб, щоби прикинути, скільки-то з нього користі — такому Всесвітові, а отже, яку має вартість супроти Цілого, і яку супроти людини — горожанина найвищого граду, де решта міст — наче домівки; і що́ воно таке — оте, що творить в мені уявлення; і з чого складається; і скільки часу йому вроджено протривати; і якої до нього треба чесноти: лагідності, мужності, правдивості, вірності, простоти, самодостатності, а то й ще якоїсь. Тому на все кажи: «Це — прийшло від бога; на те — витягнуто жереб, випрядено нитку[117], і випало воно — випадково[118]; а оте — від когось, хто, хоч одного зі мною роду, племені та спільноти, однак не відає, що́ для нього природне. Але я відаю, тож і ставлюся до нього за природним законом суспільства — добродушно й праведно; до того ж, помічаю, що є вартісного в серединних речах».

12 Якщо робитимеш, що маєш робити, згідно з правним розумом — дбайливо, сміливо, зичливо — і не пристанеш на жоден сторонній зиск[119], а лиш на те, щоб твій геній зоставався чистим — так, начеб ти вже мусив його віддати; якщо досягнеш цього, не ждучи й не втікаючи, а тобі стане діянь, на які ти здатний від природи, і правдивості героя[120] у всьому, що кажеш і висловлюєш, — от тоді проживеш добре; і ніхто тобі в цьому не спроможний завадити.

13 Як лікарі[121] завше мають напохваті скальпелі та інше знаряддя для нагальних втручань, — так і ти тримай напоготові засади, потрібні для знання божественного й людського[122]. В усьому — навіть найменшому — чини, пам'ятаючи про обопільний зв'язок між ними, бо ані чогось людського добре не зробиш, не звівши його до божественного[123], ані навпаки.

14 Годі блукати: не читатимеш ані власних спогадів[124], ані Діянь давніх римлян і греків[125], ані тієї добірки з писань, що ти собі відклав на старість[126]. Поспішай до мети, відкинь марні сподівання і, коли тобі до себе не байдуже, сам себе спомагай — доки маєш як.

15 Вони не відають, скільки ж то значать слова «красти», «сіяти», «купувати», «спочивати», «глядіти, щó має бути зроблено» [127]: це вже не очима, іншим зором побачиш[128].

16 Тіло, душа, ум. Тілові належать відчуття, душі — пориви, уму — засади. Враження від уявлень має навіть худоба[129]; пориви смикають за шворки і звіроту, і «андрогінів» [130], і Фаларіда з Нероном[131]; а ум є за проводиря — у тому, що їм здається належним, — навіть для тих, хто не визнає богів і хто кидає напризволяще вітчизну, і чиї діла — за зачиненими дверима[132].

Тож якщо все це — спільне для щойно мовлених істот, доброму зостається лиш одна осібна властивість: любити й вітати все, що йому припадає і що напрядено[133]; і не давати тому генієві, що має осідок всередині нас — у нашому серці, — змішатися й скаламутніти в юрмі уявлень, а берегти його — щоби був сумирний, щоб услід за богом йшов красно, щоб ані не казав чогось супроти правди, ані не чинив — супроти праведності. І хай навіть жодна людина не повірить, що він живе просто, скромно і з погідним серцем, — жодна з них через це не стане йому прикрою, і він не збочить зі шляху, що веде до найвищої в житті мети. А йти до неї треба чистому, спокійному, нескутому, — такому, що не з примусу ладить зі своєю долею.

КНИГА IV

1 Коли те, що панує всередині нас, — у згоді з природою, то й до всього, що йому припадає, ставиться так, щоб завше легко було стати на бік можливого й дозволеного. Нема такої матерії, яка була б йому зосібна до вподоби; натомість устремляється до чільних речей із засторогою, тож і бере собі за матерію навіть те, що йде йому наперекір. Як ото полум'я: що в нього кинеш — те й поглине. Менший вогник, може б, і вигас від того, але палахкий пломінь швидко обертає в себе усе, що спопаде, і пожирає, і ще дужче здіймається ввись.

2 Нічого не чини навмання: дій не інакше, як за умоглядними правилами, що довершують мистецтво.

3 Вони шукають собі усамітнення[134] — на селі, над морем, у горах; та й сам ти, зазвичай, вельми цього прагнеш. Все це, однак, від великого неуцтва: адже щохвилі — забажай лишень! — можеш усамітнитися наодинці з собою[135]. Бо для людини ніде немає затишнішого й безтурботнішого усамітнення, як у власній душі; але надто, коли в когось усередині є те, від чого, щойно до нього зазирнеш, — маєш в усьому полегкість; а полегкістю називаю не що інше як доладність. Тож постійно даруй собі це усамітнення і сам себе оновлюй. Нехай у тебе буде кілька стислих положень, яких, тільки-но перед тобою постануть — має стати, щоб цілу її[136] очистити, і відпустити тебе вже вільним від роздратування на те, до чого повертаєшся[137].

Та й чим тобі дратуватися? Людськими пороками? То розсуди, взявши на розум, що розумні істоти народжені одна задля одної[138]; що терплячість — частина праведності; що не з власної волі хиблять; і те, скільки з них, вже відворогувавши, відпідозрювавши, відненавидівши, відвоювавши своє, — витягнуло ноги й обернулося в попіл. Розсуди — і нарешті вгамуйся. А може, тебе дратує уділене тобі від Цілого? То освіжи собі в пам'яті диз'юнкцію[139] «або промисел, або атоми» і все те, що доводить: Всесвіт — немовби

одна громада. Ще й тілесне тебе діймає? Візьми на ум, що твоя думка, раз опанувавши себе й пізнавши, на що здатна, — вже ніяк не в'язатиметься ні з рівним, ні з нерівним духом; зрештою, візьми на ум і все те, що ти почув і з чим погодився щодо страждань і насолод. А чи помикаєшся задля дещиці слави? То поглянь, як скоро все кане в забуття; і яка прірва — отой безкрай вічності в обидва боки; і яке порожнє по нас відлуння; і яке мінливе й непевне те, що, здавалося б, у нашій владі; і якими тісними межами все це окреслено. Адже ціла земля — це точка; а в котрому ж то її закутку наша оселя?[140] І скільки там отих, хто хвалитиме, і чого вони варті?

Тож надалі пам'ятай про всамітнення — на тій ниві[141], що в самому тобі. Передовсім — не смикайся і не пружся, а будь вільний і дивися на речі як муж, як людина, як громадянин, як смертна істота. І поміж того, що в тебе завжди напохваті, — щоб раз у раз до нього зазирати — нехай будуть і оці дві засади. Перша: речі не зачіпають душі, а нерухомо стоять собі зовні; а бентежність — лише від нашого внутрішнього визнання. Друга: все, що бачиш, умлівіч перетворюється, і його вже ніколи не буде знову; ненастанно думай, скільки-то всього при тобі зазнало перетворень. Всесвіт — мінливість; життя — визнання[142].

4 Якщо здатність мислити — спільна для всіх, то й розум, що через нього ми є розумні істоти, спільний; а отже, і той розум, за чиїм велінням щось чинимо чи не чинимо, — спільний; а отже, і закон — спільний; а отже, всі ми — громадяни; а отже, маємо якесь громадянство; а отже, Всесвіт — то наче град, бо скажи: яке б то ще горожанство могло бути спільним для цілого людського роду? Відтак і наше мислення, і розум, і законність — із цього граду. Відкіля ж іще? Адже подібно, як те, що в мені землисте, — уділене з якоїсь землі, що вологе — від іншого елементу (та й повітряне — із якогось джерела, і власне джерело

є в гарячого та вогнистого — бо ніщо з нічого не приходить, так само, як ніщо в небуття не відходить), отак і мислення звідкись виникає.

5 Смерть — таке ж таїнство природи, як і народження: сполучення тих самих елементів — у те ж саме[143]. Назагал її нема чого цуратися: для мислячої істоти тут ані чогось недоладного, ані супротивного розумному устроєві.

6 Через таких і мусить таке ставатися[144]; але хто проти — той за те, щоб і фігове дерево не мало свого соку[145]. Та назагал пам'ятай, що невдовзі помрете — і ти, і він; а ще трохи часу — і після вас не стане й імені.

7 Усунеш визнання[146] — усунеться й скривдженість; а усунеш скривдженість — усунеться й сама кривда.

8 Що не робить людину гіршою, ніж вона є, — те не зробить гіршим і її життя, і не зашкодить їй ані ззовні, ані зсередини[147].

9 Так доконечно мала вчинити природа Догідного[148].

10 Все, що тобі припадає, — припадає справедливо; пильніше спостережеш — то й сам це зауважиш. Кажу: припадає не просто до ладу, а таки по справедливості — так, мовби хтось уділяв кожному по заслузі. Отож, почавши, спостерігай і далі; і хай що робитимеш — роби так, щоби бути добрим; «добрим» — у властивому сенсі. Цього пильнуй у кожному ділі.

11 Не визнавай ані суджень зухвальця, ані тих суджень, яких він хоче від тебе; натомість гляди за тим, що істинне.

12 Завше треба бути готовим до двох речей. Перше: чинити лише те, що підказує царський і законодавчий глузд[149] задля добра людей. Друге: поступатися, хто б не потрапив тебе виправити чи відвернути від якоїсь гадки; однак нехай до поступки завжди спонукає щось переконливе, як-от справедливість чи суспільна користь — і тут може бути тільки щось близьке до цього, — а не те, що заблиснули насолода й слава.

13 Маєш розум? — Маю. — То чому його не вживаєш? А якщо він таки робить своє діло — то чого ж іще хочеш?

14 Ти існував у цьому як частка — то й щезнеш у тому, що тебе породило; чи радше, тим перетворенням тебе знову буде взято до його насінного розуму.

15 Багато грудок ладану — на той сам вівтар; яка перша впаде, яка остання — жодної різниці[150].

16 Якщо навернешся до засад і до почитання розуму, то ті, хто мав тебе за тварючку, мавпу, — за яких десять днів матимуть за бога[151].

17 Не живи так, начеб мав жити десять тисяч літ. Над тобою нависла конечність: доки живий, доки маєш як — стань добрим.

18 Скільки ж то дозвілля собі зискує той, хто не глядить за словами, ділами чи думками ближнього, а лише за власними вчинками — щоби власне вони були праведні й честиві; і за тим, щоб, як і належить доброму, не озиратися на чиюсь темну вдачу, а бігти просто по наміченій стежці, нікуди не звертаючи.

19 Хто дбає про славу серед потомків, не уявляє собі, що всі, хто його ще пам'ятатиме, скоро самі помруть; а за ними, знову, й ті, хто перейме від них ту славу — так, що й усякий спогад вигасне, бо ж і його носії один за одним спалахнуть і згаснуть[152]. А навіть якби припустити, що ті, хто пам'ятає, — невмирущі (отже, невмируща й пам'ять), — що тобі до цього? не кажу вже — померлому, але хай і живому — що тобі до їхньої хвальби? Хіба, може, через якесь урядження[153] — бо таки невчасно нині нехтуєш дарунком природи й далі живеш чужим розумом.

20 Все, що хоч якось гарне, — гарне саме собою: воно само в собі довершене, а похвала ніяк до цього не причетна. Тож і хвалене не стає ні гіршим, ні ліпшим через те, що воно хвалене. Тут маю на увазі навіть те, що зветься гарним у посполитішому сенсі, як-от матеріальні речі та витвори мистецтва[154]: якщо воно дійсно гарне — то

чого ще потребує? А воно ж таким є не більше, ніж закон, не більше, ніж істина, не більше, ніж добродушність і сором; чи щось із цього — гарне через похвалу? Чи зіпсується, коли його ганити? А чи стане гіршим смарагд, якщо його не похвалять? А золото, слонова кістка, пурпур? А ліра чи меч? А квітка чи деревце?

21 — Якщо душі тривають і по смерті, то як їх усіх споконвіку вміщає повітря? — А як же земля вміщає тіла похованих за всі часи? Подібно як вони, скількись у ній протривавши, через перетворення й розпад дають місце іншим мерцям, отак і душі, переставившись у повітря, ще якийсь час тривають, а далі перетворюються, розвіюються й спалахують — бо їх знову взято до насінного розуму Цілого — і в такий-то спосіб уступають новим поселенцям. Так і відповів би на припущення щодо тривання душ.

Та й треба мати на думці не лише ту безліч похованих тіл, а й те, скількох істот щоденно поїдаємо і ми самі, й інші істоти. Яке ж то їх число переводимо й неначе хоронимо у власних тілах, віджившляючись! А все ж їм стає місця завдяки скровленню і завдяки переміні в повітряне й вогнисте. Що ж тоді є пошук істини? Розбір на матеріальне і причинове.

22 Не дай себе завертіти: кожному устремлінню — віддавай по справедливості, в кожному уявленні — зберігай осягальну здатність.

23 Всесвіте! Все, що до тебе прилаштоване, і мене влаштовує; жодне з того, що для тебе на порі, для мене ані не завчасне, ані не забарне. Природо! Все, що приносить кожна твоя пора, — для мене плід. Все — від тебе, все — в тобі, все — задля тебе[155].

Якщо хтось каже: «Любий Кекропів град»[156], то хіба ж ти не скажеш: «Зевса коханий град»?[157]

24 Кажуть: «Коли хочеш мати погідне серце, май небагато діл»[158]. Чи ж не краще чинити, що доконечне; чинити, що вибирає розум громадської за своєю природою

істоти, і в той спосіб, який він вибере? Бо саме це випогоджує серце: не лише тому, що твої діла гарні, але й тому, що нечисленні. Багато з того, що мовимо й чинимо, не є конечне; коли б ти це все усунув — став би вільніший і незворушніший. Відтак у всьому треба собі нагадувати, щоб не було чогось неконечного; а усувати треба не лише неконечні діла, а й неконечні уявлення: то вже й діла неконечні їм услід не йтимуть.

25 Спробуй, як воно тобі піде, — жити життям доброї людини, котрій до вподоби — те, що вділено їй від Цілого, доволі — того, що її вчинки праведні, а налаштування доброзичливе.

26 Уздрів те? Глянь і на се[159]. Сам себе не зворушуй; натомість сам себе роби простим[160]. Хтось хибить? Проти себе самого хибить. Щось тобі припало? То й гарно: все, що тобі припадає, споконвіку вділено від Цілого і напрядено саме для тебе[161]. А назагал, життя коротке: треба зі здоровим глуздом і праведністю зискувати з теперішності. Будь тверезий — навіть коли попускаєш собі віжки.

27 Чи всесвітнім ладом щось порядкує, чи він — якась намішана каша, та однаково — лад. Хіба ж може бути якийсь лад у тобі самому, якщо у Всесвіті — безлад? Хіба ж таке можливо, коли все — навіть розділене й розвіяне — навзаєм чутливе?

28 Темна вдача, жіноцька вдача, черства вдача; звірська, скотська, дітвацька, бовдурська, шахрайська, блазенська, запроданська, тиранська.

29 Чужинцем у Всесвіті, хто не спізнав те, що в ньому сущого; але не меншим чужинцем, хто не спізнав того, що стається[162]. Хто відбіг громадського розуму — біженець; хто заплющив мисленні очі — сліпець; хто залежить від інших, а не має при собі всього потрібного для життя — убогий[163]. Відпадок Всесвіту — хто відпав і відділився від спільного природного розуму, не вподобавши собі те, що йому припало (а його ж принесла та сама природа, що й тебе виносила); відщепенець громади — хто

власну душу відщепив від душі всіх розумних істот (бо вона ж у них — спільна).

30 Цей філософує без хітона[164], той — без книжок[165], а отой, напівголий[166], каже: «Хоч і не маю хліба, та зостаю при розумі». Отак і я: хоч не маю жодного пожитку від навчання, однак при ньому зостаю.

31 Люби те маленьке ремесло, якого навчився, і в ньому шукай супокою; а решту свого життя проживи так, щоб, доручивши богам нагляд за всім, що твоє, не стати ні рабом, ні тираном для жодної людини.

32 Помисли, скажімо, про часи Веспасіана[167]. Там геть усе побачиш: як паруються, як годують дітей, як хворіють, як умирають, як воюють, як святкують, як гендлюють, як орють, як лестять, як сваволять, як підозрюють, як змовляються, як моляться за чужу погибель, як ремствують на те, що мають, як кохаються, як гребуть скарби, як прагнуть консульства й імператорства. Такого життя, як тоді, тепер, либонь, і не знайдеш[168].

Або повернися до Траянових[169] часів: і там усе те саме, і тамте життя — вже мертве. Так само глянь, що́ написано й про інші часи та цілі народи: побачиш, скільки ж то було тих, котрі п'ялися ввись, але вже невдовзі падали й розпадалися на елементи. Та насамперед перебери в пам'яті своїх знайомих, які, марне смикаючись, кидали чинити згідно з власним устроєм: ані самі на цьому твердо не стояли, ані їм цього не ставало[170]. Тут конче пам'ятати, що й завзяття має свою міру і свою вартість: залежить, — до якого діла. Якщо про мале не дбатимеш більше, ніж йому належить, то й не розчаруєшся.

33 Колись такі звичні вислови нині потребують тлумачення; отак і колись гучно оспівані імена: Камілл, Цезон, Волез, Дентат[171]; трохи згодом — Сціпіон і Катон; а далі й Август, і Адріан, і Антонін[172]. Бо все минуще скоро стає схожим на байку, а там і в цілковите забуття поринає. Тут кажу

про тих, котрі справді були диво-світочами; а що ж решта? Тільки-но випустять дух — і в безвість пішли, без сліду пропали[173]. То назагал, що ж воно таке — ота вічна пам'ять? Цілковита марнота. Але до чого ж нам тоді докладати труду? Та ось же, до цього єдиного: до праведних думок, до суспільних діл, до слів, у яких жодної брехні, і до налаштування вітати все, що нам припадає, бо воно — конечне, знане, і тече з того самого джерела, з того самого начала.

34 Охоче піддавайся Прялі-Клото[174]: дозволь їй вплітати себе до чого лише забажає.

35 Усе хвилеве: і хто пам'ятає, і кого пам'ятають.

36 Ненастанно споглядай, як усе стається через перетворення, і звикай брати на ум, що природі Цілого ніщо так не до вподоби, як перетворювати суще і творити щось подібне, але вже нове; бо все суще — це, певним чином, насіння будучого. Але ти, навпаки, уявляєш сім'ям лише те, що вкидають у землю чи в лоно, — а це ж велике неуцтво.

37 Ти ось-ось помреш, а так і не став: простим; незворушним; таким, що не має жодної підозри, нібито якась шкода прийде ззовні; до всіх прихильним; таким, що поклав собі розумітися лише на праведних вчинках.

38 Приглядайся і до керівної частки вирозумілих людей, і до них самих: від чого втікають, за чим біжать.

39 Твого зла не існує ні в чужій керівній частці, ні в закрутах і перемінах того, що довкола тебе. То де ж воно? А там, де ти визнаєш, що воно є. не визнавай зла — і все буде добре. Хай навіть ріжуть і палять те, що тобі найближче, — твоє тіло; хай воно гноїться і зогниває — однак треба, щоб та частка, яка це визнає, була спокійна, себто судила, що це — ні зло, ні добро, бо може припасти і злому, і доброму чоловікові порівну. Бо те, що припадає рівно ж і тому, хто живе за природою, — не є ані природним, ані неприродним.

40 Ненастанно помишляй про Всесвіт як про єдину істоту, що посідає єдине єство і єдину душу; і те, як усе підпадає

під його єдине відчуття; і як він усе чинить у єдинім устремлінні; і що усе — спільна причина всього, що стається; і що то за прядиво і плетиво.

41 Як мовив Епіктет, ти є душа, що тягає за собою мерця[175].

42 Ніщо не є зло для того, що зазнає перетворення, так само, як ніщо не є благо для того, що внаслідок перетворення існує.

43 Вічність — то ріка, то могутній потік того, що стається: щойно якась річ вигляне — а вже її пронесло повз нас, і натомість несе іншу, яку також віднесе геть.

44 Все, що нам припадає, — таке ж звичне і знане, як навесні троянда чи влітку овоч; такими є і хвороба, і смерть, і наклеп, і зрада, і все те, чим веселяться чи, навпаки, журяться дурні.

45 Все, що настає, завжди близьке до того, що передувало, адже це не перелік окремих речей, котрі вкупі лише з примусу, а розумна сув'язь; бо як усе суще доладно упорядковане, так і все те, що стається, виявляє не просто спадковість, а дивовижну взаємну близькість.

46 Завше пам'ятай оте Гераклітове, що для землі смерть — стати водою, а для води смерть — стати повітрям, а для повітря — вогнем, і навпаки[176]. Пам'ятай і про того, хто забув, куди йому дорога[177]; і що з ким найтягліше спілкуються — з розумом, який уряджає Ціле, — з тим і мають розбіжності[178]; і що з чим день у день мають справу — те видається їм чужим[179]; і що не можна чинити й мовити, неначе уві сні[180] — хоч і тоді здається, наче щось чинимо й мовимо; і що не можна бути дітьми своїх батьків, себто лише тим, що перейняли[181].

47 От якби хтось із богів сказав тобі, що помреш завтра або вже напевне післязавтра; тоді для тебе мало важило б, що саме післязавтра, а не завтра (якщо, звичайно, ти не останній скнара, бо скільки ж там тієї різниці!). Так само не роби великого діла й з того, щоби померти через багато літ — а не завтра.

48 Завше май на умі, скільки ж то було лікарів, які часто супили брови над недужими — та самі повмирали; і скільки вчених звіздарів, які бундючно провіщали чужу смерть; і скільки філософів, які утисячне товкли про смерть і безсмертя; і скільки витязів, які вклали таку силу люду; і скільки тиранів, які вживали своєї влади над душами з такою страшною знавіснілістю, начебто самі були безсмертні; і скільки міст, так би мовити, цілковито «вмерло», як от Геліка, Помпеї, Геркуланум[182], безліч інших. Отак перебери одного за одним усіх, кого знаєш: щойно цей оплакував того, а вже й сам простягнув ноги, а там і той, хто його оплакував; і все за такий короткий час. А назагал, завше вбачай в усьому людському хвилевість і скінченність: вчора — грудочка слизу, завтра — мумія або попіл. Тож перейди цей маленький відтинок у згоді з природою і погідно прийди до розв'язки — немовби стигла оливка, яка впала, благословивши ту[183], що її виносила, і склавши дяку тому дереву, що її вродило.

49 Будь немов та круча, яку раз у раз б'ють хвилі, а вона, знай, стоїть, і довкола неї влягаються кипучі води[184].

— Ото я нещасливець, ото вже мені припало! — Та ж ні, не так. Ото я щасливець, бо, хоч мені отаке припало, переживаю його безболісно: ні теперішнім не побиваюся, ні прийдешнього не боюся. Таке могло би припасти кожному, та не кожен це пережив би безболісно; то хіба ж те — більше нещастя, аніж це — щастя? І чи взагалі назвеш нещастям для людини те, що не є невдачею для її природи? І чи вважатимеш невдачею людської природи те, що не суперечить її волі? То що ж? Її волю — знаєш; то невже оте припадкове якось завадить тобі бути праведним, великодушним, второпним, вирозумілим, обачним, відвертим, скромним, вільним і таке інше — а саме тоді, коли це присутнє, людська природа застерігає собі те, що для неї властиве? Та й щоразу, коли тобі щось завдає болю,

не забувай уживати такої засади: «Це — не нещастя; а от благородно це зносити — щастя».

50 Хоч і посполита, однак дієва підмога: щоб зневажити смерть — знову перелічи собі тих, хто довго й чіпко тримався при житті. Що більшого вони здобули за тих, хто пішов завчасу? Однаково десь-таки спочивають і Кадіціан, і Фабій, і Юліан, і Лепід[185], і хто там ще багатьох ховав, аж поки і його самого поховали. Одне слово, малий той проміжок, а як його треба тягти — крізь що, із ким, у якому благенькому тілі! Тож не в цьому річ. Поглянь на ту безодню вічності, що позаду, і на той безкрай, що попереду[186]: яка вже там різниця — три дні чи три віки Нестора[187].

51 Завше біжи коротким шляхом (а короткий шлях — той, що за природою, де і слово, і діло — найздоровші): цей засновок звільняє від трудів і від походів, від усяких уряджень і тонкощів.

КНИГА V

1 Щоразу, як лінуєшся встати удосвіта[188], нехай у тебе будуть напохваті слова: «Я встаю до людської праці. Що ж тут стогнати? Йду робити те, до чого вродився, задля чого мене привели на світ. Хіба я створений, щоб вигріватися в постелі?» — Але ж це приємніше! — Отже, ти вродився для насолоди? Взагалі, ти — для улягання чи для діяння? Чи не бачиш ростинок, горобчиків, мурашок, павуків, бджіл — як то кожне робить своє, по-своєму впоряджаючи Всесвіт? Чого ж не хочеш робити те, що властиве людині? Хіба ж не змагаєш до згоди з природою? — Але треба й перепочити! — Правду кажеш; однак і в цьому — як і в їжі, і в питті, — природа поклала міру, а ти її перевищуєш; перевищуєш те, що для тебе достатнє. А от у ділах — ні: там уже в межах спроможності[189].

Ти сам себе не любиш, бо інакше любив би і свою природу, і те, на що її воля. Хто любить своє ремесло, — згоряє в тій праці, не вмившись, не поївши; а ти власну природу цінуєш нижче, ніж карбівник — карбівництво, танцюрист — танці, грошолюб — гроші, марнославець — дещицю слави: усі вони, як уже загоряться, то радше не їстимуть і не спатимуть — аби тільки примножувати те, на чому їм залежить; то невже суспільні справи здаються тобі чимось дешевшим чи вартим меншого завзяття?

2 Як легко відігнати й затерти[190] докучливе чи приблудне уявлення — й одразу мати цілковитий спокій.

3 Розсуди, що кожне слово чи діло, якщо воно — за природою, тебе варте; і нехай не помикають тобою нарікання чи пересуди, що посиплятьcя тобі вслід: коли добрим є ось так — і чинити, і мовити, — не відмовляйся від цього. Вони мають власну керівну частку і йдуть за власним устремлінням; а ти на те все не оглядайся, а прямуй за природою, і своєю власною, і суспільною, адже в них обох — одна дорога.

4 Мандруватиму в згоді з природою, аж поки не впаду спочити. Випущу дух туди, звідки щоднини його вдихаю[191]

і впаду на те, звідки мій батько набрався сімені, моя мати — крові[192], а годувальниця — молока; та й сам я вже стільки літ день у день тягну із цього поживу й вологу, і маю в цьому опору для стіп, і в стільки способів із цього користаю[193].

5 Ніхто не має тебе за диво-дотепника. Хай так. Але є багато й такого, де не скажеш: «Я до цього не вдався». Отож видавай[194] із себе те, що цілковито твоє: щирість, статечність, витривалість; що не любиш насолод, що не нарікаєш на долю, що потребуєш малого; доброзичливість, свобідність, поміркованість, поважність, величність. Хіба не відчуваєш, скільки міг би із себе видати — тут уже не покличешся на бездарність чи нездалість, — однак із власної волі пасеш задніх? А ремствувати, чіплятися, лестити, скидати вину на тіло, догоджати, надиматися й отак метатися душею — тебе також змушує те, що удався нездарою? На богів, ні! Ти вже давно міг цього позбутися; і навіть якби тобі щось закидали, то хіба забарливість і непослідовність. Але й це треба брати близько до серця і вправлятися — щоб ота млявість не припала тобі до смаку.

6 Цей, коли зробить комусь послугу, одразу бере на розум, яка ж то йому буде віддяка. Той, хоч і не одразу, та все ж подумає собі про іншого як про боржника, бо добре знає, що́ для нього зробив. Але отой — мовби й не знав про свій вчинок: він подібний до лози, яка вродила виногроно, і попри те, що родить свій плід, більше нічого не дошукується. Як-от кінь — біжить, пес — бере слід, бджола — несе мед[195], так і людина, яка добре зробить щось одне, про це не галасує, а переходить до іншого — мов та лоза, яка у свою пору знову приносить грона.

— То що, треба бути одним із тих, хто це робить якось неустежно? — Так. — Але ж саме за цим треба устежувати, бо кажуть, що суспільній людині властиво відчувати, коли діє по-суспільному, і, на Зевса, бажати, щоб і той, з ким вона має спілку, це відчув. — Правду кажеш, але

ти таки не вловив того, про що мова; тому й належиш до тих, кого я згадав першими, бо і їх зводить на манівці розумова переконливість. Та якщо вже захочеш збагнути, про що мова, то не бійся: жодної суспільної справи через це не упустиш[196].

7 Молитва атенців: «Полий, полий, любий Зевсе, ниви атенців та луки!» Молитися треба або так ось просто й свобідно, або взагалі не молитися.

8 Як ото кажуть: «Асклепій призначив[197] йому їзду на коні, чи холодну купіль, чи ходити босим», так само й це: природа Цілого призначила йому хворобу, чи каліцтво, чи втрату, чи щось подібне. Бо ж і там слово «призначив» означає щось на зразок «визначив як відповідне для його здоров'я», і тут те, що кожному припадає, визначено як відповідне для його долі. Та й ми кажемо: «Це нам припадає» подібно до того, як ремісники, гармонійно припасовуючи обтесані камені муру чи піраміди у певну сув'язь, кажуть, що вони один до одного «припадають» [198]. Адже гармонія — в усьому одна; і як усі тіла доповнюють одне велике тіло — Всесвіт, так і всі причини доповнюють одну велику причину — долю. А вже те, про що мова, обіймають умом навіть викінчені неуки, бо й вони кажуть: «Так йому судилося». Так йому судилося — тобто так йому було призначено. Тож усе це приймаємо так само, як і те, що призначив Асклепій: хоч там і чимало гіркого, та все ж ми вітаємо надію виздоровіти.

Нехай здійснення й довершення всього, що видає природа Цілого, видасться тобі чимось таким, як твоє власне здоров'я: саме так вітай усе, що стається, — хоч би й видалося дошкульним; бо й воно веде туди ж — до здоров'я Всесвіту, до Зевсового добробуту й добродійства[199]. Адже нікому не судилося чогось такого, що не годилося б[200] і для Цілого: не натрапиш на таку природу, яка своїм присудом не вгодила б тому, чим уряджає.

Те, що тобі припадає, треба любити з огляду на дві підстави: перша — що це з тобою сталося, це тобі призначено, це якось тебе стосується, бо саме так його випрядено від найстарших причин; друга — що воно, хоч і приходить до кожного своєю дорогою, є причиною добробуту, довершеності і, на Зевса, тривкості того, що уряджає Цілим. Адже Ціле калічіє, коли хоч трохи перетнеш неперервну сув'язь — чи то частин, чи то причин[201]. Але коли ти чимось невдоволений, то скільки твоєї змоги її перетинаєш, а то й усуваєш!

9 Не знуджуйся, не зрікайся, не розчаровуйся, коли тобі не вдається у кожному вчинку достеменно дотриматися правильних засад. Тебе вигнали? А ти знову повертайся й тішся, що в тобі більше людяності, й люби те, до чого повертаєшся. Вдавайся до філософії не як до шкільного наставника, а як каправий — до губки і яйця чи як іще хтось — до окладів і припарок[202]: тоді вже не виставлятимеш напоказ, що підкоряєшся розумові, а просто матимеш у цьому супокій. Пам'ятай: лише філософія хоче того самого, що й твоя природа. Але ж ти хочеш чогось іншого, неприродного. — Так, бо що ж од нього приємніше! — Тото й є — хіба не цим насолода обманює?[203] Поглянь, чи не приємніші великодушність, свобода, простота, вдумливість, чесність! А що є приємнішого за розуміння — надто коли візьмеш до серця те, що твоя здатність устежувати й пізнавати — в усьому непомильна й рівноплинна?

10 Речі так від нас укриті, що чимало філософів — і неабияких! — вважало їх цілковито неосяжними; і навіть стоїки вважали, що їх нелегко осягнути. Кожне наше схвалення — помилка, хто ж бо непомильний? А перейди до самих предметів — які ж вони недовговічні, скінченні, а може, ще й належать до майна паскудника, чи повії, чи розбійника! Далі перейди до вдачі тих, із ким живеш: навіть наймилішого з них годі стерпіти! не кажу вже, що дехто й сам себе ледве зносить.

Тож і в ум не вкладається, що́ можна було б цінувати, і взагалі, чим можна було б захоплюватися із усієї цієї пітьми й бруду, із усього цього плину — єства і часу, руху і рухомого. Треба самому бадьоритися, дочікуючись природного розпаду; і не ремствувати на своє тутешнє перебування, а знаходити супокій лише в цьому: «По-перше, мені не припаде нічого, що не було б у згоді з природою Цілого; по-друге — мені вільно нічого не чинити супроти свого бога і генія, бо ніхто б не змусив мене до такого переступу».

11 «До чого ж це я уживаю своєї душі?» Щоразу про це запитуйся і бери себе на іспит: «А що в мене зараз у тій частці, яку звуть керівною? І чия в мені зараз душа? Чи не дитятка? Чи не хлопчиська? Чи не жіночки? Чи не тирана? Чи не худобини? Чи не звіра?»

12 Осягнути, що воно таке — позірне добро юрби, можеш хоча б із цього. Якби хтось помислив, що існує щось справді добре — як-от розуміння, второпність, праведність, мужність[204], — якби наперед помислив саме про це, то вже не хотів би й чути: «За тим благом усім…» [205] — бо воно було б геть недоречним. Але якщо наперед помислить про позірне добро юрби, то і вислухає, і легко прийме слова коміка — як влучну примовку. Цю різницю саме так уявляє собі і юрба, бо інакше ті слова були б образливі й ніхто не хвалив би їх; а тим часом, коли йдеться про багатства чи про добру пайку розкоші й слави, ми сприймаємо їх як щось доречне й дотепне. Тож піди ще далі й запитайся, чи варто цінувати й визнавати за добро такі речі, які дають тобі — коли наперед про них помислиш, — і про їхнього посідача влучно докинути: «За тим статком усім, наробити — нема де» [206].

13 Я складаюся із причинового й матеріального, і жодне з них не обернеться в небуття, бо жодне з них із небуття не постало. Кожній моїй частці буде призначено перетворення в якусь частку Всесвіту, а та, знову, перетвориться ще в якусь частку Всесвіту, і так до безмежності.

Через таке перетворення постав і я, і ті, що мене породили, і так — ген до іншої безмежності. Ніщо не вадить цього стверджувати — навіть якщо Всесвітом ряджено в замкнених кругообігах.

14 Розум і розумове мистецтво — це здатності, яким досить самих себе і тих діл, що з ними у згоді. Устремившись від своїх найближчих начал, вони путньо прямують до мети; тому ці діяння й звуться правними — бо позначають правильну путь.

15 Людським не можна назвати нічого, що не пристало людині, оскільки вона є людиною: що не належить до людських запитів, чого не велить людська природа, що не є її звершенням; а отже, в чому нема ні тієї мети, що її поставлено людині, ні того, що цю мету виповнює, — добра. Бо коли б воно пристало людині, то вже не пристало б цим погорджувати чи проти цього виступати, ані не був би гідний хвали той, хто подає себе від цього незалежним. Та й якби воно було добром, — той, хто в цьому відстає, не був би добрим; а проте що більше хтось цього або чогось подібного позбавляється чи навіть просто терпить, що його чогось такого позбавили, — то більше він є добрий.

16 Які речі часто уявлятимеш — такими будуть і твої думки, адже душа просякає уявленнями. Тож ненастанно просочуй її уявленнями на зразок ось цього: де дано жити — там дано жити добре; а якщо дано жити при дворі — то й при дворі дано добре жити[207]. Або, знову, ось цього: для чого створено кожну річ, до того вона й прямує; а до чого прямує — в тому її мета; а в чому мета — в тому і догідність, і благо кожної речі; тож для розумної істоти благо — це суспільство, адже давно доведено, що ми народжені для суспільства[208] — бо хіба ж не ясно, що гірше існує задля ліпшого, а ліпше — задля собі подібного?[209] Але ж те, що живе, ліпше від неживого, а розумне — від того, що просто живе.

17 Гнатися за неможливим — божевілля; але ж для негідника неможливо чинити якось інакше.

18 Нікому ніколи не припаде того, чого він од природи не міг би знести[210]. Буває, що комусь іншому припаде те саме, що й тобі; однак він, чи то не відаючи, що йому припало, чи то виставляючи напоказ свою великодушність, стоїть непохитно і зостає незгіршеним. Але хіба ж то не чудасія — щоб невідання й догоджання юрбі були сильніші за розуміння?[211]

19 Самі собою речі ні на дещицю не торкають душі: не мають до неї доступу, не можуть її навернути чи зворушити. А вона і сама себе навертає, і сама себе зворушує, і яке судження сама собі ухвалить — такими й робляться посталі перед нею речі.

20 Оскільки маємо чинити людям добро і бути до них поблажливими, остільки людина — найближча нам істота; але оскільки дехто з людей стає на заваді у близьких мені справах, остільки людина стає для мене однією з обоятних речей — нарівні з сонцем, вітром чи звіриною: діянню ці речі ще можуть перешкодити, але завдяки засторозі й приверненню вони не є жодною перешкодою для мого устремління й налаштування. Адже думка привертає всяку перепону в діянні на свій бік і ставить її на чолі цього діяння; і те, що стримувало дію, починає тій дії сприяти, а все, що заступало дорогу, — починає сприяти в дорозі.

21 Шануй оте найкраще у Всесвіті, яке з усього користає і над усім стоїть[212]. Подібно, шануй і найкраще з того, що в тобі[213]; а воно споріднене з тим першим, бо й усередині тебе з усього користає, і твоє життя перебуває в його урядженні.

22 Те, що не шкодить громаді, не зашкодить і громадянинові. Застосовуй це правило щоразу, як тобі уявиться шкода. Якщо це громаді не шкодить, то й мені не завдано шкоди; а якщо зазнала шкоди громада, то не на шкідника треба гніватися: у чомусь був недогляд.

23 Щоразу бери до серця те, як хутко проноситься повз нас і забирається геть і суще, і те, що стається. Адже й єство, мов та ріка, — у невпинній течії, і діяння — у ненастанному перетворенні, і причини — у незліченних зворотах, і ледве чи є щось сталого; а ще ось — безкрай минулого і безодня майбутнього, де все щезає. То чи не глупота — посеред усього цього надиматися, помикатися, нарікати: наче тому, що нас дратує, дано якийсь час, наче воно надовго?

24 Пам'ятай про ціле єство, до якого ти на дещицю причетний; і про цілу вічність, із якої тобі виділено короткий і миттєвий проміжок; і про долю — скільки там у ній твоєї частки?

25 Хтось у чомусь щодо мене хибить? От він нехай і глядить: це його налаштування, його діяння. Я ж маю те, чого в мені хоче спільна природа, і чиню те, що моя власна природа хоче, щоб я чинив.

26 Нехай жодні відрухи плоті — чи то рівні, чи нерівні — не відвертають керівної і панівної частки твоєї душі; нехай вона з ними не лигається, а натомість хай окреслює сама себе і обмежує ці пристрасті властивими для них частинами тіла. Та коли якесь співстраждання таки накине їх думці — у тілі ж бо все поєднано, — тоді вже не варто й намагатися йти наперекір відчуттям, адже вони природні; але керівна частка не має докидати свого визнання — чи це добре, чи, навпаки, зле.

27 Живи з богами. А з богами живе той, хто ненастанно їм показує, що його душі до вподоби уділене їй, і що вона робить усе, чого бажає геній — та часточка Зевса, яку він сам кожному дав у заступники й провідники. Це — ум і розум.

28 Ти гніваєшся, коли від когось смердить? Гніваєшся, коли йому тхне з рота? Що ж він удіє? Такий уже в нього рот, такі пахви: саме так від них мусить нести. — Але ж людина має розум і могла б, застановившись, додуматися, у чому її переступ! — Чудово! То, отже, й ти маєш розум, а тому своїм розумним налаштуванням — розворушуй

і налаштування тієї людини: показуй, напімнюй; якщо прислухатиметься — вилікуєш її, і не треба буде гніватися. Ні не трагік, ні не повія[214].

29 Яким ти собі мислиш життя після свого відходу — так тобі вільно жити й тут[215]; якщо ж не даватимуть — тоді вже йди з життя, але не так, наче зазнав чогось злого. Трохи диму — і відійду[216]: скільки там того діла? Але наразі, доки мене ще ніщо не підганяє, зостаю вільним, і ніхто мені не заборонить робити, що хочу; а хочу я того, що природне для розумної і суспільної істоти.

30 Ум Цілого — суспільний: це ж воно вчинило так, що гірші речі є задля кращих, а кращі — гармонійно між собою прилаштовані. Бачиш, як те підпорядковано, а це — навзаєм упорядковано; як кожному вділено по заслузі, а все, що найліпше, — зведено докупи в однодумстві?

31 Як ти досі ставився до богів, до батьків, до братів, до жінки, до дітей, до вчителів, до виховників, до друзів, до свояків, до челяді? Чи й досі про всіх можеш сказати, що не вчинив і навіть не мовив лихого нікому?[217]

Пригадай і те, через що ти перейшов і скільки тебе стало витримати; що твоя життєва історія завершується, що твоє служіння добігає кінця; скільки ти побачив гарного, скільки насолод і страждань зневажив, скількома почестями знехтував; і про скількох бездумних — подумав[218].

32 Чому немистецькі й необізнані душі вганяють у сум'яття мистецьку й обізнану? — А яка ж то душа мистецька й обізнана? — Та, що знає початок і кінець, знає той розум, який перебігає крізь усе єство і через цілу вічність уряджає Всесвітом у визначених кругообігах.

33 Ще трохи — і зостане попіл чи кістяк, та ще ім'я; а може, не зостанеться й імені. Але навіть ім'я — то шум і відлуння, а все, що в житті многоцінного, — пусте, гниле, дрібне. Цуценята, що між собою гризуться; примхливі діти — щойно сміялися, а вже плачуть. А вірність, скромність,

праведність, істина — із землі, де прослались дороги широкі, на Олімп ясний подалися[219].

Що тебе тут тримає? Усе чуттєве — мінливе й нестале; відчуття — каламутні й оманливі; сама душа — випари крові; добра слава у таких людей — марнота[220]. — То що ж? — Сумирно чекатимеш — чи то вигасання, чи переставлення. — Але чим удовольнитися, доки прийде пора? — не чим іншим, як тим, щоби почитати й благословляти богів, а людям — робити добро: витримувати їх і від них утримуватися[221]. А про все те, що вбачаєш у плоті і в подиху, пам'ятай: воно ані не належить тобі, ані не залежить від тебе.

34 Завше зможеш бути рівноплинним, якщо йтимеш доброю путтю: путньо визнаватимеш, путньо чинитимеш. Для душі бога, людини, та й усіх розумних істот спільними дві речі: не мати за перешкоду когось іншого; правосудне налаштування й учинки мати за добро і лише ними вгамовувати свої жадання.

35 Якщо це — не мій порок і не його діяння, якщо воно не шкодить суспільству — що мені до цього? І яка з цього шкода для суспільства?

36 Не дай себе полонити уявленням: навпаки, нехай вони тобі помагають — кожне за своєю спроможністю і за своєю гідністю. А навіть як відставатимуть у серединних речах — не уявляй собі, що від цього є шкода: то погана звичка. Як ото старенький, ідучи, вимагав би в питомця повернути йому дзиґу — пам'ятаючи, що це лише дзиґа, — так само й тут[222]. Чоловіче, щоразу, як взиваєш із трибуни — невже забуваєш, що воно таке? — Ні. Але вони цього прагнуть. — То через це вдавати дурня?

Свого часу, хоч і покинутий напризволяще, я знайшов свою добру долю; а добру долю має той, хто добре собі вділив[223]; а добре вділена частка — то звернена до добра душа, добрі устремління, добрі вчинки.

КНИГА VI

1 Єство Цілого — слухняне й податливе, а розум, який ним уряджає, не має в собі жодної причини для лиходійства: не має пороків, щоб чинити зло, тож і шкоди від нього — жодної[224]. Все стається, все відбувається з ним у згоді.

2 Нехай тобі не буде різниці, коли чинити те, що годиться: коли ти в холоді чи коли в теплі, коли куняєш чи коли виспався, коли тебе кленуть чи коли благословляють, коли вмираєш чи коли ще щось робиш. Адже й померти — це один із життєвих вчинків, тож і тут досить зробити добре те, що маєш[225].

3 Гляди всередину: нехай у жодній речі від тебе не втече ні її питома якість, ні її цінність.

4 Кожен предмет вельми швидко перетворюється: чи то випаровуючись — коли єднається єство, — чи то розсипаючись.

5 Розум-урядник знає, як він сам налаштований, і що чинить, і з якою матерією.

6 Найкращий захист — не уподібнюватися[226].

7 В одному знаходь утіху і супокій: у переході від просто суспільного вчинку до такого, де пам'ятаєш про бога.

8 Керівна частка — та, яка сама себе збуджує, сама себе навертає і сама себе робить такою, як хоче; і робить так, щоб усе, що їй припаде, видавалося їй таким, як сама забажає[227].

9 Усе відбувається за природою Цілого, а не за якоюсь іншою природою: чи то яка охоплювала б його ззовні, чи перебувала б усередині — ним охоплена[228].

10 Або каша, плутанина й розпорошення, або єдність, лад і промисел. Якщо перше — то навіщо й прагнути затримки в цих безтямних сполученнях, у цій мішанині? Навіщо дбати про щось інше окрім того, щоби врешті-решт в землю обернутись?[229] Навіщо хвилюватися? Хай що робитиму — однак мене чекає розпорошення. Якщо ж друге — то шаную Урядника, у ньому стою твердо, від нього набираюся відваги.

11 Щоразу, коли так звані обставини вже конче мають тебе розхвилювати — хутко повертайся туди, де ти наодинці з собою[230], щоб не вибиватися з ладу на довше, ніж є конечність: що частіше повертатимешся до гармонії, то краще її опануєш[231].

12 Якби ти водночас мав і мачуху, і матір, то хоч би й піклувався тією першою, однак знову й знову топтав би дорогу до матері. Так у тебе нині з двором і філософією; тож частіше до неї навертайся і знаходь супокій, адже це завдяки їй виявляється, що можна і придворні справи знести, і себе самого — посеред цих справ.

13 Подібно до того, як можеш скласти собі таке уявлення про прикуски[232] та інші наїдки, що це — труп рибини, а те — птаха чи поросяти; чи, знову, що фалернське — то юшечка виногрона, а лямована пурпуром тога — то овеча вовна, змочена кров'ю м'якуна; а щодо тілесного співжиття — що це натирання нутрощів, а далі трохи корчів і виділення слизу; подібно до цих уявлень, які сягають самих речей і проникають у них, щоб побачити, якими ж ті речі є, — отак треба чинити щодо цілого життя і там, де якісь речі уявляються аж надто вартими довіри, — оголювати їх, добачати їхню дешевизну, стягати з них покрив оповідок, у якому вони такі статечні. Адже пиха — то дивовижний ошуканець розуму: коли тобі найбільше здається, що ти заповзявся до чогось вартісного, — тоді вона тебе найдужче зваблює. Ти тільки глянь, що каже Кратет про самого Ксенократа![233]

14 Більшість із того, що подивляє юрба, зводиться до найзагальніших родів[234]: це те, що підпадає під «стан» чи «природу», як-от каміння, деревина, фіги, виногроно, оливки. Трохи поміркованіші подивляють те, що підпадає під «душу»; а вже найобдарованіші подивляють те, що підпадає під «розумну душу», і це не ота всесвітня Душа, а просто душа мистецька чи така, що в чомусь іншому веде перед, або принаймні має багато рабів. Що ж до

шанувальника розумної, всесвітньої і громадської Душі, то він вже не схилиться до чогось іншого, а берегтиме передусім власну душу — щоби була розумною і суспільною як щодо свого стану, так щодо своїх відрухів, — і в цьому співпрацюватиме з усіма, хто з ним споріднений.

15 Те — поспішає бути, се — відбутися; а з того, що допіру стається, дещо вже й вигасло. Плинність і переміни невпинно оновлюють Всесвіт — так само, як і безкрай вічності видається щоразу новим через невпинний біг часу. Чи в такій ріці доціниш щось із мимобіжного — коли на ньому й не встояти?[235] Це наче один із мимолітних горобчиків: щойно комусь полюбився — а вже пропав з очей. Щось подібне — і життя кожного з нас, цей кров'яний випар і повітряний віддих[236]. Адже раз вдихнути й видихнути повітря, як це робиш щохвилі, — це те саме, що повернути саму здатність дихати туди, звідки вперше її увібрав; здатність, набуту щойно вчора чи позавчора — при народженні[237].

16 Нічого не варте ні рослинне дихання, ні подих звіра чи худобини, ні враження від уявлень, ні смикання на мотузочках поривів, ні стадність, ні відживлення: все це — те саме, що й випорожнення від залишків їжі[238].

То що ж тоді цінне? Коли тобі плещуть? Ні. І навіть не те, коли про тебе плещуть язиками (адже благословення юрби — це і є плескіт язиків). Отож відкидаємо й славу; що ж залишиться? Гадаю, те, щоб і поступати, і здержуватися згідно з власним устроєм[239]: до цього ведуть усі заняття, всі мистецтва. Адже всяке мистецтво мітить на те, щоб той, кого воно лаштує, був придатний до того, до чого його лаштовано[240]. Цього домагається і садівник, плекаючи виноград, і приборкувач коней, і той, хто займається псами. А до чого прямує виховання й навчання? У тому і є цінність.

Коли направду це матимеш, то вже нічим іншим не клопотатимешся; хіба ж тоді не кинеш цінувати багато інших

речей? Інакше не бути тобі ні вільним, ні самодостатнім, ні безпристрасним: конче будеш заздрити і ревнувати, підозрювати спроможних позбавити тебе того, що цінуєш, і замишляти на тих, у кого воно є; одне слово, впадатимеш у сум'яття через залежність від будь-якої з цих речей; а до того ж, конче будуть великі нарікання на богів. А от поважаючи й цінуючи власну думку і сам собі подобатимешся, і з людьми будеш добре ладити, і з богами годитимешся, тобто хвалитимеш усе, що вони тобі вділять і призначать.

17 Догори, додолу, по колу — біг елементів[241]; але жоден з цих рухів не є шлях чесноти. Вона — щось божественніше: хоч і йде незбагненними шляхами, та виходить на добру стежку.

18 Що ж вони роблять! Про своїх сучасників — тих людей, що живуть поряд із ними, — не хочуть і доброго слова мовити; натомість роблять велике діло з того, щоб самим зажити благословення нащадків, яких не бачили і вже не побачать. Але ж це майже так само, як журитися, що про тебе не сказали нічого доброго пращури!

19 Коли не вдається чогось доконати — не визнавай цього за неможливе для людини; а коли щось для неї можливе і близьке — вважай, що воно й тобі досяжне.

20 У гімнасії[242], бува, і нігтями подряпають, і в пориві буцнуть головою, але ж ми не подаємо знаку й не ображаємося, і потім не дивимося скоса, наче там був злий умисел. Остерігаємося, але не як ворога; не підозрюємо зла, а доброзичливо ухиляємося. Нехай і в решті ділянок життя буде щось подібне: не надто берімо до серця те, чого зазнаємо від «товаришів у вправах», адже, як мовлено, завше маємо як ухилитися — без підозри і ненависті.

21 Якщо хтось зможе мене спростувати і довести мою неправоту в тому, що визнаю і що роблю, — радо поступлюся, адже й сам дошукуюся істини. А істина ще нікому й ніколи не зашкодила: шкоди зазнає лише той, хто в омані й невіданні.

22 Я роблю те, що мені належить робити, і ніщо інше мною не помикає — ні неживе, ні нерозумне, ні те, що заблукало, не відавши дороги[243].

23 Із нерозумних істот і назагал із речей та предметів користай великодушно й свобідно, адже ти маєш розум, а вони — ні; а з людей, оскільки й вони мають розум, користай суспільно. В усьому покликайся на богів і не питай, скільки часу це чинити: стане й трьох годин[244].

24 І Александр Македонський, і його погонич мулів, коли померли, переставилися в те саме: або їх обидвох узято до того самого насінного розуму Всесвіту, або обидва однаково розсипалися в атоми.

25 Візьми собі до серця, скільки ж то всього стається і в тілах, і в душах кожного з нас за одну коротку мить; тож і не дивуйся, що набагато більше, а радше — геть усе, що стається, разом існує в тому Єдиному і Цілому, яке називаємо Всесвітом.

26 Коли хтось тебе запитає, як пишеться ім'я «Антонін»[245] — хіба не вимовлятимеш поволі кожну літеру? А розгнівається — невже гніватимешся навзаєм? Хіба й далі спокійно не перелічуватимеш усіх букв? Пам'ятай, що й тут усе належне виповнюється в певній лічбі[246]: отак, дотримуючись її, не хвилюючись і не дратуючись на чуже роздратування, треба путньо досягати поставленої мети.

27 Як це жорстоко — не потурати людям у їхньому стремлінні до того, що їм позірно близьке й догідне! І все ж подекуди ти не дозволяєш їм цього робити, адже обурюєшся, коли вони хиблять — а й тоді їх тягне до чогось буцімто для них близького й догідного. — Але ж воно не таке! — То навчи й покажи, а не обурюйся.

28 Смерть — це спочинок від чуттєвих вражень, від смикання на мотузочках устремлінь, від перебігу думок, від служіння плоті.

29 Ганебно, що в цьому житті тебе першою підвела душа, хоч тіло ще не підводило!

30 Гляди, геть уже не «зцезарися», не розфарбуйся[247] — адже й таке буває. Бережи себе простим, добрим, бездоганним, статечним, невишуканим, другом праведності, богобоязним, доброзичливим, приязним, відважним у гожих ділах. Змагай, щоб зостатися таким, яким тебе забажала зробити філософія. Поважай богів, рятуй людей. Життя коротке, і на земному віку буває один-єдиний плід: честиве налаштування й суспільні діла.

В усьому — учнем Антоніна[248]. Потуга в розумних вчинках і в усьому — рівномірність; честивість, погідне обличчя, м'якість; жодного марнославства; наснага осягати суть речей; нічого не полишав, поки добре не розглянув і чітко не обняв умом; зносив несправедливі нарікання, не нарікаючи; ні в чому не квапився, невразливий був до наклепу; докладно брав на іспит звичаї і вчинки; не докоряв, не зчиняв галасу, не підозрював, не мудрував; вдовольнився малим — чи йшлося про житло, чи постіль, чи одіж, чи їжу, чи обслугу; був працелюбний і довготерпеливий: аж до вечора — на вбогих харчах, а випорожнювався не інакше, як о звичній годині[249]; був надійним і вірним другом; терпів тих, хто відверто виступав проти його думки, і радів, коли йому хтось підказував кращу; богобоязність, але не забобонність. Усе це — щоб і ти мав таку чисту совість, коли настане твоя остання година.

31 Протверезися й увізви до себе самого, і, прокинувшись та взявши на ум, що тебе полонили марення, поглянь на це свіжим оком — так само, як ти, було, глядів на тамте[250].

32 Я — тіло і душа. Для тіла геть усі речі — обоятні, бо воно не може їх розрізнити; для думки обоятне все, що не є її діянням, але те, що ним є, — ціле в її владі. Щоправда, з усього цього думка має до діла тільки з теперішнім,

а майбутні чи минулі діяння, хай і її власні, — знову-таки, для неї обоятні[251].

33 Для руки чи ноги біль не є чимось неприродним — доки нога робить те, що належить робити нозі, а рука — те, що руці. Отак і для людини — оскільки вона людина — біль не є чимось неприродним, доки вона робить те, що людське. А якщо воно не є для неї чимось неприродним, то не є й злом.

34 Якими ж то насолодами втішалися розбійники, паскудники, батьковбивці, тирани!

35 Хіба не бачиш, як ремісники, хоч сяк-так і ладять з неуками, та все ж тримаються глузду свого ремесла й не дозволяють собі від нього відбігати? То хіба ж не чудасія, що будівельник чи лікар більше поважає глузд у своєму ремеслі, ніж людина — у своєму, хоч у неї він спільний із богами?

36 Азія, Європа — закутки Всесвіту[252]; усяке море — крапля Всесвіту; гора Атос — грудка Всесвіту[253]; усякий теперішній час — точка вічності[254]. Усе — мале, податливе, щезальне. Звідтіля усе походить — чи то зазнавши спонуки від спільної керівної частки, чи йдучи слідом за нею. І лев'яча паща, і трутина, і всяка біда, як-от багнюка чи терня, — усе це послідом від народження чогось статечного й гарного. Тому не уявляй собі, що це є чимось чужим для того, що почитаєш, а бери на розум джерело всіх речей.

37 Уздрівши нинішнє — побачиш усе: і те, що одвіку ставалося, і те, що довіку буде; адже все воно — одного роду й на один взірець.

38 Завше бери собі до серця сув'язь усіх речей у Всесвіті і їхній взаємний стосунок, адже все воно якось між собою переплетене і тим одне одному любе; одне — є наслідком іншого: через напружний порух, через спільний подих, через єдність єства.

39 До речей, які припали тобі на долю, — прилаштовуйся; людей, із якими твоя доля, — люби. Але ж люби по-справжньому!

40 Всяке знаряддя, причандалля, начиння добре мається тоді, коли чинить те, для чого створене, — хоч сам творець у ньому й відсутній. А от у речей, що їх утримує природа, творча сила — всередині, а тому вона при них і зостається; тим-то її треба ще більше поважати і вважати, що, коли маєшся й поводишся так, як її воля, то й усе воно є згідно з твоїм умом. Так-бо й з умом Всесвіту згідне все, що його.

41 Якщо бодай припустиш, що котрась із тих речей, щодо яких не маєш вибору, є для тебе або добром, або лихом, то коли вже нападе те лихо чи пропаде те добро[255] — кінче нарікатимеш на богів і ненавидітимеш людей: чи то справді винуватих, чи тільки підозрюваних у тій напасті чи пропажі; отож через те, що такі речі нам необоятні, ми самі завдаємо багато кривди. А от коли судимо, що добром чи лихом є лише те, що в нашій владі, то не зостається жодної причини ні чогось закидати богам, ні ставати на прю з людьми.

42 Усі ми співпрацюємо задля однієї мети: ці — свідомо й устежно, а ті — навіть не відаючи. Гадаю, саме тому Геракліт каже, що й сплячі є працівниками[256], бо співпрацюють з усім, що стається у Всесвіті: цей — із цим, а той — із тим; і великою мірою навіть той, хто нарікає чи намагається піти супроти становлення і його усунути: і таких потребує Всесвіт. Тож усвідом нарешті, на кого рівняєшся; а втім, так чи інак Урядник Цілого добре з тебе скористає і візьме тебе до гурту своїх співпрацівників і спомагальників. Аби лиш не стати тобі в гурті тим дешево-жартівливим рядком вистави[257], що про нього згадує Хрисіпп[258].

43 Чи сонце згодилося б робити те, що належить робити зливі? Чи Асклепій — те, що Плодоносній?[259] А кожна з цих зір? Хіба ж вони не різні — а задля одного співдіють.

44 Якщо боги радять і мені, і тому, що мені має припасти, то радять лише добре. Щоб боги та й були безпорадні[260] — таке й в умі не вкладається. А яка ж то причина мала б їх спонукати робити мені на зло? Що із цього мали б чи вони самі, чи те спільне, що насамперед задля нього є їхній промисел? А якщо радять не мені зокрема, то вже напевно радять тому спільному, що його наслідком — речі, які я маю вітати і любити. Якщо ж геть нічому не радять (хоч і вірити в таке — нечестиво!), то так тому й бути: не жертвуймо, не молімося, не присягаймося, не чинім нічого, що чинимо для богів з огляду на їхню присутність і спільне з нами життя! Але навіть якщо вони й не радять у жодній із наших справ, то й сам маю як собі зарадити, адже в мене — свій погляд на те, що мені догідне. А для кожного догідне те, що в згоді з його устроєм і природою. Моя природа — розумна і громадська; моя громада й вітчизна, оскільки я Антонін, — Рим, оскільки людина — Всесвіт[261]; для мене добро — лише те, що пожиточне цим громадам.

45 Що припадає кожному, те догідне й Цілому. Було б досить і цього, але коли ширше глянеш, то спостережеш: догідне одній людині — догідне й решті людства. А за догідніше для загалу бери серединні речі[262].

46 Подібно, як ти знову й знову бачиш у театрах чи схожих закладах ті самі вистави, і ці видовища вже набили оскому — бо ж усі на один взірець[263], — такого й в цілому своєму житті зазнаєш: хоч туди, хоч сюди, а все — те саме і з того самого. От лише доки?[264]

47 Завше май на умі, що стільки різних людей, на стільки всього удатних, з такого розмаїття народів, — уже мертві: піди до Філістіона, до Феба, до Оріганіона;[265] піди й до решти племен. Мусимо переставитися туди ж, куди переставилося стільки блискучих промовців і стільки поважних філософів: Геракліт, Піфагор, Сократ; стільки прадавніх героїв і стільки пізніших стратегів і тиранів;

а до того ж Евдокс, Гіппарх, Архімед[266] та інші — меткі від природи, велемудрі, на все проворні, самовпевнені. Вони кпили собі зі знищенності й хвилевості людського життя, як ото Меніпп[267] і такі, як він. Візьми на ум, що всі вони вже давно спочивають; що для них у цьому страшного? А навіть і для тих, чиї імена взагалі незнані? Одне-єдине чогось варте в цьому житті — прожити його в істині й праведності й у поблажливості до брехунів і кривдників.

48 Щоразу, коли хочеш звеселитися, бери до серця переваги тих, із ким живеш: у того — діловитість, у того — скромність, у того — щедрість, у того — щось іще. Бо ніщо так не звеселяє, як подоби чеснот, виявлені у їхній вдачі, та ще й коли трапляються разом, у якнайбільшому згромадженні; саме тому їх завше треба мати напохваті.

49 Хіба тебе дратує, що важиш саме стільки фунтів[268], а не всі триста? Отак і з тим, що тобі жити саме стільки літ, а не більше. Бо як любиш саме те єство, яке в тобі окреслено, — так само й з часом.

50 Спробуй їх переконати; але навіть якщо не годитимуться, однаково чини те, до чого тебе провадить праведний розум. Та коли хтось із них силою чинитиме спротив, перейди до чогось такого, що йому подобається й не завдає болю, а тією перешкодою скористайся так, щоб вона посприяла якійсь іншій чесноті. Пам'ятай, що твоє устремління було із засторогою і що ти не жадав чогось неможливого. А чого жадав? Таж саме цього устремління — саме тут тобі пощастило. Для чого нас приведено — те нам і стається.

51 Честолюбець визнає за своє добро — чуже діяння[269]; сластолюбець — власне улягання; той, хто при умі, — свої вчинки.

52 Щодо цього нам вільно не робити жодних визнань і не гнітити собі душу, адже за своєю природою ці речі нездатні впливати на наші судження.

53 Призвичайся брати до серця те, що хтось тобі каже, а по змозі й самому проникати в його душу.

54 Що недогідне роєві — те й бджолі догідним не буде[270].

55 Коли мореплавці зле кажуть про керманича або недужі — про лікаря[271], то про що інше їм ідеться, як не про його дії — чи задля порятунку залоги, чи задля уздоровлення тих, кого ліковано.

56 Скільки ж то вже відійшло тих, з якими я прийшов на світ!

57 Жовтяничнику мед видається гірким[272], скаженому вода — страшною, а дітям м'ячик — прекрасним. Чого ж гнівати-ся? Невже гадаєш, що обман має меншу владу, ніж та, що її має жовч — над жовтяничником чи їдь — над скаженим?

58 Ніщо не завадить тобі жити згідно з глуздом твоєї природи; і ніщо тобі не припаде супроти глузду природи суспільної.

59 Кому ж то вони хочуть догоджати? Задля яких здобутків? Якими трудами?

Як же скоро все покриває вічність, і скільки вона вже всього покрила!

КНИГА VII

1 Що таке порок? Та ти його вже бачив, і не раз. Отак і на все, що тобі припадає, нехай у тебе будуть напохваті слова: «Ти вже не раз це бачив». Куди не глянь — назагал скрізь те саме: цього повно і в давніх, і в новіших, і в новітніх історіях; цього й нині сповнені міста й домівки. Нічого нового: все звичне, все короткочасне.

2 Чи можуть засади стати мертвими інакше, ніж коли вигаснуть відповідні уявлення? Тобі — знову й знову підтримувати в них вогник життя!

«Щодо цього я спроможний визнати те, що слід; а якщо спроможний — чого мені хвилюватися? Те, чого немає в моїх думках, цілковито моєї думки не стосується». Затям це — і будеш завжди правий.

У твоїй владі — прожити життя наново. Кинь свіжий погляд на ті речі, які вже бачив: саме в цьому — нове життя.

3 Марнота помпи, драматичні сцени, стада, отари, різанина, кинута собакам кістка, крихти у ставок рибам, мурашине гарування й тяганина, полохлива мишача біганина, смикання ляльок на мотузочках... Посеред усього цього треба встояти — доброзичливо, не навісніючи, — і устежити, що кожен вартий того, до чого заповзявся.

4 У мовленні треба стежити за тим, що сказано, у всякому устремлінні — за тим, що станеться; у цьому — одразу добачати, до якої мети зводиться, у тому — достерігати, що означатиме.

5 Чи стане на це моєї мислі, чи ні? Якщо стане — скористаюся нею для діла як знаряддям, що його мені дала природа Цілого. Якщо ж не стане, то, коли не доберу іншого способу, — або уступлю те діло комусь, хто краще впорається, або сам діятиму, як зумію, залучивши когось спроможного скористати з моєї керівної частки так, щоб зробити щось доречне й пожиточне для спільноти. Чи сам я це робитиму, чи з кимось — треба тягнутися лише

до одного: щоб воно було пожиточне для спільної справи і гармонійно до неї прилаштовувалося.

6 Скільки ж то тих гучно оспіваних вже кануло в забуття; і скількох оспівувачів уже давно немає!

7 Не соромся, коли тобі помагають: маєш робити те, що пристало, як той воїн, що бере твердиню. Що, як через кульгавість не зможеш видертися на забороло сам, а лише з кимось?

8 Не хвилюйся прийдешнім: коли туди дійдеш — матимеш той сам глузд, яким і тепер послуговуєшся.

9 Усе навзаєм переплетене, і ця сув'язь — свята; ледве чи є щось чуже одне одному, бо кожне упорядковує і прикрашає ту саму всесвітню красу й порядок[273]. Адже Всесвіт — то все в одному, а бог — один у всьому. Одне єство; один закон — розум, спільний для всіх мислячих істот; одна істина. Отож і досконаліть є одна на всіх споріднених істот, причетних до того самого розуму.

10 Все матеріальне скоро щезає в єстві Цілого; всяка причина — скоро зводиться до розуму Цілого; всякий спогад — скоро поринає у вічність.

11 Для розумної істоти природне діяння — те саме, що розумне діяння.

12 Правий чи правлений?[274]

13 Той сам глузд, що є в членах тіла, коли вони між собою поєднані, мають і розумні істоти, коли вони — хоч і на відстані, — налаштовані до спільної праці. Це тим більше спаде тобі на ум, коли раз у раз примовлятимеш до себе: «Я — член і учасник тіла, складеного з розумних істот». Але якщо скажеш, що ти не «член-учасник», а навпаки — «відчленована частка» [275], — то, отже, наразі любиш людей не від усього серця, не до кінця звеселяєшся своїм доброчинством: ти робиш добро для годиться, а не як для себе самого.

14 Чогось стороннього досхочу хай випадає тим, хто може від таких випадків постраждати; нехай і самі постраждалі

досхочу нарікають. А я, коли не визнаю того, що мені припало, за зло, — не зазнаю жодної шкоди; і не визнавати цього — таки в моїй владі.

15 Хай там що роблять чи кажуть, а я мушу бути добрим. Так само промовляли б і золото, і смарагд: «Хай там що роблять чи кажуть, а я мушу бути смарагдом і берегти свою барву».

16 Керівна частка ніколи сама собі не докучає: скажімо, не вводить себе в пожадання. А навіть якщо хтось і зміг би нагнати їй страху чи завдати болю — то й нехай: власне визнання ніколи не зверне її у такі закрути.

Нехай тіло само потурбується, щоб від чогось не постраждати, а якщо страждає — нехай про це скаже; а душа, коли настрашена чи зажурена, хоч загалом це визнає, проте аж ніяк не страждає, бо не в стані про таке судити.

Сама собою керівна частка — незалежна, якщо сама себе від чогось не узалежнить; подібно ж і незворушна, і не знає перешкод, якщо сама себе не зворушить і сама собі не перешкоджатиме.

17 Щастя — це добра керівна частка[276] або ж добрий геній. А ти, уяво, що тут робиш? На богів, іди, звідки прийшла; не потребую тебе. Ти прийшла за давньою звичкою, тож не гніваюся; лишень відійди.

18 Боїшся перетворень? Але як без них могло б щось з'явитися? І що для природи Цілого любіше чи ближче? Ось ти — чи міг би скупатися, якби не зазнала перетворення деревина?[277] Чи міг би харчуватися, якби не зазнавала перетворення їжа? Чи будь-що корисне могло б звершитися без перетворень? То хіба не бачиш, що й ти так само перетворюєшся, і це так само конечно для природи Цілого.

19 В усіх тіл, які, наче крізь бистрінь, рухаються крізь єство Цілого, така з ним спорідненість і така співпраця, наче в частин людського тіла — між собою.

Скількох Хрисіппів, скількох Сократів, скількох Епіктетів уже поглинула вічність! Нехай це спадає тобі на думку щодо кожної людини й щодо кожної речі.

20 Маю лиш один клопіт: як би то не вчинити чогось такого, чого не воліє устрій людини, або не так, як він воліє, або чого не воліє саме тепер.

21 Ще трохи — і про все забудеш; а ще трохи — і все забуде про тебе.

22 Лише людині властиво любити й тих, хто помиляється. Так воно й стається, щойно тобі спаде на думку, що хиблять твої родичі, що хиблять через невідання, що хиблять не зі своєї волі; що невдовзі й тобі, і їм помирати; але насамперед — що тобі не завдано шкоди, адже твоя керівна частка не стала гіршою, ніж була до того.

23 Природа Цілого — із цілого єства, наче з воску, — то коника виліпить, то, зім'явши його, зужиє цю матерію на деревце, далі — на чоловічка, далі — ще на щось; але все це постає вельми ненадовго. Нічого страшного для скриньки в тому, що вона зламається, — як і в тому, що її колись змайстрували.

24 Лють на обличчі геть супротивна природі: коли вона там буває часто, пригожість або вмирає одразу, або врешті так згасає, що її вже незмога засвітити знову. Спробуй звідси виснувати, що лють суперечить розумові; але якщо тебе покинуло навіть відчуття того, що ти хибиш, то навіщо й жити?[278]

25 Усе, що бачиш, ось-ось перетворить природа-урядниця Цілого; із єства цих речей вона вчинить щось інше, а з його єства — ще щось, тож і Всесвіт завше буде юний.

26 Коли хтось у чомусь проти тебе схибив, одразу візьми до серця, що саме він хибно визнав добром чи злом. Уздрівши це — пожалієш його, і ані не дивуватимешся, ані не гніватимешся, адже ти й сам визнаєш добром або те саме, що він, або щось подібне; тож мусиш йому пробачити. Коли ж не визнаєш цього ні добром, ні злом, — тим легше тобі до нього бути поблажливим, якщо він чогось не добачив.

27 Не бери собі в ум того, чого нема, так, наче воно є; натомість бери на розум найліпше з того, що є, і задля

цього пам'ятай, як би ти за ним шукав, коли б його не було. Та водночас остерігайся аж так тішитися тим, що є, щоб ти, бува, не звик надміру його поціновувати, і щоб не схвилювався, коли вже його не стане.

28 Зосередься в самому собі. Для розумної керівної частки природно вдовольнитися власними праведними діяннями і саме в них знаходити спокій.

29 Зітри уявлення. Спини смикання на мотузочках. Окресли в часі теперішнє. Пізнай, що припало тобі, а що — іншим. Розбери й розділи предмет на причинове й матеріальне. Май на умі свою останню годину. Коли хтось хибить — полиш цю хибу там, де вона постала.

30 Нехай обняте умом не відстає від сказаного. Проникай умом і в те, що діється, і в те, що діє[279].

31 Випогіднюй себе простотою, соромом і обоятністю до того, що серединне між чеснотою і пороком. Іди вслід за богом. Той каже: «Всьому — закон; та по суті — самі елементи»[280], але тобі досить пам'ятати лише те, що в усьому таки є закон — це ж так небагато![281]

32 Про смерть. В разі атомів — розпорошення; в разі єдності — або згасання, або переставлення.

33 Про біль. Нестерпний — змушує відійти; тривалий — отже, стерпний[282]. І думка, відсторонившись, береже свій спокій, і керівна частка не стає гіршою. А ті частини, що їх таки згіршує біль, — нехай самі про це скажуть, якщо зможуть.

34 Про славу. Поглянь на їхні думки: які вони, від чого втікають, за чим біжать. Побач і те, що, подібно до свіжонанесеної верстви мулу, яка вкриває попередню; так і в житті: коли приходить щось нове, — воно дуже швидко заслоняє все, що йому передувало.

35 Отже, як ти гадаєш, чи багато важить людське життя для того, хто великодушно споглядає цілість часу і цілість єства? — Зрозуміло, що ні, — відповів він. — Отож

і смерть не вважатиме за щось страшне? — Певно, що не вважатиме[283].

36 Доля царя: чинити добре, про себе вислуховувати — погане[284].

37 Це ж ганьба: коли думка накаже обличчю, воно слухняно набуває подоби й доладності, але сама вона ніяк не надасть собі подоби, ніяк не дасть собі ладу.

38 На речі гнівитися — користь яка? До усього́ їм байду́же[285].

39 Дай і богам невмирущим, і нам у радощах жити[286].

40 Жнемо своє життя, мов стиглі колоски: того — немає, цей — стоїть[287].

41 Нехай боги зневажать і мене, й обох синів —мабуть, є глузд і в цьому[288].

42 Справедливість, добро — мої спільники[289].

43 В планах, у побиваннях — не товариш[290].

44 Такому я справедливо можу відповісти: «Негарно ти говориш, чоловіче, якщо, на твою думку, муж, який приносить хоч трохи користі, мусить зважати на життя або смерть, а не дивитися у кожній справі тільки на одне — чи його вчинки праведні, чи неправедні, чи гідні доброго, чи поганого мужа» [291].

45 По правді, атенці, справа мається так: там, де хто займе місце в строю, вважаючи його найкращим для себе, або там, де поставить його ватажок, той, на мій погляд, мусить там залишатися, незважаючи на небезпеку, нехтуючи смертю і всім іншим, окрім ганьби[292].

46 Але ж пригляньсь, щасливцю, може, благородство і добро все ж не в тому, щоб рятувати й рятуватися? Адже хіба то клопіт істинного мужа — скільки він житиме, хіба він мусить чіплятися за свою душу? Поклавшись у цьому на бога і повіривши жінкам, що «судженої долі нікому не минути», має за одним глядіти: яким чином час, відпущений йому для життя, прожити щонайгідніше?[293]

47 Поглянь на біг зірок — і біжи немов разом із ними; а ще — завше май на умі взаємоперетворення елементів. Уявивши це — очистишся від бруду земного життя.

48 Добре каже Платон[294]; та коли ведеш мову про людей, з тих висот треба й на земне позирати: на отари, на воїнство, на рільництво; на одруження і розлучення; на уродини і на смерть; на веремію судилищ; на пустельні краї й на розмаїття чужинських народів; на гуляння, на голосіння, на торговиці; на суцільне замішання і на доладне поєднання супротивного[295].

49 Озирнися в умі на минулі покоління, на всі ці держави, що йшли одна одній на зміну. Маєш як передбачити й будучність, адже й вона, нездатна вибитися з того ладу, за яким стається усе теперішнє, буде на той сам взірець. Тому однаково, чи досвідчиш сорок літ людського життя, чи десять тисяч, бо що в ньому побачиш нового?

50 А ще:

> Земне все
> у землю йде; а все, що Етер
> із себе зродив, полинуло ввись,
> до склепіння небес[296].

Або так: «Розв'язується плетиво атомів»; чи подібно до цього: «Елементи розбігаються неушкодженими» 297.

51 А ще:

> Потравами, напоями, чаклунствами
> потік спиняють — відвертають смерть298.
> А нашлють боги бурю — то мусиш
> всі труди незітхально зносити299.

52 «Ото вже хвацький!» Але ж від того не товариськіший, не скромніший, не краще підпорядкований тому, що йому припадає; не поблажливіший до ближніх, коли чогось не догледять.

53 Де можна вершити діла у згоді зі спільним божественним і людським розумом — там нічого боятися; бо де маємо змогу скористати, діючи у доброму напрямі і у згідному

з нашим устроєм поступуванні, — там не варто підозрювати жодної шкоди.

54 У твоїй владі — скрізь і завжди богобоязно брати собі до вподоби все, що на той час тобі припало, і справедливо ставитися до людей, які на той час при тобі, і мистецьки опрацьовувати уявлення, які на той час у тобі, — аби якесь не прокралося повз твоє осягнення.

55 Не озирайся на чужу керівну частку, а дивися просто на те, до чого тебе провадить природа: Цілого — через усе, що тобі припадає; твоя власна — через усе, що мусиш сам чинити. А кожен мусить чинити згідно зі своїм устроєм: задля розумних істот створено всіх інших (тут, як і в усьому, гірше — задля ліпшого), а от розумних — одну задля одної. На чолі людського устрою — суспільність. Другою по ній — непіддатливість на тілесні пристрасті, адже для розумного, мисленного поруху властиво креслити власні межі й не коритися ні чуттєвому, ні поривному відрухові. Обидва — тваринні, а тому оте мисляче воліє мати над ними першість, а не бути подоланим; і це справедливо, бо в його природі — з усіх них користати. Третьою в розумному устрої — обачність і несхибність. Отож нехай керівна частка прямує так, щоб їх триматися — і отримає своє.

56 Щоб жити за природою — живи так, немовби ти вже помер: своє віджив, а тепер доживаєш надлишок[300].

57 Любити лише те, що тобі припадає і для тебе напрядено: що є доладнішого?

58 На все, що тобі припадає, май перед очима тих, кому припало те саме, а вони впали в ненависть, відразу, нарікання. Де вони тепер? Та ніде. Невже й ти так хочеш? А може, полишити чужі закрути на крутіїв та обкручених[301], а самому цілковито зосередитися на тому, як із того всього скористати? Бо якщо гарно скористаєш — воно стане для тебе матерією; пильнуй лишень, щоб у кожному вчинку бути гарним для себе самого, і пам'ятай, що й тоді є різниця, задля чого щось чиниш.

59 Гляди всередину: там — джерело благ, яке битиме доти, доки з нього черпатимеш.

60 Треба й тілові усталитися — щоб не було метання ні в рухах, ні в поставі. Коли на обличчі проявляється думка, то на ньому тримаються і гарні риси, і свідомий вираз; чогось подібного маємо домагатися й для цілого тіла. Але достерігати цього треба невимушено.

61 Життя — то радше боротьба, ніж танок: мусиш бути готовий несхитно вистояти навіть перед наглими й несподіваними наскоками.

62 Завше май на умі, хто є ті, кого хочеш собі за свідків, і як маються їхні керівні частки. Коли не зі своєї волі спіткнуться — не нарікатимеш; але щойно поглянеш, із якого джерела плине їхнє визнання і їхнє устремління, то вже й не потребуватимеш їхнього свідчення.

63 Кажуть, що жодна душа не відкидає істини зі своєї волі[302]; але ж так само не відкидає ні праведності, ні второпності, ні доброзичливості, ні решти подібних речей. Конче про це пам'ятай, — то й будеш лагіднішим до кожного.

64 Щоразу, коли мучить біль, май напохваті слова: «Тут немає нічого ганебного, бо від того ні сама думка-керманич не згіршується, ні її розумність чи суспільність не підупадає»; і майже завжди тобі допоможуть слова Епікура, що біль не є ні нестерпний, ні вічний[303]: затямиш його межі й уже нічого не домислюватимеш. Пам'ятай і те, що в багатьох речах, які просто докучають, насправді криється біль: це сонливість, гарячка, нехіть до їжі. Тому щоразу, коли тобі якась із них не до вподоби, кажи собі: «Це ж я відступаю перед болем!»

65 Гляди, не почувай до людей чогось такого, що до них почувають нелюди[304].

66 Хто його зна: може, Телавг[305] і був кращої вдачі, ніж Сократ? Бо що з того, що Сократ славніше помер; що спритніше вів бесіди зі софістами; що витриваліше ночував на морозі[306]; що, коли йому наказали привести саламінця,

вважав за благородніше піти наперекір наказові[307]; що поважно так ходив, на всіх поглядаючи звисока й згорда?[308] Та ще й встанови достеменно, чи це правда! Отож треба дивитися, яка в Сократа була душа: чи був він здатний задовольнитися своєю справедливістю — щодо людей, честивістю — щодо богів; чи безтямно не обурювався чиїмось пороком; чи не услуговував чиємусь невігластву; чи не сприймав те, що уділено йому від Цілого, як щось для себе чуже, ба, мав його за геть нестерпне; чи не давав своєму уму співстраждати з плоттю в її пристрастях?

67 Навіть коли твоя природа вступає до якоїсь сполуки, все ж не перемішується з нею аж так, щоб не дати тобі окреслити своєї межі й робити своє; бо цілком здійсненно стати божистим мужем так, щоб ніхто й не знав. Пам'ятай про це; а також про те, що щасливе життя полягає в малому, і навіть якщо зневіришся, чи буде з тебе діалектик і знавець природи, не відмовляйся бути вільним, скромним, товариським і богопокірним.

68 Нічим не силуваний, проживи життя з якнайлегшим серцем: хай вони всі кричать, що хочуть, хай навіть звірота рве на шматки те місиво, що тебе облипло. Що боронить твоїй думці посеред цього заховувати спокій, істинне судження про довкілля і готовність користати з підпалих під її владу речей? Що боронить твоєму судженню неначе промовляти до всього, що тобі випаде: «То ось що ти таке в самому твоєму єстві! Дарма, що опінія видає тебе за щось інше!»; а вживання — до всього, що підпаде під владу: «Оце ж я тебе й шукало! У мене все, що поруч, — то матерія для розумової і громадської чесноти, одне слово — для людського і божого мистецтва». Адже все, що припаде чи то богові, чи людині, — близьке для них; там — ні чогось нового, ні непосильного, а тільки знане і зручне.

69 Властивість довершеної вдачі — кожен день вивершувати, наче останній[309]: не побиваючись, не терпнучи, не лицемірячи.

70 Боги — безсмертні, але не дратуються, що стільки віків — таки цілу вічність! — мусять терпіти негідників; та ще й яких, та ще й скількох! Ба, більше: вони ще й усіляко ними піклуються. А ти, хоч уже ось-ось добіжиш кінця, — від них відрікаєшся; та ще й сам — негідник.

71 Сміх та й годі: не втікати від власного пороку, хоч і міг би, а від чужого, хоч це й неможливо, — втікати.

72 Коли розумова і громадська здатність виявить щось немисляче й несуспільне, то розумно розсудить, що воно супроти неї — нужденне.

73 Коли вже ти вчинив добро, а хтось його від тебе зазнав, — чого, як дурний, дошукуєшся ще й третього: щоб про твоє доброчинство почули або щоб самому щось спопасти навзамін?

74 Ніхто не втомиться від вигоди. Але ж чинити у згоді з природою — вигідно; тому невтомно здобувай вигоду, стаючи у пригоді іншим[310].

75 Природа Цілого устремилася творити Всесвіт; і тепер або все стається внаслідок цього, або те найголовніше, до чого стремить керівна частка Всесвіту, геть позбавлене глузду[311]. Пам'ятатимеш про це — багато в чому будеш спокійніший.

КНИГА VIII

1 Нехай тебе стримує від марнославства ще й те, що ти так і не спромігся ані ціле життя прожити як філософ, ні бодай почати від юних літ[312]: і тобі самому, і всім іншим було ясно, що ти далекий від філософії. І так вже ти вклепався, що й тепер тобі нелегко зажити слави філософа: цьому противиться ціле твоє становище. Тому, якщо ти направду побачив, у чому річ, — кинься тієї слави, а вдовольнися тим, щоб хоча решту життя — скільки ще його буде — прожити так, як бажає твоя природа. Обійми умом те, чого вона хоче, і вже нічим іншим не помикайся. Ти вже стільки проблукав і сам пересвідчився, що ніде не знайдеш доброго життя: ні в силогізмах, ні в багатствах, ні в славі, ані в розкоші. Ніде. То в чому ж воно є? А в тому, щоб робити те, чого дошукується людська природа. Як це робити? Маючи засади, від яких підуть і устремління, і вчинки. Що ж то за такі засади? Ті, що стосуються добра і зла: що для людини не є доброю жодна річ, яка не робить її праведною, второпною, мужньою, вільною; що не є злою жодна, яка не робить людину чимось протилежним до переліченого.

2 У всякому ділі запитуй себе: «Як воно мені? Чи потім не пошкодую?» Ще трохи — й помру, і все зникне; то чого мені ще шукати, коли моє теперішнє діло властиве мислячій, суспільній, рівноправній із богом[313] істоті?

3 Александр, Ґай, Помпей[314] — що вони супроти Діогена[315], Геракліта, Сократа? Ці — бачили речі, їхні причини, їхню матерію; та й керівна частка в них була своя. А ті — скільки всього мали завбачити, скільком услужити!

4 Хоч лусни, а вони однаково робитимуть те саме!

5 Найперше — не хвилюйся: усе є в згоді з природою Цілого. А невдовзі й взагалі нікого не буде, як ото вже нема ні Адріана, ні Августа. Далі — пригляньсь до речей, уздри, чим вони є, і пригадай собі, що мусиш бути доброю людиною. Неухильно чини те, чого вимагає людська природа, і говори так, як тобі бачиться правильнішим — щоб тільки доброзичливо, скромно й нелицемірно.

6 Така вже праця у природи Цілого: те, що є тут, — кудись переставляти, у щось перетворювати; звідси брати, туди — нести. Все повертається, тож не бійся, що буде щось нове; все є звичне, та й поділ — рівний.

7 Усяка природа вдоволена собою, коли йде по добрій дорозі; коли не згоджується ні з оманними, ні з невиразними з-поміж своїх уявлень; коли спрямовує свої устремління лише на суспільні справи; коли жадання й нахили зводить лише до того, що в нашій владі; коли вітає все, що вділила спільна природа. Вона — її частинка, як-от природа листка — є часткою природи рослини; але там природа листка є частиною нечутливої й нерозумної природи, яка може зазнати перешкод, а от природа людини — то частка такої природи, яка жодних перешкод не знає, яка і мисляча, і справедлива — адже всім уділяє рівну і справедливу долю часу, єства, причини, діяння, припадкового. Але не за тим гляди, щоб кожна одна доля дорівнювала іншій, а за тим, щоб одні, усі разом, були рівні сукупності інших.

8 — Не маю як читати! — Але ж маєш як утриматися від зухвалості; маєш як побороти насолоду і біль; маєш як стати вище за якусь там дещицю слави; маєш як не гніватися на нечулих і невдячних, а навпаки — ними піклуватися.

9 Нехай ніхто — навіть ти сам — більше не чує від тебе нарікань на придворне життя.

10 Покаятися — це зловити самого себе на тому, що пропустив щось корисне; але добро мусить бути корисним, і гарний та добрий муж має про нього дбати; однак жоден гарний і добрий муж не каятиметься, що пропустив якусь насолоду; отже, насолода не є ні чимось корисним, ні чимось добрим.

11 Ось це — що воно таке саме собою і за своїм устроєм? Що в ньому від єства, від матеріального, а що — причинове? Що воно робить у Всесвіті? Скільки часу існує?

12 Щоразу, коли тобі тяжко встати зі сну, пригадуй собі, що вершити суспільні діла — це згідно з твоїм устроєм і людською природою, а спати — є чимось спільним із нерозумними істотами. Але ж те, що згідне з природою, для кожного і ближче, і спорідненіше, ба й приємніше.

13 Завжди і, по змозі, для всякого уявлення бери на розум природу, пристрасть, діалектику[316].

14 Хоч би хто тобі трапився — одразу питай себе: «А які в нього засади щодо добра і зла?» Бо якщо має ті чи ті засади щодо насолод, страждань та їхніх чинників; щодо слави й неслави; щодо смерті й життя — то не здивуюся і не зачудуюся, коли саме так чи так чинитиме; і пам'ятатиму, що він конче мав учинити саме так чи так.

15 Пам'ятай: як ганебно зражатися з фігового дерева за те, що родить фіги, так і зі Всесвіту — що родить те, на що родючий; так і лікареві, і керманичу ганебно зражатися з того, що в когось жар або з того, що здійнявся зустрічний вітер.

16 Пам'ятай, що пристати на бік того, хто тебе виправив, і піти слідом за ним — це свобода; адже це — твоє діяння, звершене за твоїм устремлінням і судженням і згідно з твоїм умом.

17 Якщо це залежить від тебе — чого таке робиш? А якщо від когось іншого — на що нарікаєш, на атоми чи на богів? І те, і те — божевілля. не треба ні на кого нарікати: якщо можеш — виправ його; якщо ні — виправ його учинок; якщо ж і цього не можеш, то що тобі дасть нарікати? не варто нічого робити навмання.

18 Померле — не пропадає із Всесвіту. А якщо залишається, то тут і перетворюється, і розпадається на те, на що йому властиво розпадатися (а саме на елементи — і Всесвіту, і його власні); а те — й собі перетворюється, і не ремствує.

19 Усе з'явилося задля чогось: і кінь, і виноградно. Чого дивуєшся? Ось і Сонце каже: «Я з'явилося для якогось діла»;

так само й решта богів[317]. А ти — для чого? Для насолоди? Гляди, чи довго протримається таке поняття.

20 Природа намічає кожному його кінець — так само, як і початок, і перебіг. От коли кидають м'яч: хіба для м'яча злітати догори — благо, а летіти додолу чи й упасти — зло? А що доброго для бульбашки в тому щоб триматися, чи злого — щоб луснути? Подібно й зі світильником[318].

21 Виверни його і споглянь, яке воно стає, коли постаріє; яке — коли захворіє; яке — коли розволочиться.

Усі недовговічні: і той, хто хвалить, і хвалений; і пам'ятущий, і той, про кого пам'ятають. Та ще й у закутку цієї смуги[319], та ще й не всі там одностайні — навіть зі самими собою; а ціла земля — точка.

22 Пильнуй або предмета, або діяння, або засади, або позначуваного[320].

Дістаєш по заслузі за те, що радше хотів би стати добрим завтра, ніж бути ним — сьогодні.

23 Коли я щось роблю — зводжу це до добробуту людства; коли мені щось припадає — приймаю це, звівши до богів і до джерела всіх речей, бо все, що стається, із ним пов'язане.

24 Якою тобі бачиться купіль? Олія, бруд, стічна вода, всяка гидь. Такою є кожна частка нашого життя і кожен предмет у ньому.

25 Луцілла — Вера, а потім і Луціллу; Секунда — Максіма, а потім і Секунду; Епітинхан — Діотіма, а потім і Епітинхана; Антонін — Фавстину, а потім і Антоніна. Усе те саме. Целер — Адріана, а потім і Целера[321]. Де вони — ті всі дотепники, ті пихаті всезнайки? А якими ж то дотепниками були і Харакс, і Деметрій Платонік, і Евдаймон[322], і хто там ще! Усе хвилеве, усе — вже давно мертве: про декого не було навіть короткої пам'яті, дехто увійшов у притчі, а по декому вже й у притчах слід пропав. Отож пам'ятай: або твоя сполука мусить розсипатися, або твій дух — чи то вигаснути, чи переставитися деінде і там знайти своє призначення.

26 Людині те весело чинити, що властиве для людини. А властива їй добродушність до одноплемінців, презирство до чуттєвих

відрухів, судження про переконливість уявлень, споглядання природи Цілого і всього, що стається згідно з нею.

27 Три види стосунків: один — до посудини-вмістилища; другий — до божественної причини, через яку все припадає усьому; третій — до тих, із ким живемо.

28 Якщо страждання — це зло для тіла, то нехай воно й скаже про це; а якщо для душі, то вона має як застерегти собі спокій і погідність: не визнавати його за зло. Адже всяке судження і устремління, всяке пожадання і ухиляння йдуть зсередини, а ззовні туди ніщо не може потрапити.

29 Стирай уявлення, ненастанно промовляючи до себе: «А оце вже в моїй владі — щоб у цій душі не було жодного паскудства, жодного пожадання і взагалі жодного хвилювання; натомість дивлюся, якою є кожна річ, і користаю з неї за її вартістю». Пам'ятай про цю владу, яку маєш від природи.

30 І в сенаті, і в розмові з усіма і кожним говори красно, а не прикрашено; вживай здорового глузду.

31 Двір Августа: жінка, донька, внуки, пасинки, сестра, Аґріппа[323], родичі, свояки, друзі, Арей, Меценат[324], лікарі, ворожбити... Увесь той двір — вимер. А тепер перейди до інших, де йдеться про смерть не одної людини, як-от до Помпеїв[325]; і до написів на гробах: «Останній із роду». Візьми на розум, скільки ж то їхні попередники помикалися, щоб зоставити по собі спадкоємця, — а комусь довелося бути останнім. І тут — смерть усього роду.

32 Життя треба укладати із вчинків — один по одному; і якщо кожен із них, по змозі, досягне свого, — цим задовільнятися; а в тому, щоб вони таки досягли свого, ніхто не здатний тобі завадити. — А як стане на заваді щось стороннє? — Це — ніщо супроти справедливості, второпності, здорового глузду. — Але ж однаково буде перешкоджати діянню! — То вподобай собі цю перешкоду і, вдумливо перейшовши до того, що тобі краще дається, одразу постав на заміну інше діяння, яке пасувало б до укладу, про який мова.

33 Коли береш — не пишайся; коли ідеш — не чіпляйся.

34 Ти бачив відтяту руку чи ногу, чи відрубану голову, що лежить десь окремо від тіла? Таке ж із собою робить кожен, хто не хоче того, що йому припало, хто сам із себе творить відщепенця, хто чинить щось протисуспільне. От і ти колись відірвався від природної єдності: хоч і народився її частиною, та нині через самого себе од неї відтятий. Але й тут є свої тонкощі: тобі вільно знову самого себе приєднати. Бог не дозволяє такого жодній іншій частці: щоб вона, після того, як її відділено і відтято, — та й повернулася на місце! Отож поглянь, як достойно він ушанував людину: зробив так, що в її владі, насамперед, не відриватися від Цілого; а якщо таки відірветься — повернутися й прирости, знову зайнявши своє місце у порядку частин.

35 Подібно до інших здатностей розумних істот — а майже всі вони від розумної природи, — ми отримали й цю. Адже як розумна природа привертає на свій бік усе, що стає їй на заваді чи йде наперекір, і, призначивши йому певне місце у порядку спільної долі, робить частиною себе, — так і всяку перешкоду розумна істота може взяти собі за матерію і використати її на те, до чого має устремління.

36 Не впади в сум'яття, уявляючи собі одразу ціле життя; не передумуй, скільки ж то всякого болю можеш зазнати, а натомість щоразу запитуй себе про теперішнє: «Що ж у цьому ділі такого, чого б я не зніс і не стерпів?» Сором буде й зізнатися! Далі пригадай, що тебе завше гнітить саме теперішнє, а не майбутнє чи минуле. Але й воно геть маліє, щойно окреслиш його межі; а думці — в разі не могла б витримати такої дрібниці — доведеш її хибність.

37 Чи й нині Пантея і Пергам[326] сидять над урною свого пана?[327] Чи сидять Хаврій і Діотім[328] — над Адріановою? Сміх та й годі: чи мали б вони щось відчути, якби й сиділи? А якби й відчули — то чи насолоду? А якби й насолоду — чи мали б від того стати безсмертними? Хіба ж і їм не судилося спочатку зістарітися, потім — померти? А якщо й ці помруть, то що ж тамтим робити? Все це — торба смороду і бруду.

38 Маєш гострий погляд — гляди; і, як мовиться, суди щонаймудріше[329].

39 В устрої розумної істоти не бачу чесноти, протилежної до праведності; а от протилежну до насолоди — бачу: це здержливість.

40 Усунеш своє визнання, якому здається, що тебе болить, — сам опинишся в цілковитій безпеці. — А хто ж тоді той «сам»? — Розум. — Але ж я — не розум! — Гаразд. Тоді нехай хоч розум сам не завдає собі болю; а якщо в тебе ще щось мається зле, то хай само щодо себе це визнає.

41 Перепона відчуттям — зло для тваринної природи; подібно, злом для неї — перепона її устремлінням. Подібно, щось іще — перепоною і злом для рослинного устрою. Так само й для розумного устрою щось є злом і перепоною; отже, перепона для ума — це зло для мислячої природи. А тепер перенеси це на себе. Тебе діткнув біль чи насолода? Хай за цим глядять відчуття. Щось стало на заваді устремлінню? Якщо ти устремився без застороги, то це — зло для тебе як розумної істоти. Та якщо візьмеш назагал, — не було для тебе ні перепони, ні шкоди, бо для того, що властиве уму, ніщо інше не є перепоною: його не діймає ні вогонь, ні залізо, ні тиран, ні блюзнірство, ні будь-що. Постале кулею — округлим зостає[330].

42 Я не гідний завдати собі жалю, адже з власної волі ніколи не завдавав жалю іншому.

43 Кожного звеселяє щось своє, а мене — коли маю здорову керівну частку, яка не відвертається від жодної людини і від жодної речі з тих, що припадають людині; яка на все глядить зичливим оком, усе приймає, зі всього користає за його вартістю.

44 Подаруй собі ось цю часину. Той, хто радше біжить за славою у потомків, не розуміє, що вони будуть такими ж, як і ті, хто йому нині тягарем; а ще ж і вони — смертні. І взагалі, що тобі до того, який по тобі буде поголос і за кого тебе визнаватимуть?

45 Візьми й закинь мене, куди хочеш: я й там матиму мого генія, і він буде сумирним, тобто вдоволеним — якщо й там матиметься й діятиме відповідно до власного устрою. Чи воно того варте — щоб через таке мені було зле на душі, щоб вона ставала гіршою за себе саму — принижувалася, жадала, осідала, полошилася? І чи взагалі знайдеться щось варте цього?

46 Жодній людині не може припасти того, що не випадає[331] людині, так само, як волові — що не є волове, чи виногрону — що не для виногрона, чи каменеві — що не для каменя. То якщо кожному припадає те, що для нього звичне і природне, — чого тобі дратуватися? Адже спільна природа нічого такого не принесе, чого б не можна було знести[332].

47 Коли тобі завдає болю щось стороннє, то докучає не воно саме, а твоє судження про нього; скасувати це судження — у твоїй владі. А коли тобі щось болить у власному налаштуванні, — хто тобі боронить виправити свої засади? А навіть якщо тобі болить, що ніяк не зробиш якогось вочевидь тверезого вчинку, — чому, замість журитися, таки не зробиш цього? — Але ж на заваді стоїть щось сильніше за мене. — Тим паче не журися: не зі своєї вини цього не робиш. — Але як цього не зроблю — то й жити не варто! — То відійди із життя: зичливо, немовби таки досяг свого, і прихильно — до тих, хто стояв на заваді.

48 Пам'ятай: керівна частка стає нездоланною, щойно звернеться всередину себе; тоді їй вже досить лише того, що коли чогось не хоче — то й не робить. Так є навіть тоді, коли вона нерозумно пручається; а що вже казати, коли вона про щось судить обачно, на розум? Вільна від пристрастей думка — ото твердиня: жодне інше укріплення не стане людині таким неприступним схроном[333]. Хто цього не бачить — невіглас; хто бачить, а не ховається туди — нещасливець.

49 Не кажи собі нічого понад те, що звіщають первинні уявлення. Ось маєш звістку, що хтось про тебе злословить; про це — маєш звістку, та не маєш жодної звістки

про те, що воно тобі шкодить. Бачу, що хворіє дитина; це — бачу; та не бачу, що вона в небезпеці. Отак завше й зоставай при первинних уявленнях; нічого до них не додавай від себе — то й нічого тобі не станеться. Або додавай — але радше як той, хто вже запізнався геть з усім, що йому може припасти у Всесвіті.

50 Гіркий огірок? Викинь. Терня на шляху? Омини. Цього досить. не примовляй: «І чого таке в світі стається?», бо станеш посміховиськом для знавців природи — так само, як був би посміховиськом для теслі або чинбаря, коли б вони дізналися, що ти приглядаєшся до стружки й обрізків, які зосталися в робітні від їхніх витворів. Але вони хоч мають, куди те все викинути, а для природи Цілого нічого нема поза нею: у тому й чудовність її мистецтва, що вона, хоч і обмежена сама в собі, перетворює в себе усе, що в ній позірно тлінного, старого, непотрібного, і робить із нього щось нове. Для цього вона ні жодного зовнішнього єства не потребує, ані не залежить їй на тому, куди скинути сміття: їй досить власного місця, власної матерії, власного мистецтва.

51 У ділі — не зволікай, у бесіді — не плутайся, в уявленнях — не губися; не поривайся цілою душею, не пнися зі шкіри, не позбавляй себе в цьому житті дозвілля.

Вбивають, ріжуть на шматки, цькують прокльонами — але що до цього думці, яка зостає чиста, вирозуміла, второпна, праведна? Це так, якби хтось став над чистим і цілющим джерелом і почав на нього блюзнити: воно й далі невпинно битиме і тамуватиме спрагу; а якби й укинув до нього болота чи гною — хутко те все розчинить і змиє, а само нітрохи не забрудниться. Як же посісти вічноплинне джерело, а не просто колодязь? Коли щохвилі доброзичливо, просто й скромно стерегти своєї свободи.

52 Хто не знає, що таке Всесвіт, — не знає, де він є; хто не знає, для чого вродився, — не знає ні хто він такий, ні що таке

Всесвіт. Але ж і той, хто упустив щось одне, вже не скаже, для чого вродився. То яким тобі бачиться той, хто або біжить за хвалою й оплесками, або від них утікає? Це ж вони і є — ті, що не знають ні де вони є, ні хто вони такі.

53 Хочеш хвали від чоловіка, який сам себе тричі на годину проклинає? Хочеш подобатися тому, хто й сам собі не подобається? А хіба ж подобається собі той, хто кається майже за кожен свій вчинок?

54 Отож хай буде в тебе тепер не лише спільний подих із повітрям, яке тебе охоплює, а й порозуміння із тим мислячим, яке охоплює Всесвіт. Адже всюди розлита мисленна сила, яка проймає тих, хто здатний її увібрати, — так само, як сила повітря проймає тих, хто здатний дихати.

55 «Порок» як рід ніяк не шкодить Всесвітові[334], а всякий часткový порок не шкідливий нікому, крім однієї-єдиної людини; але і їй — щойно захоче — дозволено його позбутися.

56 Для моєї здатності вибирати ця здатність мого ближнього так само обоятна, як і його дух, як і плоть. Хоч ми й народилися передовсім одне задля одного, усе ж керівна частка кожного з нас панує лише над тим, що її власне: інакше порок мого ближнього був би й моїм злом; але богові було не до вподоби, щоб іще комусь окрім мене самого було дано робити мене нещасним[335].

57 Здавалося б, саме сонце тече додолу й скрізь розтікається — а все ж не витікає: його стікання — то натужне простягнення, тож і звемо сонячне сяйво — промінням, від слова «проймати»[336]. А що таке промінь — побачиш, споглянувши, як сонячне світло проникає крізь щілину до затемненого покою. Воно вирівнюється і немовби впирається у зустрічне тіло, яке відокремлює від нього дальше повітря. Тоді світло спиняється: ні далі не прослизає, ні не опадає. Так само має текти й розтікатися думка: у жодному разі не витікати, а лише простягатися і без натиску й насильства чинити вплив на зустрічну перешкоду; не опадати, а спинятися

й освітлювати те, що її приймає. А коли б її щось не перепустило — само себе позбавить її блиску.

58 Той, хто боїться смерті, боїться або непритомності, або нових відчуттів. Але ж якщо не маєш відчуттів, то нічого погано не відчуєш; а якщо набудеш нових — станеш новою істотою і житимеш далі.

59 Люди народжені одне задля одного. Або навчи, або терпи.

60 Інакше рухається стріла, інакше — ум. Бо ум, навіть коли діє обережно або й звертає, щоб ліпше щось розглянути, — однаково прямує до поставленої мети.

61 Проникни в керівну частку кожного; дозволь і всім іншим — у твою проникнути.

КНИГА IX

1 Хто чинить кривду — той нечестивець, адже природа Цілого створила розумних істот одну задля одної: щоб одна одній приносили користь — кожна за своєю гідністю; щоб нічим одна одній не шкодили. Тож ясна річ, що той, хто переступає волю природи, — нечестивий, і то супроти найстаршої з-поміж богів.

Нечестивий супроти цього божества і той, хто бреше. Адже природа Цілого — це природа сущого, а всьому сущому близьке те, що існує; тож і зовуть її Істиною, і вона сама — першопричина всього, що істинне. А відтак, хто зумисне бреше — той нечестивець, оскільки своїм обманом чинить кривду; хто незумисне — також, оскільки веде не в тон із природою Цілого[337] і перебуває в недоладній борні з природою всесвітнього ладу[338]. А в борні з нею той, хто сам поривається до речей, супротивних істині: занедбавши природні устремління, він нездатний відрізнити істини від олжі.

Але ж нечестивець — і той, хто біжить за насолодами, наче за якимось благом, а від страждань утікає, наче од зла. Такий конче раз у раз нарікатиме на спільну природу, мовляв, ні негідникам, ні совісним людям не уділяє по заслузі, адже часто буває, що негідники купаються в насолодах і посідають усе, що ті насолоди творить, а совісним перепадають самі страждання і все, що до них призводить. До того ж, коли хтось боїться страждань, то колись-таки налякається й чогось, що є конечне для Всесвіту, — а це вже нечестиво; і хто біжить за насолодами, той не втримається, щоб не завдати кривди, — нечестиво й поготів!

Хто бажає бути однодумцем природи і йти вслід за нею, той однаково ставитиметься до тих речей, які є однакові (адже якби не були однакові, то вона не чинила б і того, і сього порівну). Отож, якщо комусь не однаково до тих речей, із яких однаково користає природа Цілого, — чи йдеться про насолоду, чи про страждання; про життя чи

про смерть; про славу чи неславу, — то ясна річ, що він є нечестивцем. І коли кажу, що спільна природа однаково з тих речей користає, то маю на увазі, що всі вони однаково припадають як наслідок того, що стається, і того, що його супроводить; а все — від первісного пориву провидіння, яким воно устремилося від начал — до ось цього урядження Всесвіту, давши зав'язь розумовим начаткам будучих речей і окресливши родючі сили саме для такого існування, саме для таких перетворень і такого незмінного спадку[339].

2 Велика милість для людини — відійти з-поміж людей, взагалі не спізнавши смаку брехні, лицемірства, розкоші, пихи; але й віддати духа тоді, як вже мав цього досить, — не найгірший вихід. А може, твій вибір — пристати з пороком? Може, досвід ще не переконав тебе втікати від нього, як від пошесті? Адже розтління думки — то чума набагато страшніша за ту, коли погане повітря: ця — чума для тварин, оскільки вони тварини; та — для людей, оскільки вони люди.

3 Не погорджуй смертю, а вподобай її, адже вона — із тих речей, яких бажає природа. Розпад подібний до всякої іншої природної діяльності, яку несе зі собою кожна пора в нашому житті: до юності і до старості; до зростання і до визрівання; до появи зубів, бороди, сивини; до запліднення, вагітності, пологів. Отож людина, яка все бере на розум, не буде ні недбалою, ні поквапною, ні зверхньою щодо смерті, а просто чекатиме на неї як на ще одне діяння природи. Подібно як нині чекаєш, коли ж то із лона твоєї жінки з'явиться плід — так само зустрінь і ту годину, коли твоя душа вирветься зі своєї оболонки[340]. А якщо хочеш посполитішої настанови — такої, щоб торкнула самого серця, — то ось вона: ніяк тобі не стати приязнішим до смерті, аніж через пізнання тих предметів, від яких маєш відстати, і тих звичаїв, якими вже не буде обплутана твоя душа.

На них аж ніяк не треба ображатися, а, навпаки, дбати про них і лагідно їх зносити, пам'ятаючи, що й розставатимешся — не з однодумцями. Якби ж то нам було дано жити з людьми, що заховують ті самі засади: вже це одне тягнуло б нас назад і при житті тримало б; а тим часом поглянь, який то труд — оте неодностайне співжиття. Поглянеш і скажеш: «Смерте, хоч би ти швидше надійшла, щоб і мені не забути, хто я».

4 Хто хибить — проти самого себе хибить; хто кривдить — самого себе кривдить, бо себе ж — лихим робить[341].

5 Кривду чинить не лише той, хто діє, але також той, хто не діє[342].

6 Досить, щоб ось це твоє визнання було осягальним; ось цей вчинок — суспільним; ось це налаштування — таким, щоб уподобати речі, які тобі припали через зовнішні причини.

7 Зітри уявлення, вгамуй пориви, згаси жадання: нехай керівна частка утримується сама в собі.

8 Як для всього землистого — одна земля; як усі ми, зрячі й наділені душею, бачимо завдяки одному світлу й дихаємо одним повітрям, — так само й усі нерозумні істоти поділяють одну душу, і всі розумні — є причасниками однієї мислячої душі.

9 Все, що має спільну причетність, поспішає до однорідного: все землисте хилиться до землі, все вологе, а також і повітря, — стікається докупи так, що для його відокремлення потрібен примус[343]. А от вогонь здіймається вгору через вогнистий елемент, який готовий спалахнути в кожному полум'ї; тож і всяка матерія, щойно трохи підсохне, стає легкозаймистою — бо в ній зменшується та домішка, що перешкоджає займанню. Отак і все, що є причетне до спільної мислячої природи, поспішає до спорідненого — так само, а то й дужче: що ліпше воно з-поміж решти, то радше готове злитися і перемішатися із близьким собі. Навіть у нерозумних істот подибуємо рої, зграї, гніздища і немовби любощі: знаходимо там сильніший потяг до гурту, якого нема ні в рослини, ні в каменюки чи

колоди. У розумних істот — громада, дружба, родина, і навіть на війні — союзи й перемир'я. А в ще кращих істот, як-от у зірок, єдність існує й тоді, коли вони між собою віддалені. Отож сходження до кращого може виробити співчуття навіть між тими, хто на відстані.

Поглянь, що нині діється: мислячі істоти — і лише вони! — забули, як то старатися одна для одної і навзаєм горнутися; лиш у них не побачиш взаємного злиття. Та хоч би як вони розбігалися, щось таки тримає їх укупі: то могутність природи. Спостережеш — то й побачиш, про що я кажу: таки легше знайти щось землисте, яке б не торкалося жодної іншої землистої речі, ніж людину, геть відтяту від людства.

10 Людина, бог, Всесвіт: кожне приносить свій плід і кожне — своєї пори; дарма що збитий вислів приписує це лише виногрону чи чомусь подібному. А от плоди розуму — водночас і його власні, і спільні для всіх; і те, що з нього постає, — таке саме, як він.

11 Якщо можеш — навчи; якщо ні — пам'ятай, що саме для таких тобі дано поблажливість. Адже до них і боги поблажливі, і навіть у чомусь їм співдіють: на здоров'я, на багатство, на славу. Такі вже ті боги достойні; таким вільно бути й тобі: скажи, хто тобі заважає?

12 У стражданнях — не будь жалюгідним; не прагни, щоб тебе милували чи подивляли. Прагни лиш одного: щоб на кожен твій рух — чи утримання від нього — була ухвала громадського розуму.

13 Нині я став понад усіма обставинами, а радше відкинув їх: вони ж не зовні, а всередині — у нашому визнанні.

14 Все це звичне для досвіду, хвилеве у часі, брудне матерією. Нині — все те саме, що було за тих, кого ми вже поховали.

15 Речі самі собою стоять осторонь; вони самі собі невідомі й необ'явлені. Що ж їх нам являє? Керівна частка.

16 Не в уляганні, а в діянні — і добро, і лихо розумної громадської істоти; так само її чеснота й порок — не в уляганні, а в діянні.

17 Підкинутому каменеві ані є добром злітати вгору, ані є злом — падати вділ.

18 Проникни всередину їхніх керівних часток і поглянь, яких-то суддів боїшся, і які вони судді для себе самих.

19 Усе перетворюється: і ти сам, і цілий Всесвіт — у невпинних змінах і, певним чином, у тлінні.

20 Чужі хиби треба полишати на місці.

21 Коли твоє діяння добігає кінця, коли спиняється і наче завмирає твоє устремління й визнання[344], — у цьому немає нічого злого. А тепер візьми різний вік. Дитинство, отроцтво, молодість, старість: кожен прихід одного на зміну іншому — то смерть[345]. А візьми своє власне життя: спочатку з дідом, далі — з матір'ю, далі — з батьком. Таких відмін, перетворень і кончин знайдеш чимало, і щоразу питай себе: «Що тут страшного?» Навіть тоді, як добігає кінця, чи спиняється, чи перетворюється ціле життя, — усе є так само.

22 Поспішай і до своєї керівної частки, і до керівної частки Цілого, і до його керівної частки[346]. До своєї — щоби з неї зробити правосудний ум; до керівної частки Цілого — щоб пригадати собі, у чому ти є частина; до його керівної частки — щоб спізнати, чи там бездумність, чи думка; а заодно й узяти на розум те, що він тобі рідний.

23 Подібно, як сам ти виповнюєш склад громади, нехай і всякий твій вчинок буде виповненням громадського життя. Бо яким би не був той вчинок, а коли він ні прямо, ні опосередковано не зводиться до суспільної мети, — то роздирає життя і не дає йому бути чимось єдиним; тоді він — причина заколоту, наче той сваволець із народу, який порушує одностайність.

24 Дитячі сварки, дитячі забавки, духи, що тягають за собою мерців[347] — тож іще виразніше перед нами постає все те, що в Жертвах для виклику померлих[348].

25 Дійди до причинової якості й розглянь її, відмежувавши від матеріальної; далі окресли найдовший час, у якому цей предмет здатний існувати і робити те, що йому властиве.

26 Ти стільки натерпівся, бо не досить було, що твоя керівна частка робить те, для чого її створено. Тож годі.

27 Коли тебе ганять, чи ненавидять, чи ще щось подібне виказують — приступи до їхньої душі, увійди туди і поглянь, хто ж це такі. Побачиш, що не мусиш помикатися задля їхньої опінії про тебе — хай яка вона буде. А от бути до них добродушним — мусиш: вони тобі любі за природою. Та й боги їх усіляко спомагають через сни й віщування — у тому, до чого їм самим небайдуже.

28 Колування Всесвіту — догори, додолу — ті самі[349] одвіку й довіку[350]. Ціле або щоразу устремляється думкою — тоді вже й ти прийми те устремління! — або лише раз; а решта, чи так, чи інак — то його наслідок. Хай там як, а все воно — атоми або ж неподільні частки. А щодо Цілого, то якщо це бог — отже, все мається добре; якщо ж безтямність — то хоч ти не будь безтямним.

Ось-ось нас усіх вкриє земля, а далі й вона перетвориться, і так усе те знову і знову перетворюватиметься — до безкраю. Отож як візьмеш до серця ті хвилі перетворень та перемін і ту швидкість, із якою набігають, — погордуєш усім, що є смертного.

29 Причина Цілого — то бистрінь, яка все за собою несе. Які ж то дешеві оті чоловічки зі своїм державництвом, зі своїми позірно філософськими діяннями! Як їх переповнює той слиз! Що ж його робити, чоловіче? А те, чого вимагає природа. Устремися до цього, якщо вдасться, і не дивися, чи хтось про це знатиме.

Не сподівайся Платонової держави[351]: вистачить і малого поступу; і хай би що з того вийшло — не думай, що це дрібниця. Бо хто змінить їхні засади? А без зміни засад — не що інше, як рабство: стогнуть, але вдають, що ти їх переконав.

А тепер оповідж-но мені про Александра, Філіппа і Деметрія Фалерського[352]. То вже їхній клопіт — чи уздріли вони, чого хоче спільна природа, і чи самі себе вишколили; якщо ж вони просто грали трагедію, то я ж не приречений їх наслідувати[353]. Діло філософії — просте і скромне; тож не зводь мене у статечну пихатість.

30 Споглянь, наче з висот, на многотисячні стада і многотисячні церемонії; на мінливу плавбу — і в бурю, і в затишшя; на розмаїття всього, що виникає, співвиникає, зникає. Помисли й про тих, які вже давно віджили своє, і про тих, які житимуть після тебе, і про тих, які й нині живуть серед чужих народів: скільки ж то людей навіть не знають твого імені, скільки — скоро його забудуть; а скільки, хоч нині, може, й хвалять, — скоро ганитимуть. Воно не варте й згадки — ні пам'ять, ні слава, ні все інше.

31 Незворушність до того, що припадає через зовнішню причину; праведність у тому, де діяльна причина — ти, себто в устремліннях і вчинках, що завершуються в суспільному — згідному з твоєю природою — діянні.

32 Ти можеш скинути з себе багато зайвого й докучливого, адже все залежить від твого визнання. Ото вчинив би собі роздолля, якби охопив думкою Всесвіт, якби обмислив безвічну вічність і помислив про швидке перетворення кожної окремої речі! Від народження до розпаду — недовго, але і до народження — безодня, і після розпаду — такий самий безкрай.

33 Все, що бачиш, дуже швидко зотліє; і ті, хто ще побачить це тління, скоро й самі зотліють; і тому, хто помре у глибокій старості, на те саме вийде, що й померлому завчасу[354].

34 Яка в них керівна частка, до чого мають завзяття, за що люблять і шанують! Вважай, що бачиш їхні душі голими. Але ж якої вони про себе гадки! Їм здається, що від їхньої гани є шкода, а від похвали — користь.

35 Втрата — не що інше, як перетворення. А перетворенням рада природа Цілого: все стається згідно з нею, і одвіку ставалося на той самий взірець, і довіку буде те саме. То невже скажеш, що усе і було, і завше буде зле, і з-поміж стількох богів не знайдеться сили, яка б це виправила, і Всесвітові судилося відбувати в неперервних путах зла?[355]

36 Гниття — у матерії, яка є основою всього. Вода, труха, кістки, сморід; а, знову ж таки, мармур — то згустки

землі, а золото й срібло — її осад; одежа — то волос, пурпур — то кров і подібно — усе інше. Подібно й дух: із цього — в те перетворюється.

37 Годі вже того жалюгідного життя, того ремства, того мавпування! Чого хвилюєшся? Що в цьому нового? З чого зумієшся? З причини? Уздри її. Чи, може, з матерії? І її уздри. Поза ними немає нічого. То хоч тепер стань простішим і достойнішим супроти богів.

Однаково, чи сто років усе те звідуватимеш, чи тільки три.

38 Якщо він схибив — йому ж і зле. А може, й не схибив.

39 Або все — з одного мисленного джерела і припадає немовби одному тілові (тим-то частці не треба нарікати на те, що стається з цілим); або все — атоми, і нема нічого, крім каші й розпорошення. Чого ж хвилюєшся? Скажи своїй керівній частці: «Ти — мертва, ти — тлін, ти озвіріла, ти лицемірна, ти — одна зі стада, ти ремигаєш!»

40 Боги або не можуть нічого, або щось таки можуть. Якщо не можуть, то навіщо молитися? А якщо можуть, то чому радше молиш їх, щоб зробили щось присутнім чи, навпаки, відсутнім, а не щоб дали змогу ні не боятися цього, ні не пожадати, ні не журитися цим. Ти скажеш: «Боги вчинили так, що це в моїй владі». То чи не краще свобідно користати з того, що у твоїй владі, аніж по-рабському зоставатися небайдужим до того, чого тобі не дано? І хто сказав, що боги не пособляють нам також і в тому, що в нашій владі? Почни лишень за це молитися — побачиш. Той молиться: «Хоч би мені з нею переспати!» А ти: «Хоч би не було пожадання із нею спати!» Він: «Хоч би мені його позбутися!» А ти: «Хоч би не було потреби його позбуватися!» Він: «Хоч би я не втратив дитини!» А ти: «Хоч би не було страху її втратити!» До цього, назагал, верни у своїх молитвах — і споглянь, що буде.

41 Епікур каже: «Коли я хворів, не було в моїх бесідах нічого про тілесні немочі; не про це я говорив із тими, хто мене провідував. Я й далі пізнавав природу чільних

речей і зосереджувався саме на тому, як це думка, хоч і бере участь у тілесних відрухах, сама зостає незворушною, пильнуючи власного блага. Я не давав пишатися лікарям, буцімто роблять велике діло, а сам провадив добре й гарне життя» [356]. Отож, будь як він, — і в хворобі (якщо, бува, захворієш), і в усяких інших обставинах[357]. Адже спільне для всіх шкіл: хай би що випало, не відступай від філософії, і не базікай — ні з невігласами, ні зі знавцями природи <...>[358] і цілий будь лише в тому, що саме тепер робиш, і в знарядді, яким це робиш.

42 Коли тебе вражає чиясь безсоромність, одразу спитай себе: «Та хіба можливо, щоб на світі не було безсоромників?» Неможливо. То й не вимагай неможливого: він — один із тих безсоромників, яким конче бути на світі. Хай це буде в тебе напохваті і на пройдисвіта, і на зрадника, і на всякого, хто в чомусь хибить. Щойно пригадаєш собі, що ціле те поріддя не може не існувати, — одразу станеш поблажливішим до кожного зокрема. Корисно зараз же брати на ум і те, що на ту чи ту хибу природа дала людині відповідну чесноту: протиотрутою від бездумного — дано лагідність, від ще якогось — ще якусь силу.

Назагал, ти маєш як перевчити заблудлого — адже всяк, хто хибить, відхиляється від мети і блукає. Та й чи зазнав ти якоїсь шкоди? Виявляється, жоден із тих, на кого маєш зуб, не вчинив тобі нічого такого, що могло б згіршити твої думки; а саме вони — підставою всякого лиха і всякої шкоди.

Що тут дивного чи злого, коли невихований чинить невиховано? Поглянь, чи не мусиш радше закинути самому собі — те, що відразу не чекав од нього саме такої хиби. Адже й розум спонукає тебе взяти до серця, що цей чоловік схибив через безтямність; однак ти про це забуваєш і дивуєшся, що він схибив.

Отож, коли нарікатимеш на чиюсь невірність чи невдячність — передусім звертайся до самого себе: це ж ти явно схибив, коли повірив, що людина з таким налаштуванням

збереже вірність; або коли, роблячи комусь ласку, не робиш цього до кінця — так, щоб єдиний плід, який ти з цього пожнеш, полягав у самому твоєму вчинкові.
Якщо ти зробив людині добро — чого ще хочеш? Невже тобі не досить того, що ти вчинив за своєю природою, — винагороди за це шукаєш? Це ж так само, як око вимагало б дяки за те, що бачить, або ноги — за те, що ходять. Як вони отримують своє, коли чинять те, для чого породжені, так і людина, оскільки за своєю природою добродійна, у кожному своєму добродійстві, чи бодай у співдії задля серединних речей, — чинить те, для чого створена, і отримує своє.

КНИГА X

1 Душе моя, чи колись будеш добра, проста, цілісна, ясніша за облегле тіло? Чи колись покуштуєш, що воно таке — дружнє й люб'язне налаштування? Чи станеш колись довершеною й незалежною, щоб нічого не прагнути і не пожадати задля смакування насолод — ні живого, ні неживого, ні часу (щоб довше смакувати), ні місця чи країни, ні доброї погоди, ні доброго ладу з людьми, — а вдовольнишся своїм теперішнім станом і насолодишся усім тим, що маєш тепер; і переконаєш себе, що все в тебе — від богів, і все в тебе добре мається — і добре матиметься, якщо це їм любо, і якщо вони саме цим хочуть додати до збереження досконалої істоти: доброї, праведної, гарної, яка все породжує, утримує, охоплює; яка звідусіль збирає те, що розпалося, задля появи чогось нового, подібного. Чи будеш колись такою співгромадянкою і для богів, і для людей, щоб ні самій на них не нарікати, ні від них не зазнавати осуду?

2 Пильнуй, чого вимагає твоя природа, — так, наче тобою уряджає лише вона одна. Приймай це і згідно з цим чини — але тільки тоді, коли від цього не стане гірше твоєму природному налаштуванню живої істоти. Далі треба пильнувати, чого вимагає природа живої істоти, і за це братися — але тільки тоді, коли від цього не стане гірше твоєму природному налаштуванню істоти розумної; а розумної — отже, громадської. Уживай цих правил і не метушися.

3 Все, що тобі припадає, — або таке, що ти від природи здатний це знести, або таке, що не здатний. Отож, якщо припадає таке, що ти здатний знести, — не дратуйся, а знось те, до чого здатний; якщо ж таке, що не здатний, — також не дратуйся, бо коли вже воно тебе занапастить, то й само знищиться. А втім, пам'ятай: ти від природи здатний знести все, що твоє визнання має владу зробити прийнятним і стерпним, — коли уявиш собі, як вчинити із цього щось тобі належне чи для тебе догідне.

4 Коли хтось спіткнеться — доброзичливо навчи його і вкажи, чого він недогледів; а якщо не зможеш — винувать самого себе; або й себе не винувать.

5 Хай що тобі припаде — усе це одвіку було для тебе наготовано: і саме твоє існування, і ось це, що тобі припало, було споконвічно впрядено у сплетіння причин.

6 Чи атоми, чи природа, а найперше нехай буде стверджено, що я — частина Цілого, яким уряджає його природа; далі — що мені чимось близькі й інші однорідні частини. Пам'ятатиму про це, і оскільки я сам — одна із тих часток, то мені до вподоби все, що уділене від Цілого. Адже що догідне для цілого — не завдасть шкоди й частині, бо ціле не міститиме нічого недогідного для себе. Це — спільне для всякої природи, але природі Всесвіту додається ще й те, що навіть зовнішня причина не змусила б її породити чогось шкідливого для неї самої[359].

Доки пам'ятатиму, що я — частина такого Цілого, мені подобатиметься все, що відбувається. А оскільки мені чимось близькі й інші однорідні частки, то не чинитиму нічого протисуспільного, а навпаки, запобігатиму перед усім, що є зі мною однорідне; кожне своє устремління підводитиму до того, що є догідне спільноті, а від усього супротивного — відводитиму. І коли вже все прямуватиме саме так, то й життя протікатиме рівно; помисли, що так протікає життя громадянина, який і сам поступає, діючи на вигоду співгромадянам, і вітає все, що йому уділить громада.

7 Для кожної частки Цілого, — всього того, що природно утримує в собі Всесвіт, — конечне тління (кажемо «тління» у значенні «переміни»). Отож, якби воно за своєю природою було для них злом і водночас конечністю, то й Цілому недобре велося б через переміни, що їх зазнають частки, і через те, що всі вони — хоч і кожна по-своєму — налаштовані на тління. В такому разі або сама природа доклала рук, щоби згіршити свої власні частки, зробивши

їх падкими до зла, а тому неминуче запалими в зло; або сталося це тайкома від неї. І те, і те — неймовірно.
Припустімо, що хтось відкинув природу, а все тлумачить «вродженістю»: такий на сміх себе піднесе і тоді, якщо, ствердивши, що частинам Цілого «вроджено» перетворюватися, водночас чудуватиметься й дратуватиметься, що йому буцімто щось припало всупереч природі[360], — дарма що кожна річ розпадається лиш у те, з чого складається. Адже елементи, з яких мене складено, або розсипляться, або, що тверде[361], — обернеться в землю, а дух — у повітря; отож і їх буде взято до розуму Цілого — чи воно кругобіжно спломеняється, чи оновлюється у безвічних змінах.
Уяви собі, що це тіло і цей дух — не від самого народження: ти прибув цим щойно вчора чи позавчора через поживу та вдихання повітря; тож і перетворюється те, чим ти прибув, а не те, що породила твоя мати[362]. Навіть якщо припустимо, що воно тісно пов'язане з твоїми питомими якостями, — самі ті якості, гадаю, аж ніяк не стосуються того, про що мова[363].

8 Коли вже прибрав ймення доброго, скромного, правдивого, вдумливого, однодумного, великодумного, — пильнуй, щоб не перейменуватися; а якщо й втратиш оте ім'я — хутко собі його повертай.
Пам'ятай, що «вдумливість» для тебе означає: розбірливо пізнавати всяку річ і усе брати до серця; «однодумність»: добровільно приймати все, що уділить спільна природа; «високодумність»: вивищувати частку, що думає, понад відрухи плоті — рівні та нерівні, — понад славу, смерть і подібні речі[364]. Коли просто витриваєш у згоді з цими іменами, а не чіплятимешся за те, щоб тебе ними йменували інші[365], — то й сам станеш інакшим, і життя нове розпочнеш. Адже зоставатися таким, яким був досі, — щоб тебе й далі розшарпувало й плямувало це життя, — однаково, що бути геть нечулим, як оті «життєлюби»

звіроборці: напівпожерті, вкриті ранами й пасокою, вони, однак, благають приберегти їх на завтра — щоб такими, як є, їх знову кинули в ті самі пазурі й у ті самі пащі[366].
Отож закріпися в тих кількох іменах і, скільки змоги, при них зоставайся — немовби ти оселився на Островах блаженних[367]; а відчуєш, що впав і вже не пан, — відважно перейди в той закуток, де пануватимеш, або й зовсім відійди із життя. І не в гніві відійди, а просто, вільно, скромно: так, щоб за ціле своє життя хоч це одне зробити добре.
А в тому, щоби пам'ятати ці імена, тобі вельми пособить пам'ять про богів; не тому, що вони хочуть улещення, а тому, що хочуть уподібнення до себе всіх розумних істот[368]. Хочуть, щоби фігове дерево робило те, що належить фіговому дереву; пес — те, що псові; бджола — те, що бджолі; людина — те, що людині.

9 Лицедійство, війна, тривога, ціпеніння, рабство — все це щодня затирає ті священні засади, які ти собі уявляєш і береш за товаришів, коли пізнаєш природу. Так маємо на все дивитися і так усе чинити, щоб лагодити — поточне, умоглядне — здійснювати; а здобуту через пізнання всіх речей упевненість — берегти укритою, але не прихованою.
Чи ти колись куштував, що таке простота? А статечність? А знання кожної одної речі: що вона таке за єством, яке її місце у Всесвіті, скільки їй вроджено існувати, з чого складається, кому могла б належати, хто міг би її дати чи відібрати?

10 Павучок високої думки про себе, як уполює муху; ще хтось — як уполює зайця; той — як упіймає неводом плотвичку; той — кабана; той — ведмедя; а той — сармата[369]. Візьми на іспит їхні засади: хіба ж то не розбійники?

11 Знайди умоглядну путь до того, як усе навзаєм перетворюється; тримайся її і ненастанно вправляйся у цьому: ніщо так не виробить великодушності.
Звільнився від тіла і той, хто має на умі, що от-от відійде з-поміж людей і все це покине, а тому скорився:

у власних діяннях — праведності; в усьому іншому, що йому припадає, — природі Цілого. Хай що про нього кажуть, хай за кого мають — він не бере собі в ум, бо йому досить лише двох речей: у тому, що чинить, — діяти по справедливості; те, що йому вділено, — любити. Такий вже покинув усі клопоти й старання і більше нічого не бажає — хіба що прямувати рівною дорогою закону і, отак прямуючи, йти вслід за богом.

12 До чого ті домисли? Тобі — дивитися, що має бути зроблено. Угледиш — радо вирушай тією дорогою і нікуди не звертай; не угледиш — стримайся і скористай із якнайліпших радників; а ще щось заважатиме — просто йди за своїм устремлінням, тримаючись того, що, як на твій розум, видається праведним. Досягти цього — найкраще з можливого, бо лише в цьому можливий провал[370].

В усьому йти за розумом — то спокій і водночас рухливість; погідність і водночас зосередженість.

13 Щойно прокинешся — одразу питай себе: «Чи мені не однаково, що праведне й прекрасне сталося через когось іншого?» Однаково. Невже ти забув, що ті, хто навісніє через чужу хвалу чи гану, такі самі й у ліжку, й за столом? Невже забув, що вони роблять: від чого втікають і за чим біжать; що крадуть і що грабують? І то не руками й ногами, а тією найціннішою часткою себе, в якій — лишень забажай! — з'являється і вірність, і скромність, і правда, і закон, і добрий геній.

14 Той, хто вихований і скромний, скаже природі, яка все дає і все відбирає: «Дай мені, що хочеш, відбери в мене, що хочеш». І не зухвало скаже, а покірно і добродушно.

15 Вже мало що зосталося. Живи, наче на горі: жодної різниці, чи тут, чи там, бо скрізь будеш у граді-Всесвіті. Нехай люди побачать, нехай повідають про справжню людину, яка живе за природою. А не стерплять — нехай вбивають. Краще це, ніж отак жити.

16 Більше ніколи не розводься про те, яким бути доброму мужеві, — будь ним.

17 Постійне уявлення про цілу вічність і ціле єство; про те, що кожна окрема річ — то зерня супроти єства, поворот свердлика — супроти часів.

18 Пізнаючи кожен предмет, помишляй про його розпад і перетворення — немовби він вже зараз гнив і розсипався; і про те, що кожному вроджено померти.

19 Які вони — коли їдять, сплять, злягаються, йдуть надвір тощо; які — коли самі собі законом, коли гордують, сердяться, зверхньо б'ють словом. А скільком вони — і задля чого! — ще недавно служили? Нічого, ще трохи — і опиняться там, де були.

20 Кожному догідне те, чим годить природа Цілого; і догідно є лише тоді, коли вона годить[371].

21 Земля — на зливу спрагла,
прагне й етер величний[372].

А Всесвіт прагне всього, що має статися, тож і я кажу Всесвітові: «Прагну разом із тобою». Та й хіба не про це йдеться, коли кажуть, що те й те «залюбки» може статися?[373]

22 Або ти живеш тут і вже звик; або йдеш геть, і то з власного бажання; або вмираєш — і тоді вже відслужив своє. Іншого не дано, тож будь погідний серцем.

23 Нехай для тебе завше буде очевидним, що ця нива — саме така і що тут усе таке саме, як на верхів'ї гори, чи на березі моря, чи будь-де. Достеменно те саме знайдеш у Платона: «Обніс — каже — на горі обору і доїть товар...» [374]

24 Що для мене моя керівна частка? Що я з нею роблю? До чого вживаю? Чи не вижила з ума? Чи не відлучилася, чи не відірвалася від спільноти? Чи не станула в плоть, перемішавшись із нею аж так, щоб їм разом обертатися?

25 Хто втікає від пана — той утеклий раб; паном — закон, а тому всякий беззаконник — то утеклий раб. Але ж зажурений, розгніваний, перестрашений має нехіть до

чогось, що сталося, що стається, що станеться; до чогось, що призначив урядник усього — закон, який що вділить кожному — те виконує[375]. А отже, хто перестрашений, чи розгніваний, чи зажурений — той утеклий раб.

26 Випустив сім'я в лоно — і пішов собі: далі береться до діла вища причина, яка й довершує плід (що було — а що стало!). Проковтнув їжу — знову ж таки, інша причина береться вчиняти і відчуття, і устремління, і назагал життєву міць, і скільки ж то ще всього, та ще й якого! Отож споглядай прихований перебіг таких речей, щоб побачити їхню силу — подібно, як ми бачимо силу тяжіння чи висхідного руху: не очима, але не менш виразцо.

27 Ненастанно помишляй, як то все, що стається нині, ставалося й перед тим; помисли, що й далі ставатиметься. Постав собі перед очі всі ті вистави зі сценами на один взірець, що їх знаєш чи то з власного досвіду, чи з давніх оповідей, як-от цілий двір Адріана, цілий двір Антоніна, цілий двір Філіппа, Александра, Креза[376]: усе — те саме, тільки нові виконавці.

28 Кожного, хто всім журиться і кому все не до вподоби, уявляй поросям, яке пручається й кувікає, коли його ріжуть на вівтарі; таким уявляй і того, хто, самотою лежачи в ліжку, мовчки оплакує наші пута. Лише розумній істоті дано з власної волі йти за тим, що стається; всі інші йдуть услід, бо просто мусять[377].

29 По черзі застановися над кожною зі своїх справ і запитай себе: «Оце тим страшна смерть — що всього цього позбудуся?»

30 Щойно тебе вразить чиясь хиба — одразу глянь на себе і зрозумій, що й ти у чомусь схожому хибиш, як-от коли судиш, що гроші — це добро (так само — насолода, слава чи ще щось на цей взірець). Отак прикинувши, хутко забудеш про гнів, бо тобі спаде на думку, що ту людину присилувано: що ж вона вдіє? Якщо можеш — усунь той примус.

31 Глянувши на Сатиріона — уявляй собі Сократика чи Евтиха чи Гимена; глянувши на Евфрата — уявляй Евтихіона чи Сільвана; глянувши на Алкіфрона — уявляй Тропеофора;

глянувши на Севера — уявляй Крітона чи Ксенофонта; а вже як на самого себе поглянеш, то уявляй когось із Цезарів[378]; і подібно — з кожним. Тоді спаде на думку: «А де ж вони тепер?» Або ніде, або хтозна-де. Отак і розглядатимеш усе людське: як дим і ніщо; а надто коли пригадаєш, що раз перетворене — вже ніколи не буде безкраїм у часі. То чому напружуєшся? Чому тобі не досить цю короткість — красно перейти?

Від якої матерії, від якого предмета тікаєш? Усе це — не що інше, як вправа для розуму, який достеменно і зі знанням природи уздрів, що буває в житті. Отож не відступай, аж поки й цього не засво\їш. Як ото здоровий шлунок усе засвоює. Або як палахкий вогонь: що в нього кинеш — те й оберне у жар і заграву.

32 Нехай жоден правдомовець не зможе про тебе сказати, що ти непростий чи недобрий; а якби хтось і визнавав за тобою щось подібне, то тільки хибно. Все в твоїх руках: хто тобі заважає бути добрим і простим? Розсуди лишень: коли таким не будеш — то вже й життя тобі не буде; адже це й у розум не вкладається — жити, не будучи таким.

33 Що здорового можна вчинити з такою матерією, що — про неї висловити? Хай там як, а це таки вільно вчинити й сказати; і не вимовляйся, що тобі щось заважає.

Не припиниш стогнати, допоки сам не вистраждаєш ось цього: із матерією, яку тобі підкинуто і яка тобі підпадає, те чинити, що близьке устроєві людини — для тебе так само, як для улеглого насолодам — розкошувати. Бо таки треба визнати, що завше є смак у тому, щоб мати як чинити за своєю природою. Але ми ж завше маємо як це чинити. Ні валкові не дано скрізь рухатися лише своїм питомим рухом, ні воді, ні вогневі, ні іншим речам, якими уряджає тільки природа або нерозумна душа: багато що їм загородою, багато що їх зупиняє. А от ум і розум можуть проникнути крізь усе, що постає у них на шляху, — якщо до цього вдатні та якщо цього захочуть. Якщо маєш перед

очима ту легкість, із якою всюди переноситься розум (як і вогонь — догори[379], камінь — додолу, валок — покотом), — понад те уже нічого не шукай. Решта перепон або існують лише для мертвої тілесності, або, перебуваючи поза нашим визнанням і поза сприйняттям нашого розуму, не ранять нас і не творять нам жодного зла: інакше всякий, хто такого зазнав, одразу ставав би злим.

Що ж до інших створінь, то тільки-но припаде котромусь із них якесь зло, — воно, зазнавши зла, стає гіршим[380]; а людина, зауважмо, стає від цього ще кращою і хвалигіднішою — коли правильно скористається тим, що їй випало. І назагал пам'ятай: тому, хто за природою — громадянин, не зашкодить те, що не шкодить громаді; а громаді не зашкодить те, що не шкодить законові; але жодне з усіх так званих нещасть законові не шкодить; отже, не зашкодить ні громаді, ні громадянинові.

34 Коли вже хтось «підкушений» істинними засадами[381] — такому навіть щонайкоротшого вислову, який у всіх на вустах, стане для напімнення про безжурність і безстрашність. Як ось цього:

> Листя одне обриваючи, вітер розносить, неначе
> людські усі покоління…[382]

Листочки — то твої діти; листочки — й ті, хто так правдоподібно вчиняє овації і благословляє або, навпаки, тишкома ганить, глузує і проклинає; а також і ті, хто перейме полишену по тобі славу. Усі вони ліси укривають з новою весною[383]; далі вітер скине їх додолу, а ще далі — замість них підросте новий \ліс, нова матерія[384]. Спільною для всього — недовговічність. Ти один за всім цим ганяєшся, від усього цього тікаєш — наче воно буде вічно. Ще трохи — і склепиш повіки; а ось вже мають оплакувати й того, хто тебе поховав.

35 Здорове око мусить дивитися на все, що видиме, а не казати: «Хочу зеленого!»; таке — для хворого ока. Здоровий слух і нюх мусять бути готові до всього чутного й пахучого.

Здоровий шлунок мусить ставитися до всього їстівного так само, як млин — до всього, що він збудований молоти. Отже, й здорова думка має бути готова до всього, що припаде; а котра каже: «Хоч би діти врятувалися!» або: «От якби всі хвалили кожен мій вчинок!» — є оком, що шукає зелені, є зубом, що шукає м'якоті.

36 Нема такого щасливця, щоб у смертну годину над ним не стояли й ті, хто радітиме його лихові. Був сумлінний і мудрий? То насамкінець знайдеться хтось, хто скаже: «Нарешті здихаємося цього виховника! не те, щоб він комусь із нас допікав, але відчувалося, що тишкома осуджує». Це — про сумлінного; а скільки ж то ще в нас є такого, через що не один залюбки нас позбувся б! Май це на умі, коли вмиратимеш, і тобі легше буде відійти — із такою думкою: «Я йду з життя, у якому навіть мої спільники — що за них стільки змагався, молився, піклувався, — хочуть, щоб я пішов, бо сподіваються від того полегші. Чого ж бо зволікати? Чого тут довше затримуватися?»

І все ж хай через це твоя доброзичливість до них не стане меншою тоді, коли відходитимеш: своїм звичаєм зоставатимеш дружнім, добродушним і сумирним. Уступися з-поміж них не так, наче тебе вирвано, а легко — як вихоплюється із тіла душа того, хто вмирає доброю смертю. Дарма що вас звела докупи й поєднала природа: тепер вона ж і розлучає. Розлучаюся, наче зі своїми близькими: ніхто мене не тягне, ніхто не силує, адже й це — одна із природних речей.

37 По змозі призвичайся у кожному людському вчинку дошукуватися: «А до чого ж воно у нього зводиться?» Починай від себе самого, себе першого й візьми на іспит.

38 Пам'ятай: те, що смикає за мотузочки, — приховане усередині: ним речемо, ним живемо; як на те пішло, то це і є — людина. Нехай до твого уявлення про неї ніколи не входить ні оболонка, яка її облягає, ні причандалля[385], яким вона обвішана. Те причандалля — як перший-ліпший

тесак; різниця лиш у тім, що воно — природжене. Тимто без рушійної і стримувальної причини від жодного із цих членів не більше користі, ніж ткалі — від човника, писареві — од пера, колісничому — від батога[386].

КНИГА XI

1 Властивості розумної душі: глядить себе; розчленовує себе; робить себе такою, як захоче; сама пожинає свої плоди (тимчасом як плоди рослин і те, що їм відповідає у тварин, пожинають інші); хай де їй накреслено межу життя — а своєї мети досягне. Тут — не те, що в танцях, чи лицедійстві, чи подібних речах: там, коли щось обтяти, то й дія буде незавершеною, а от розумна душа — на чому б її не спіймав у кожній царині — усе, що собі поклала, доведе до повноти й досконалості й скаже: «Я отримала своє». А ще вона обігає цілий Всесвіт, і ту порожнечу, що довкола нього, і його обрис; і простягається у безкрай вічності, і охоплює й обмислює кругобіжні відродження Цілого, і проглядає, що ні наші потомки не побачать чогось нового, ні предки не бачили чогось понад те, що ми бачимо: кожен сорокарічний — якщо при умі — уже більш-менш побачив і те, що було, і те, що буде, бо все воно — на один взірець[387]. Для розумної душі властиві також любов до ближнього, правдивість, сором; властиво — й нічого не цінувати вище від самої себе. А що це властиво й для закону, то, либонь, і різниці немає між правним розумом і справедливим розумом.

2 Погордиш і солодкою піснею, і танком, і многоборством[388], коли виділиш у співочому голосі кожен звук і, беручи їх по одному, запитуватимеш себе: «Оце таке мене скорило?» Вмить відвернеш носа… І коли в танку виділиш, відповідно, кожен рух і поставу; і так само — у многоборстві. Та й в усьому (крім чесноти[389] й того, що від неї[390]) не забувай пробігати кожну частку зокрема і, розібравши їх, доходити до погорди цілим; те саме перенось і на все своє життя.

3 Яка ж то велика душа, що готова, коли треба, звільнитися від тіла — чи то щоби згаснути, чи щоб розсипатися, чи щоби тривати далі. Нехай ця готовність іде від власного судження, а не просто наперекір іншим, як у християн[391];

нехай усе це буде на розум, статечно і — задля переконливості — без зайвого трагізму.

4 Зробив щось для суспільства — то й сам скористав. Завше тримай це напохваті й нізащо не спиняйся.

5 — У чому твоє мистецтво? — У тому, щоб бути добрим. — А з чого ще воно так гарно постане, як не зі споглядання — і природи Цілого, і зосібна устрою людини?

6 Спочатку дано трагедію — напімнення про речі, які нам припадають: «Цьому саме так було вроджено статися, тож нехай те, що на сцені привертає душу, не гризе вас на тій, великій, сцені» [392]. Все це, бачиться, треба перейти; це зносять навіть ті, хто гукає: «О, Кітерон!» [393] Драматурги таки кажуть щось достойне, а насамперед — таке, як ось це[394]:

> Нехай боги зневажать і мене, й обох синів —
> мабуть, є глузд і в цьому[395];

чи знову:

> На речі гнівитися — користь яка?[396],

а також:

> Жнемо своє життя, мов стиглі колоски[397];

і подібне.

Після трагедії дано давню комедію з її наставницькою відвертістю, і ця проста мова вельми достойна, бо дає напімнення від пихи; від неї й Діоген щось узяв[398].

От і збагни, чому після неї прийнялася ще й середня, а врешті й нова комедія, що потроху скотилася до штукарського наслідування. Так, щось корисного можуть сказати й вони — усім це знано; але яку мету мають на оці ті, хто взагалі береться за таку поезію, за таку драматургію?

7 Як виразно спадає на думку, що в жодному життєвому становищі не дбав би про філософію так, як у теперішньому![399]

8 Гілка, відтята від тієї, якої тримається, не може не бути відтятою від цілого дерева. Так само й людина, порвавши з однією людиною, відпадає од цілого суспільства. Але галузку рубає хтось інший, а людина відділяється сама — коли зненавидить ближнього і від нього одвернеться; не відає, що тим самим відрізає себе від цілої громади. Попри те, саме тут маємо дар від того, хто заклав підвалини суспільства, — від Зевса: нам вільно знову прирости до гіллі, якої ми трималися, і знову стати доповненням Цілого. Та якщо цей розкол стається раз у раз, то частка, яка відійшла, стає, врешті, нездатною до возз'єднання і повернення у колишній стан. Та й назагал гілка, яка від самого початку росла вкупі з іншими, — разом із ними кільчилася, разом із ними дихала — геть не схожа на ту, яку перше відтяли, а згодом прищепили; це тобі скаже кожен садівник[400].

Із однієї гіллі — та не однієї засади.

9 Коли йдеш уперед, керуючись правним розумом, то й ті, хто стане на заваді, не зможуть тебе одвернути від здорових учинків; тож нехай тобі не відіб'ють і твоєї зичливості до них. Однаково пильнуй в собі і того, і того: не лише сталості судження і вчинку, а й лагідності до тих, хто береться тобі перешкоджати чи ще чимось тебе дратує. Сердитися на них — така сама неміч, як відійти від діла, як податися під натиском. Обидва полишили стрій: цей — похитнувся, той — почужався природного друга й родича.

10 Нема такої природи, яка б не була краща за мистецтво[401]: це ж воно наслідує природу[402]. А якщо так, то мистецькій вмілості й поготів не поступиться найдовершеніша, найвсеохопніша природа. Кожне мистецтво гірші речі робить задля кращих; спільна природа робить те саме. Звідси й родиться праведність — підстава всіх інших чеснот[403]. Якщо не будемо обоятними до серединних речей, якщо легко даватимемося в оману, кидаючись — або

стрімголов, або туди-сюди, — не дотримаємося того, що праведне.

11 Отож, коли речі, з якими тобі турбота — чи то щоб їх догнати, чи то щоб від них утекти, — не йдуть до тебе, а навпаки, ти якось сам до них ідеш, — нехай принаймні твоє судження буде спокійним: тоді й вони зостануть непорушними, і тебе ніхто не побачить ні в гонитві, ані в утечі[404].

12 Душа є взірцево куляста[405] тоді, коли ані не витягується до чогось, ані не збігається досередини; ані не розвіюється, ні не спадається[406], а сяє тим світлом, у якому бачить істину[407] всіх речей і ту істину, що в ній самій.

13 Що, як мене зневажатимуть? Їхнє діло. А моє — щоб не виявилося, що я вчинив щось варте зневаги. Що, як мене зненавидять? Їхнє діло. А я — доброзичливий і добродушний до кожного, і готовий показати йому, в чому ж його недогляд — без докору і без показної терплячості, а щиро й достойно, як той Фокіон[408] — хіба що й він лукавив. Таким має бути і таким виглядати для богів нутро людини, налаштованої нічим не обурюватися і не робитися великим страждальцем. Що злого для тебе в тому, щоб саме зараз чинити речі, близькі твоїй природі, і приймати речі, які саме зараз на порі для природи Цілого? Що в тому злого для людини, чия натуга — сягнути чогось догідного суспільству?

14 Одне одного зневажаючи — одне одному догоджають; хочуть одне над одним вивищитися — а одне одному підхиляються.

15 Який гнилий, який нещирий, хто каже: «Оце мій вибір: підійду-но до тебе по-простому». Що ж ти, чоловіче, робиш? не треба наперед цього заповідати — воно само виявиться. Таке мало б читатися на твоєму обличчі; це ж і в голосі чутно, видно й в очах, — як тоді, коли одного погляду коханця досить, щоб коханий одразу все зрозумів.

І взагалі, проста й добра людина мусить немовби тхнути цим — щоб хоч-не-хоч зачув усяк, хто підійде і стане біля неї. Дбайливість у простоті — це кинджал[409]. Ніщо не є ганебніше за вовчу дружбу[410]: найперше від неї тікай. У доброго, простого, доброзичливого те все — в очах: не сховає.

16 Прожити якнайгарніше життя: ця здатність є в душі того, хто обоятний до обоятних речей. А він буде до них обоятний тоді, коли кожну розгляне — і врозбір, і в цілості, — пам'ятаючи, що жодна з тих речей ані не творить нашого визнання щодо себе, ані сама до нас не приходить. Ці речі зостають непорушними: це ми породжуємо судження про них і немовби записуємо в собі ці судження; але ж нам вільно й не записувати, а коли самі закрадуться — одразу й скасувати їх. Усі ці старання — ненадовго: життя врешті-решт обірветься. Де ж тут тягар, коли все так гарно? Якщо це за природою — радій йому, щоб легким було для тебе; якщо супроти природи — шукай того, що для тебе природне, до нього і поспішай — хоч би й не приносило слави: кожному, хто шукає власного блага, — пробачиться.

17 Звідки те все прийшло; із яких воно складників; у що перетвориться; яким буде після перетворення. Про те, що воно не зазнає жодного зла.

18 По-перше. Який у мене стосунок до людей? Ми породжені одне задля одного; з іншого боку, я народився, щоб їх очолювати — як овен отару чи телець череду[411]. Виходь із найвищого: якщо не атоми, то природа, яка уряджає Цілим; а коли так, то гірші речі є задля ліпших, а ті — одна задля одної.

По-друге. Які вони за столом, у ліжку тощо. А насамперед — яку доконечність приписують своїм засадам і як пихато це роблять!

По-третє. Якщо вони правильно роблять, то не треба дратуватися; а якщо неправильно, то, вочевидь, не зі своєї

волі, через невідання. Жодна-бо душа з своєї волі не відкидає ні правди[412], ні вміння ставитися до кожного так, як він того вартий: їх таки гризе, коли чують про свою неправедність, бездумність, загребущість — одне слово, про свої хиби щодо ближнього.

По-четверте. Ти й сам непомалу хибиш; бо й сам такий. А якщо й утримуєшся від хиб, то все ж маєш до них налаштування, а стримує тебе лише боягузтво, чи славолюбство, чи подібне зло.

По-п'яте. Ти не спіймав їх на тому, що вони таки схибили. Багато що стається із якихось особливих міркувань, і взагалі багато що треба вивчити для осягального твердження про чужі вчинки.

По-шосте (коли надто вже обурюєшся чи страждаєш). Життя — коротка мить; от-от — і простягнемо ноги.

По-сьоме. не їхні вчинки нам докучають (адже вони — у їхніх керівних частках), а наше визнання. Усунь його; захочеш відкинути своє судження, що це — страшні вчинки, то й гнів відійде. А як же те визнання усунути? Взявши на розум, що ці вчинки не є ганебні. Бо якщо злом є не лише ганебні речі, то й ти мусив би непомалу хибити, бути розбійником чи ще казна-ким.

По-восьме. Наскільки більше прикрощів приносить гнів і журба, аніж те, через що гніваємося й журимося.

По-дев'яте. Доброзичливість непереможна, коли щира — без кривої посмішки, без лицемірства. Що тобі зробить навіть найзухваліший, коли витриваєш у доброзичливості до нього (може, саме тієї хвилі, як візьметься чинити тобі зло) і лагідно його напоумлюватимеш та спокійно повчатимеш: «Дитино, спинися. не для того ми народжені. Мені шкоди не буде, а от ти, дитино, собі нашкодиш»? Обережно, загальниково покажи йому, що саме так воно і є; що такого не вчинила б ані бджола, ні жодна інша істота, якій вроджено гуртуватися. І треба це робити не з іронією,

не з докором, а з дружньою приязню і без каменя на душі; не як у школі — щоб інші обступили довкола й чудувалися, — а сам-на-сам, навіть якби й ще хтось стояв поруч.
Пам'ятай оці дев'ять глав, маючи їх за дари від дев'яти Муз; поки живий — стань, врешті-решт, людиною.
А рівно ж треба стерегтися, щоб ані не гніватися на них, ані не улещувати їх: і те, і те — протисуспільне і виходить на шкоду. У гніві те маєш напохваті, що гніватися — не по-чоловічому, а бути лагідним і м'яким — не тільки людяніше, а й мужніше. У такого (а не в обуреного чи невдоволеного) — і міць, і жили, і мужність. Йому ближча не лише незворушність, а й сила; а журба, як і гнів, — то для немічних, бо і там, і там — рани й поразки.
А матимеш бажання, прийми ще й десяту главу — дар від Музагета[413]. Гадати, що негідники не хибитимуть, — то божевілля, прагнення неможливого; годитися, щоб були негідниками для інших, а щодо тебе не хибили, — то бездумність і тиранія.

19 Завжди треба найбільше стерегтися чотирьох закрутів керівної частки; а як виявиш їх — стирати, примовляючи: «Це уявлення не є конечне, це — руйнує спільноту, а такого — то й не сказав би від себе (говорити не від себе — вважай, найбільше неподобство)». А четвертий закрут — це коли сам собі докоряєш, бо тоді твоя божественна частка кориться й підхиляється меншевартісній, вмирущій частині — тілові з його грубими насолодами.

20 Твій дух, як і всяка вогниста домішка, хоч і висхідний за своєю природою[414], однак покірний розпорядкові Цілого, а тому й утримується тут, у цій сполуці. А все, що в тобі землистого чи вологого, хоч воно й низхідне[415], однак здіймається і стає в поставу, яка за природою — не його[416]. Навіть елементи послушні Цілому: коли вже їх кудись призначено, примусово там зостають, аж поки їм не буде дано відбій[417]. То хіба не жах, що не слухається лиш одна

твоя частка — мисляча; лиш вона обурюється своєю вартою?[418] Хоч і не порядкує нею жоден примус, а тільки те, що для неї самої природне, вона й цього не терпить, а кидається навтіч (бо всякий відрух у бік неправедності, нестриманості, гніву, журби і страху — то не що інше, як відступництво від природи). Керівна частка полишає свою варту й тоді, коли дратується чимось, що їй припадає: адже її створено для честивості й богобоязності не меншою мірою, ніж для справедливості.

Усе це належить до взірця доброго спільництва; до того ж, воно старше за всяке праведне діяння.

21 Коли мета чийогось життя не завжди одна й та сама, то й сам він не зможе ціле життя бути одним і тим самим. Але й сказаного не досить, коли не додаси, якою ж мусить бути ця мета. не для всіх тих речей, що їх більшість людей вважає за добро, є однакове визнання, а тільки для тих, які є спільним благом; тож і мету собі треба ставити лише суспільну і громадську. Хто спрямує до неї усі свої устремління, у того й діла будуть такими, і завдяки цьому він завше буде самим собою.

22 Про польову й домашню мишу; про її захват і трем[419].

23 Сократ називав засади юрби «ламіями» — страшилами для дітлахів[420].

24 Спартанці на видовищах чужинцям ставили лавки в затінку, а самі сідали, де трапиться.

25 Сократ сказав Пердіцці, чому до нього не приходить: щоб не згинути щонайтяжчою погибеллю: зазнавши добра, не мати змоги добром віддячити[421].

26 Є серед ефеських написів[422] заповідь: «Завше пригадуй собі когось із древніх, який жив у чесноті» [423].

27 Чому піфагорейці удосвіта дивляться в небо: щоб нагадати собі про тих, хто завжди вершить своє діло однаково й на один лад; а також про порядок, про чистоту, про наготу: зоря не має жодної паволоки.

28 Про Сократа: як він підв'язався кожушиною, коли Ксантиппа пішла з дому, забравши його вдяганку; що сказав товаришам, які, побачивши його отак вирядженого, соромилися й сахалися[424].

29 І в письмі, і в читанні спочатку тобою керують, а вже потім керуєш іншими. У житті — тим паче[425].

30 Родився рабом — не маєш свого розуму[426].

31 Любе серце моє розсміялось[427].

32 Вже-бо й тепер чесноті домовляють образливим словом[428].

33 Хотіти взимку фіг — божевілля; таким є той, хто хоче дитину, коли вже не дано її мати[429].

34 Епіктет каже: «Цілуючи дитину, треба подумки примовляти: „Може, завтра помре“». — Але ж це — злі вроки! — «Жодних вроків, — мовить Епіктет — а лиш позначення діла природи. Чи жати колоски — то також вроки?» [430]

35 Зав'язь, виноградина, родзинка — все це перетворення, але не в небуття, а в те, що наразі є небуттям[431].

36 «Розбійником не стають із власного вибору»[432], — Епіктетове.

37 Він каже: «Відкрий для себе мистецтво згоди і пильно стережи осідку устремлінь: щоб вони були із застерогою, щоб були суспільними, щоб були чогось варті. Від пожадань — утримуйся; від речей, які від нас не залежать, — не ухиляйся» [433].

38 «Отож — каже — змагання йде не за якусь абищицю, а за те, чи марити нам, чи ні» [434].

39 Сократ казав: «Яку хочете мати душу? Як у розумних істот чи яку нерозумних? — Як у розумних. — У яких розумних істот — здорових чи нікчемних? — У здорових. — То чому не шукаєте? — Бо маємо. — Звідкіля ж у вас борня й незгода?» [435]

КНИГА XII

1 Все те, про що ти молишся, аби дійти до нього кругобіжним шляхом, — ти міг би мати вже зараз[436], якби сам для себе не скупився, тобто якби минуле зоставив позаду, майбутнє — полишив на провидіння, і тільки своє теперішнє спрямовував до чесности й праведности. До чесности — щоб любити уділене тобі, адже його принесла і до нього привела тебе сама природа. До праведности — щоб вільно і без викрутів казати правду, а чинити — законно й гідно; і нехай тобі не перешкоджають ні чужі пороки, ні поголос, ні відчуття оброслої довкола тебе плоті: це — клопіт тієї частки, яка від цього страждає.

Отож, коли вже станеш на виході, то все покинеш, а пошануєш тільки те, що в тобі є божественного, — свою керівну частку; і не боятимешся, що твоє життя закінчується, а боятимешся, що ти ще й не починав жити за природою. Тоді-то станеш людиною, гідною Всесвіту, що її породив, а перестанеш — бути чужинцем у власній батьківщині; перестанеш дивуватися, наче з несподіванки, із тих речей, які стаються щоднини; перестанеш залежати від того й від сього.

2 Бог бачить кожну керівну частку вільною від її посудини, від шкаралупи, від жужелю, адже він дотикає лиш того, що із нього самого випливло й вплинуло туди[437]; і дотикає лише власною мислячою часткою. Призвичаїшся робити так само — позбудешся багатьох помикань. Бо той, хто не дивиться на облегле м'ясо, — чи ж занепокоїться розглядом шат, оселі, слави й подібних обгорток і риштунків?[438]

3 Ти складаєшся із трьох частин: тіла, духу, ума. Перші дві є твоїми остільки, оскільки потребують піклування; і лише третя — справді твоя. Якщо відженеш від себе — тобто викинеш із думки — усе те, що роблять чи кажуть інші; усе те, що ти сам чи робив, чи казав; усе те, що хвилює тебе в майбутньому; усе те, що, незалежно від твого вибору, властиве тілові, яке тебе облягає, чи подиху, який тобі вроджений; усе те, що несе за собою довколишній

вир, — а тоді й мисленна сила визволиться від долі й очиститься, і, нічим не пов'язана, житиме по-своєму, роблячи те, що праведне, бажаючи того, що їй припадає, мовлячи те, що істинне, — кажу, якщо викинеш із керівної частки усе, що її обсіло — чи то через пристрасті, чи то через те, що або допіру настане, або вже минуло в часі, — якщо вчиниш себе таким, як Емпедоклова куля круглява, своїй колобіжній сталості рада[439], і навчишся жити лише тим життям, яким живеш, тобто теперішнім, — от тоді зможеш прожити увесь позосталий до твоєї смерті час незворушно, благородно і прихильно до свого генія.

4 Часто дивуюся: як воно так, що кожен понад усе любить самого себе, але те, що сам про себе визнає, ставить нижче за те, що про нього визнають інші?[440] Коли б до нього приступив хтось із богів або просто вирозумілий учитель і заборонив йому брати до серця й обмислювати те, чого він не зміг би, ледве воно зародиться, видати із себе, — і дня не витримав би! Так-от ми більше соромимося сусідів і того, що вони про нас подумають, аніж самих себе.

5 Як же це боги, так гарно й людинолюбно усе впорядкувавши, не догледіли одного, — що навіть вельми достойні люди, які немовби уклали щонайтісніший союз із божеством, призвичаївшись до божественного своїми честивими ділами й священнодійствами, раз померши — не вертаються, а цілковито згасають? А якщо воно й так, то знай: коли б мало бути по-іншому, тоді й боги учинили б інакше. Якби це було справедливо, то було б і можливо; якби було за природою, то й природа це стерпіла б. А скоро воно не так — бо ж і справді не так! — то повір, що й не мало такого бути. Сам поглянь: навіть у цих марних пошуках ти сперечаєшся з богом; але чи бесідували б ми із богами, якби не їхня превелика добрість і справедливість? А раз так, то вони не прогледять жодної неправедної чи нерозумної недбалості в облаштуванні Всесвіту.

6 Навіть там виробляй навичку, де зневірився: лівиця, через незвичку нездала до чогось іншого, тримає повід міцніше за правицю — бо до цього звикла.

7 Про те, яким треба бути і душею, і тілом, коли тебе застане смерть; про те, яке коротке життя; про безодню вічності позаду й попереду; про слабкість усякої матерії.

8 Споглядай вільні від шкаралупи причини; те, до чого зводяться вчинки; що таке страждання і що — насолода; що таке смерть і що — слава; хто винен у власному неспокої; що нікому не перешкоджає хтось інший; що усе — визнання[441].

9 Уживаючи засад, треба бути схожим на многоборця, а не на гладіатора: цей то відкладе меча, яким орудує, то знову підхопить; а в того — руки завше при собі, йому досить стиснути кулаки.

10 Дивися, що ж то за речі: розбирай їх на матерію, причину і те, до чого зводяться.

11 Яку ж то владу має людина: робити лиш те, що похвалить бог, і приймати все, що бог уділить.

12 За те, що від природи, не варто нарікати ні на богів — бо вони ні в чому не хиблять ні добровільно, ні супроти волі; ні на людей — бо хиблять не інакше, як супроти волі. Отож не варто нарікати ні на кого.

13 Який же смішний і чудний той, хто дивується будь-чому, що стається в житті!

14 Або конечність, доля і непорушний стрій, або милостиве провидіння, або безтямна мішанка без жодного чільника. В разі непорушної конечності — чому опираєшся? В разі провидіння, яке допускає, щоб його вмилостивити, — вчини себе гідним божественної допомоги. В разі ж некерованої мішанки — тішся, що посеред тих бурунів маєш у собі керівний ум: навіть якби котрийсь із них тебе забрав, то хай вже бере плоть, дух та інше; але ума — не відбере.

15 Доки світильник не згасне — його світло сяє і не втрачає ясності; то невже завчасу вигасне та істина, праведність, второпність, що є у тобі?

16 Ось постало в уяві, що він схибив. Але звідки мені знати, що то була хиба? А якщо й схибив, то сам себе засудив — подібно, як ото самі собі роздряпують лице[442].

Хто хоче, щоб негідник не хибив, подібний до того, хто хоче, щоб фігове дерево не наливало соком свого плоду, щоб малята не репетували, щоб кінь не іржав — і так з усім, що є конечного. Чого йому страждати? Адже це — його стан. Якщо ти такий лютий — вилікуй!

17 Не личить? не роби. Неправда? не кажи. Нехай твоє устремління в усьому буде сталим.

18 Завжди й в усьому добачай саме те, що творить у тобі уявлення, і розгортай його, розбираючи на причину й матерію; на те, до чого зводиться, і на той час, упродовж якого мусить урватися.

19 Відчуй, врешті, що маєш у собі щось краще і божистіше за те, що збуджує пристрасті і взагалі тобою помикає. Що в мене зараз на думці? Чи не страх? Чи не підозра? Чи не пожадання? Чи не ще щось подібне?

20 По перше: в жодному разі не навмання, в жодному разі не так, щоб до чогось не зводити. По-друге: усе не до чого іншого зводити, а до суспільної мети.

21 Вже невдовзі станеш ніким, і тебе ніде не стане — як і всього, що нині бачиш, як і всіх, хто нині живий: усьому є вроджено перетворюватися, мінятися, зотлівати — щоб натомість з'являлося щось нове.

22 Усе — визнання[443]; а воно — у твоїй владі. Усувай його, коли забажаєш, і буде тобі, як тому, хто обігнув стрімчак: спокій, ані поруху, на плесі затону — ні хвильки.

23 Для жодної вчасно припиненої дії нема зла в тому, що вона припинилася; і той, хто її чинив, не зазнає зла від того, що зупинився. Подібно й для сукупності усіх дій — життя — нема жодного зла у тому, щоб припинитися, якщо припиниться вчасно; не так воно й зле складається для того, хто вчасно ввірвав ланцюжок. Цю пору, цю межу встановлює природа: деколи — ще й своя власна, як-от у старості, але завше — природа Цілого; завдяки перетворенню її частин цілий Всесвіт зостає вічно юним і в силі, адже що догідне

Цілому — те завше гарне й квітуче. Отож кінець життя ні для кого не є злом — бо не є ганьбою: він ані не залежить від нашого вибору, ані не йде проти суспільства; зате для всіх є добром — бо і вчасний для Цілого, і привносить до Цілого, і його самого приносить Ціле. Так і той, кого несе за собою бог і кого думка несе за богом, — є богоносцем.

24 Треба мати напохваті оці три засади. Перша: коли щось робиш — роби не навмання, а так, що й саме Правосуддя не вчинило б інакше; а коли щось припало ззовні — то або через випадок, або через промисел — але ж не варто ні нарікати на випадок, ні в чомусь закидати провидінню. Друга: про те, яким є кожне створіння від загущення до одушевлення, а від одушевлення — доки не віддасть духа: із чого складається, на що — розкладається. Третя: якби ти зненацька здійнявся попід самі небеса і звідти глянув додолу на усе людське розмаїття, то погордив би ним, бо водночас бачив би довкола себе поселенців повітря й ете-ру[444]; і щоразу, отак здіймаючись, побачиш те саме: усе — на один взірець, усе — короткочасне. А все решта — маячня.

25 Відкинь своє визнання — і ти врятований. Хто ж тобі боронить його відкинути?

26 Коли не можеш чогось знести — забуваєш, що усе стається згідно з природою Цілого; що всяка хиба — чужа; а надто, що все сталося так, як завжди ставалося і ставатиметься, як і нині повсюди стається. Забуваєш, яка в людини спорідненість із цілим людським родом: не спільна кров, не спільне сім'я, а спільний ум. Забуваєш, що кожен ум — то бог, бо з бога випливає; і що ніхто не має чогось свого, власного[445]: усе — і тіло, і діти, і сама душа — приходять від бога. Про те, що все — визнання[446]; що кожен проживає лише теперішнє і лише з теперішнім розлучається.

27 Ненастанно перебирай у пам'яті тих, хто чимось надміру обурювався; тих, хто дійшов краю чи то в почестях, чи в недогодах, чи у ворожнечі, чи ще у якійсь судьбі, — а тоді

застановися: «Де воно все тепер?» Дим, попіл, байка — або навіть не байка. Хай спаде на думку будь-що подібне — як-от Фабій Каттулін на селі, чи Люсій Люпус у садку, чи Стерціній у Баях, чи Тіберій у Капрах, чи Велій Руф[447] — одне слово, всяка небайдужість до опінії. Яке ж воно все дешеве — те, до чого так пнуться! Наскільки філософськішим є ставитися до тієї матерії, що нам дано, по-простому: як праведним і второпним послідовникам богів. Бо найприкріша пиха — та, якою дмуться від власної непихатості.

28 Тим, хто допитується: «Де ти бачив тих богів? Звідки взяв, що вони є, коли вже так їх почитаєш?» По-перше, вони видимі навіть для ока[448]; по-друге, я ж і власної душі не бачив, а все одно її шаную[449]. Отак і з богами: оскільки щокроку досвідчую їхню силу, остільки й осягаю, що вони є, і поважаю їх.

29 Рятунком у цьому житті — розглядати усе таким, як воно є у своїй цілості: що в ньому матеріальне, що — причинове; і від усієї душі чинити праведно, а мовити — правдиво. Коли одне за одним нанизувати добрі діла — так, щоб між ними не зоставалося найменшого проміжку, — що іще зостається, як не смакувати життя?

30 Одне сонячне світло — хоч і відокремлене горами, мурами й безліччю інших речей. Одне спільне єство — хоч і виокремлене в безліч тіл зі своїми якостями. Одна душа — хоч і виокремлена в безліч природ із їх власними межами. Одна мисляча душа — хоч і здається поділеною. Інші частини згаданих речей, як-от подих[450], — це нечутливі предмети, нічим одне одному не близькі; але вони містять у собі ум, — те, що тяжіє до єдності[451]. А от мислі властиво самій тягтися до співплемінників і з ними приставати у нерозривному почутті спільноти.

31 Чого прагнеш? Вижити? А може, відчувати, пориватися, рости — щоб знову добігти кінця? А чи вживати мови й думати? Невже хоч щось здається тобі вартим пожадання? Якщо цим легко погордити — прийди, нарешті, до того,

щоб іти слідом за розумом і богом. Але саме з цим перебувають у борні пошанівок до тих речей і гризота, що їх відбере смерть.

32 Яку ж то часточку безкрайньої і бездонної вічності кожному вділено — що вона так скоро щезає у безвічності? А яку — від цілого єства? Яку — від цілої душі? По якій же то грудочці — від цілої землі! — ти повзаєш? Взявши це до серця, нічого не уявляй собі величним — окрім того, щоб чинити те, до чого тебе провадить твоя власна природа, і улягати тому, що тобі приносить природа спільна.

33 Як сама з себе користає керівна частка? У цьому — вся суть, а решта — чи те, що з вибору, чи те, що без вибору, — то мертвота і дим.

34 Найдієвіше, щоб погордити смертю: навіть той, хто судить про насолоду як про добро, а про страждання як про зло, — все одно нею погорджує[452].

35 Кому є добром те, що стається вчасно; кому все одно, чи багато, чи мало звершить діл — аби згідних із правним розумом; кому нема різниці, чи довго бачитиме світ, чи геть недовго, — тому й смерть не страшна.

36 Чоловіче, ти побув горожанином у цьому великому граді: яка ж тобі різниця, чи всі вісімдесят літ?[453] Що страшного в тому, що природа, яка тебе сюди привела, — не тиран, не кривосудний суддя! — тепер тебе звідси відсилає? Це ж так само, як претор[454], найнявши комедіанта, потім відпустив би його зі сцени. — Але ж я зіграв щойно три дії, а не всі п'ять![455] — Добре кажеш; але в житті навіть три дії — то ціла вистава[456], бо її завершення визначає той, хто колись був причиною сполуки, нині — є причиною розпаду; а ти не спричиняв ні цього, ні того. Тож відійди в мирі, адже й той, хто тебе відпускає, — в мирі з тобою[457].

Примітки·прикінцеві

001 I, 1: 1. Марк Анній Вер (пом. 138 р.) — дід Марка Аврелія по батькові. Був префектом Рима і тричі — консулом. Після смерті сина (див. прим. 2) виховував Марка Аврелія.

002 I, 2: 1. Анній Вер (пом. 128/136 р.) — батько Марка Аврелія, був претором. Його сестра Аннія Фаустина була дружиною імператора Антоніна Пія (див. прим. 1 до I, 16).

003 I, 3: 1. Доміція Луцілла (пом. 155/166 р.).

004 I, 4: 1. Катілій Север, прадід Марка Аврелія по матері. Був префектом Рима і двічі — консулом.

005 I, 4: 2. В заможних римських родинах вважали, що навчання в громадських школах псує вдачу дітей.

006 I, 5: 1. Невідома особа.

007 I, 5: 2. «Зелені», «сині» — назви партій вболівальників на кінних перегонах, які відповідали барві одягу візників. «Щитники», «тарчники» (scutarii, parmularii) — вболівальники за гладіаторські дружини, які різнилися між собою щитами: в одних вони були великі й прямокутні (scutum), в інших — малі й круглі (parmula).

008 I, 6:1. Діогнет — митець, який навчав Марка Аврелія малярства, а також давав йому філософські напучення.

009 I, 6:2. Перепелів годували й вишколювали для влаштування боїв між ними.

010 I, 6:3. Вакхей — філософ-платонік. Тандасід, Маркіан — невідомі особи.

011 I, 7:1. Квінт Юній Рустик — прихильник філософії стоїків, учитель, друг і порадник Марка Аврелія. Був префектом Рима і двічі — консулом; засудив до смерті християнського філософа Юстина Мученика.

012 I, 7:2. Пор. прим. 1 до III, 5.

013 I, 7:3. Тогу, традиційний одяг вільних римлян — спочатку також і жінок, а потім лише чоловіків, — зазвичай носили поза домом, на людях. Марк Аврелій засуджує носіння тоги вдома як приклад недоладності.

014 I, 7:4. Сінуесса — місто на кордоні Лацію та Кампанії.

015 I, 7:5. Епіктет (бл. 50-125/130 р.) — філософ-стоїк. Походив із Фригії; спочатку був рабом, потім — вільновідпущеником. Не писав жодних творів; натомість збереглися записи його бесід (Діатриби), що їх зробив учень Арріан. Ймовірно, що саме ці записи Марк Аврелій називає Спогадами про Епіктета.

016 I, 8:1. Аполлоній Халкедонський — філософ-стоїк, приїхав до Рима на запрошення імператора Антоніна Пія (див. прим. 1 до I, 16) і став учителем Марка Аврелія.

017 I, 8:2. Ласка, яка приносить лише приємність або вигоду (а не сприяє чесноті), насправді не

є добром, а належить до серединних речей*[25]: тому й зветься гаданою. Див. опінія*.

018 I, 9: 1. Секст Херонейський — філософ-платонік, небіж Плутарха.

019 I, 10: 1. Александр Котіейський — знаний граматик із Фригії, мав неабиякий вплив при імператорському дворі. Навчав Марка Аврелія грецької мови та літератури.

020 I, 10: 2. Йдеться про типові помилки мовлення, що на них вказували античні граматики, а саме про варваризми та солецизми.

021 I, 10: 3. Річ — речення. В оригіналі — співзвучні словоформи πράγματος — ῥήματος.

022 I, 11: 1. Марк Корнелій Фронтон (бл. 100-170 р.) — знаний латинський ритор, вчитель Марка Аврелія. Збереглася частина їхнього листування.

023 I, 11: 2. Фронтон писав, що в Римі майже неможливо знайти справжньої дружньої приязні (φιλοστοργία); мовляв, у латинській мові навіть не існує слова на її позначення.

024 I, 12: 1. Александр Платонік — можливо, йдеться про ритора із Селевкії, котрий упродовж якогось часу був секретарем Марка Аврелія.

025 I, 13: 1. Цінна Катулл — філософ-стоїк.

026 I, 13: 2. Доміцій — можливо, йдеться про Ґнея Доміція Афра, римського політика й ритора I ст., вчителя Квінтіліана.
Атенодот — філософ, вчитель Фронтона.

027 I, 14: 1. Марк Аврелій не мав рідного брата; можливо, тут йдеться про філософа-перипатетика

Клавдія Севера, якого Марк Аврелій називає братом через їхню духовну близькість (або через посвоячення: деякі джерела дають підстави вважати, що Клавдій Север був батьком зятя Марка Аврелія). За іншою версією, слова «мого брата» є пізнішим додатком, який виник внаслідок неправильного прочитання «Вер» замість «Север» (Луцій Вер був зведеним братом Марка Аврелія за усиновленням; див. прим. 5 до I, 17).

028 I, 14: 2. Трасія Пет і його зять Гельвідій Пріск — сенатори, які перебували в опозиції до імператора Нерона. Трасія вчинив самогубство після того, як йому в 66 р. винесено смертний вирок; Гельвідій пішов на вигнання, а пізніше його стратив імператор Веспасіан.
Марк Порцій Катон Молодший (бл. 98-42 р. до Р. Х.) — римський політичний діяч, республіканець; вчинив самогубство після перемоги Цезаря над Помпеєм.
Діон Сиракузький (помер 365 р. до Р. Х.) — учень і друг Платона, боровся проти сиракузького тирана Діонісія II, за що його вбито.
Марк Юній Брут (85-42 р. до Р. Х.) — римський політичний діяч, республіканець, один із вбивць Юлія Цезаря.

029 I, 15: 1. Клавдій Максім — філософ-стоїк.

030 I, 15: 2. Поєднання приємного й поважного (або корисного) — одна із найпоширеніших максим античної етики, естетики й педагогіки. Пор., наприклад, Горацій, Про поетичне мистецтво 343.

031 I, 15: 3. Пор. Горацій, Послання 1, 6, 1.

032 I, 16: 1. Антонін Пій (86-161 р.) — імператор Риму від 138 р. За вказівкою імператора Адріана, свого названого батька, усиновив Марка Аврелія та Луція Вера (усиновлення застосовували, щоб уможливити

передавання імператорської влади наступникові, якщо той не був кровним нащадком імператора).

033 I, 16: 2. Із тексту незрозуміло, чи Антонін Пій здолав цю слабкість (досить поширену серед вищого прошарку римського суспільства в добу імперії) в собі самому, чи заборонив улягати їй своєму оточенню; відомо, що названий батько Антоніна Пія, імператор Адріан, також був до неї схильний.

034 I, 16: 3. Принцип належного ставлення до серединних речей, тобто обоятності. Див. серединні речі*, обоятність*.

035 I, 16: 4. Пор. Горацій, Послання 1, 11, 27-30; Сенека, Моральні листи до Луцілія 2, 1; 28, 3; 69, 1.

036 I, 16: 5. Йдеться про заходи, до яких вдавалися римські владці, щоб здобути прихильність народу та підсилити свій авторитет: влаштування гладіаторських боїв, кінних перегонів та інших видовищ; будівництво громадських споруд; роздавання грошей та харчів.

037 I, 16: 6. Давні римляни мали звичай зранку лише вмиватися холодною водою; ранкове купання в лазні вважалося ознакою розніженості.

038 I, 16: 7. Серед можновладців доби імперії була дуже поширена звичка будувати надміру величні та розкішні мешкання. Пор. Горацій, Оди 2, 15.

039 I, 16: 8. Лорій — містечко в Етрурії на кордоні з Лацієм, улюблена резиденція Антоніна Пія; Ланувій — містечко в Лації, місце його народження; Тускул — місто в Лації. Про події, що їх згадує Марк Аврелій, нічого не відомо: пишучи для себе самого, він лише натякає на них, а не подає ширшого контексту.

040 I, 16: 9. Пор. Ксенофонт, Спогади про Сократа 1, 3, 14; Платон, Бенкет 220a.

041 I, 17: 1. Марк Анній Вер та Публій Кальвізій Тулл, консул 109 р.

042 I, 17: 2. Аннія Корніфіція Фавстина (пом. бл. 160 р.).043 I, 17: 3. Після смерті батька Марк Аврелій зростав у домі свого діда, звідки йому довелося переселитися до імператорського палацу після того, як його всиновив Антонін Пій.

044 I, 17: 4. Незайманою — зайняв: компенсація втраченої гри слів оригіналу: ὥραν (пору юності) — πρὸ ὥρας (передчасно).

045 I, 17: 5. Луцій Аврелій Вер (пом. 168/169) — син фаворита імператора Адріана; Антонін Пій усиновив його разом із Марком Аврелієм (отже, йдеться про зведеного брата). У 161 р. Марк Аврелій призначив Луція своїм співправителем і заручив із ним свою дочку Аннію Луціллу (бл. 149-182 р.). Біографічні джерела подають, що вдача Луція могла бути радше негативним прикладом; однак згадується й про його повагу та приязнь до Марка Аврелія.

046 I, 17: 6. Відомо про 13 дітей Марка Аврелія; семеро з них померло ще в дитинстві. Єдиним сином, що дожив до повноліття, був Коммод (161-192 р.), співправитель свого батька в 176-180 р., а від 180 р. — імператор.

047 I, 17: 7. Марк Аврелій полишив красномовство задля філософії; свою неприязнь до риторики сам пояснював тим, що кожна вишукано мовлена фраза збуджує марнославство. Натомість його вчитель Фронтон переконував Марка Аврелія в конечності

опанування риторики для успішного виконання державних обов'язків.

048 I, 17: 8. Марк Аврелій був досить кволого здоров'я.

049 I, 17: 9. Ймовірно, йдеться про рабів.

050 I, 17: 10. Зоставити — позосталі: в оригіналі гра слів τελευτᾶν (вмирати) — τελευταῖα (останні).

051 I, 17: 11. Йдеться про отримання лікувальних приписів від бога медицини Асклепія: здійснивши належні обряди, хворий лягав спати в храмі, сподіваючись уві сні сподобитися одкровення щодо діагнозу своєї недуги та потрібних для одужання дій.

052 I, 17: 12. Каєта — портове місто в Кампанії.

053 I, 17: 13. В цьому місці текст оригіналу досить непевний, тож і переклад базується на здогадці: можливо, Марк Аврелій сподобився лікувального одкровення саме такого змісту під час перебування в Каєті.

054 I, 17: 14. Марк Аврелій натякає, що віддав перевагу етиці перед логікою та фізикою (традиційний тричленний поділ античної філософії; див. знання природи*), що, зрештою, було характерним для всіх пізніх стоїків.

055 I, 17: 15. Фрагмент вірша невідомого автора.

056 II, 0: 1. Квади — германське плем'я, що заселяло землі на північ від середньої течії Дунаю та у верхів'ях Ельби й Одеру. Ґрануя (або Ґран) — ліва притока Дунаю. Римляни під проводом Марка Аврелія мали сутички з квадами впродовж Маркоманської війни 166-180 р.

057 II, 1: 1. Пор. напучення до ранкової розмови зі самим собою: Сенека, Про гнів 2, 10, 7.

058 II, 1: 2. Ще Сократ виводив причину хиб із невідання добра і зла (див., наприклад, Платон, Протагор 352b і далі); пізніше цю тезу перейняли майже всі головні філософські школи.

059 II, 1: 3. Характерне для стоїків ототожнення етичних і естетичних категорій. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 118, 10.

060 II, 1: 4. Пор. Платон, Апологія Сократа 30c і далі.

061 II, 1: 5. Порівняння суспільства з людським тілом як підстава для заклику до згоди й співпраці було поширене в грецькій літературі ще від V ст. до Р. Х. Пор. Ксенофонт, Спогади про Сократа 2, 3, 18 і далі; 2, 4, 7 і далі; Платон, Держава 462c; 464b; Арістотель, Політика 1253a. В римській літературі пор. Ціцерон, Про обов'язки 3, 5, 22; Про межі добра і зла 3, 19, 63; Сенека, Моральні листи до Луцілія 95, 52; Про гнів 2, 31, 7.

062 II, 2: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 88, 38; 106, 12.

063 II, 2: 2. На той час Маркові Аврелію було близько п'ятдесяти років.

064 II, 2: 3. Смикатися на мотузочках: натяк на платонівський образ людини як маріонетки, що нею беззастережно керує панівна сила (пор. Платон Закони 644d; 803c); однак у Платона ця сила — божество, а в Марка Аврелія — неприродні (тобто непідвладні розумові) пориви.

065 II, 3: 1. Все тече (πάντα ῥεῖ): славнозвісний вислів, приписуваний Гераклітові (див. прим. 4 до III, 3).

066 II, 5: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 12, 8; 61, 1; 93, 6; 101, 7.

067 II, 7: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 1, 1.

068 II, 10:1. Теофраст (бл. 372-287 р. до Р. Х.) — учень Арістотеля, після його смерті очолив школу перипатетиків.

069 II, 10: 2. В посполитіший спосіб — тобто не цілком по-філософськи з погляду стоїків, які вважали, що насправді всі хиби є злом рівною мірою.

070 II, 11:1. Погляд епікурейців.

071 II, 11: 2. Аргумент епікурейців на користь того, що боги байдужі до людських справ.

072 II, 13: 1. Піндар, фрагм. 292 Snell.

073 II, 13: 2. Поширене в античній літературі порівняння морального релятивізму з невмінням розрізняти кольори. Пор., наприклад, Сенека, Моральні листи до Луцілія 94, 19.

074 II, 14: 1. Пор. Лукрецій, Про природу речей 3, 1092-1094.

075 II, 14:2. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 77, 11.

076 II, 15: 1. Монім (IV ст. до Р. Х.) — філософ-кінік, учень Діогена Синопського.

077 II, 15: 2. Вислів Моніма — в скептично-релятивістському дусі кініків: у нього «визнання» (ὑπόληψις) означає «опінія», «упередження». Однак Марк Аврелій надає фразі нового, аксіологічного змісту, трактуючи це слово як термін із філософії стоїків (див. визнання*): «Кожна річ у світі є добром чи злом остільки, оскільки ми її такою визнаємо», тимчасом як істинним добром (чи злом) є лише чеснота (чи порок).

078 II, 17: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 49, 3; 77, 12.

079 II, 17: 2. Пор. Геракліт, фрагм. B 12; 49a; 91 Diels; Платон, Кратил 402a і далі; Теєтет 152d і далі; Сенека, Моральні листи до Луцілія 58, 22 і далі.

080 II, 17: 3. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 65, 18; 96, 5.

081 II, 17: 4. Досить поширена метафора тілесного життя як тимчасового перебування душі на чужині, що після нього вона повернеться до своєї справжньої домівки (пор. Платон, Федр 245c і далі; 250c; Ціцерон, Про старість 84; Тускульські бесіди 1, 51; Сенека, Моральні листи до Луцілія 31, 11; 102, 22 і далі; 120, 14 і далі), пов'язана з орфіко-піфагорейською містичною традицією.

082 II, 17: 5. Цілий перелік є наслідуванням афористичного стилю Геракліта (див. прим. 4 до III, 3).

083 II, 17: 6. Пор. Платон, Федон 65a і далі; Сенека, Моральні листи до Луцілія 65, 16.

084 III, 0:1. Карнунт — місто в Паннонії на правобережжі Дунаю. Марк Аврелій перебував у Карнунті в 171-173р.

085 III, 1: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 1, 2.

086 III, 1: 2. Визначення мудрості у стоїків: мудрість — це «знання усього божественного і людського, а також його причини».

087 III, 1: 3. Стоїки допускали і навіть схвалювали самогубство в разі, якщо обставини не дають змоги далі вести життя в чесноті й у згоді з природою, і якщо його здійснити свідомо й у стані душевного спокою.

088 III, 2:1. Див. мистецтво*.

089 III, 2:2. В античності вважали, що дитинство є порою недосконалості, недовершеності людини, а старість — часом її занепаду й розкладу, тимчасом як вершина розвитку всіх здатностей і чеснот (ἀκμή) припадає на середній вік.

090 III, 2:3. Стоїки вважали, що крім суттєвих, чільних речей є речі або явища, котрі з ними пов'язані або є їхнім (побічним) наслідком. Наприклад, насолода може бути наслідком природного діяння; з іншого боку, гадане зло, як-от хвороба чи смерть, і навіть справжнє зло — порок, належать до виконання всесвітнього плану (тобто до актуалізації спільної природи), а тому в космічному вимірі також є добром.

091 III, 3:1. Гіппократ (бл. 460-377 р. до Р. Х.) — вважався найзнаменитішим медиком античності.

092 III, 3:2. Халдеї — астрологи й маги, здебільшого вавилонського (халдейського) походження.

093 III, 3:3. Александр Македонський (356-323 р. до Р. Х.); Ґней Помпей (106-48 р. до Р. Х.); Ґай Юлій Цезар (бл. 100-44 р. до Р. Х.): тут їх подано як хрестоматійний приклад видатних полководців і політичних діячів.

094 III, 3:4. Геракліт Ефеський (356-323 р. до Р. Х.) — один із найзнаменитіших філософів-досократиків; багато елементів його доктрини в різних інтерпретаціях увійшли до вчень пізніших філософських шкіл, зокрема стоїків.

095 III, 3:5. Див. спломеніння*. Іронічний контраст між твердженням Геракліта про те, що все перетворюється у вогонь, і його недугою — водянкою; лікуючись від неї, Геракліт нібито закопався в гній, щоб від його тепла з тіла випарувалася зайва рідина.

096 III, 3: 6. Марк Аврелій помилково пов'язує з Демокрітом анекдотичну оповідь про смерть Ферекіда Сіроського. Див. Ферекід Сіроський, фрагм. A 4 Diels.

097 III, 3: 7. Йдеться про обвинувачів і суддів Сократа.

098 III, 3: 8. Можливо, це порівняння навіяно міфологічним образом Харона, який своїм човном перевозить душі через підземну ріку до царства мертвих. Пор. Горацій, Оди 2, 3.

099 III, 3: 9. Натяк на сентенцію філософа-досократика Талеса (624-547 р. до Р. Х.): «Все сповнено богів». Див. Талес, фрагм. B 23 Diels.

100 III, 3: 10. Порівняння тіла з посудиною, в якій міститься душа, хоч загалом поширене в античності (пор. Лукрецій, Про природу речей 3, 440; Ціцерон, Тускульські бесіди 1, 52; Про державу 6, 24, 26), однак не надто гармоніює з вченням стоїків про те, що душа проймає ціле тіло.

101 III, 4: 1. Пор. Платон, Держава 403e; Закони 829e.

102 III, 4: 2. Свого власного — власне їй: в оригіналі гра слів τὰ ἑαυτοῦ (своє) — τὰ ἑαυτῷ (те, що саме їй).

103 III, 4: 3. Напрядено: натяк на міфологічний образ трьох богинь долі — Мойр, які прядуть нитку життя. Див. прим. 1 до IV, 34.

104 III, 4: 4. Тобто виступає і причиною, і наслідком у спільній долі Всесвіту.

105 III, 5: 1. Декларований у багатьох пізньоантичних філософів принцип відмови од словесних прикрас на користь простоти й чіткості думки; він,

однак, не означає недбалості чи грубості мови. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 40, 3-4; 100, 4.

106 III, 5: 2. Натяк на правничу практику: повторний прихід відповідача до суду забезпечували або його клятвою, або поруками третьої особи (свідка).

107 III, 5: 3. Фрагмент вірша невідомого автора. Пор. праве*; правити*.

108 III, 6: 1. Пор. Ціцерон, Тускульські бесіди 4, 80.

109 III, 6: 2. Тобто наділеній душею, але нерозумній; пор. природа*.

110 III, 7: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 43, 3.

111 III, 7: 2. Не гнатися й не втікати: поширений серед античних філософів моральний принцип. Пор. Платон, Горгій 507Ь; Протагор 354с; Сенека, Моральні листи до Луцілія 94, 12.

112 III, 7: 3. Славнозвісна характеристика людини як громадської істоти (πολιτικὸν ζῷον), що належить Арістотелеві. Арістотель, Політика 1253а.

113 III, 8: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 77, 20.

114 III, 10: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 77, 11.

115 III, 10: 2. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 99, 7.

116 III, 10: 3. Твердження, що населена частина Землі є малою порівняно з цілою Землею, а сама Земля — порівняно з цілим Всесвітом, трапляється

у багатьох античних астрономів та географів. Пор. Ціцерон, Про державу 6, 21.

117 III, 10: 3. Пор. прим. 1 до IV, 34.

118 III, 10: 4. Випало — випадково: в оригіналі гра споріднених слів σύντευξις (збіг, трапунок) — τύχη (випадок, судьба).

119 III, 12: 1. Тобто на те, що не стосується чесноти, тобто на гадане добро, а насправді — одну з серединних речей.

120 III, 12: 2. Йдеться про героїв античних міфів, наділених досконалими фізичними й моральними якостями.

121 III, 13: 1. Поширене в античних авторів порівняння філософії з медициною, а пороки, які вона виправляє, — з хворобами. Пор. Платон, Теєтет 167c; Горгій 521a і далі; Ціцерон, Тускульські бесіди 2, 11; 3, 6; Сенека, Моральні листи до Луцілія 17, 12.

122 III, 13: 2. Пор. прим. 2 до III, 1.

123 III, 13: 3. Тобто не узгодивши з природою та розумом Всесвіту. Словом «зводити» передано іменник «συναναφορά», який поєднує абстрактне значення («узгодження») з образним — висхідного руху.

124 III, 14: 1. Можливо, йдеться про цей твір.

125 III, 14: 2. Деякі дослідники вважають, що йдеться історичну працю самого Марка Аврелія, яка до нас не дійшла; з іншого боку, фразу можна трактувати не як заголовок, а як узагальнену згадку про твори інших істориків.

126 III, 14: 3. Фронтон в одному з листів до Марка Аврелія згадує про його «виписки із шістдесяти книг у п'яти частинах».

127 III, 15: 1. Про особливий зміст, який Марк Аврелій вкладає у названі слова та фрази, можна лише здогадуватися. Ймовірно, він зауважує, що навіть вислови із повсякденного мовлення можуть мати ще й філософський сенс. Наприклад, «красти» може означати взагалі обман чи переступ; «сіяти» — поширення начатків всесвітнього розуму в усіх речах (див. насінне*); «купувати» — правильне судження; «спочивати» — безпристрасність, незворушність; «глядіти, що має бути зроблено» — підкорення устремлінь розумові.

128 III, 15: 2. Тобто зором розуму, умоглядно. Метафора особливо поширена у Платона і пізніших авторів (пор. Платон, Бенкет 219a; Держава 533d).

129 III, 16: 1. Тобто наділена душею, але нерозумна істота.

130 III, 16: 3. Тобто розбещених чоловіків.

131 III, 16: 4. Фаларід — тиран м. Акрагант у Сіцилії в 570-554 р. до Р. Х.
Тіберій Клавдій Нерон — римський імператор у 54-68 р. Обидва правителі були знані своєю жорстокістю.

132 III, 16: 5. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 43, 4.

133 III, 16: 6. Пор. прим. 1 до IV, 34.

134 IV, 3: 1. Пор. Горацій, Послання 1, 10.

135 IV, 3: 2. Саме ця фраза стала одним із традиційних заголовків для цілого твору. Можливо, є натяком на вислів Епікура: «Тоді, власне, усамітнюйся наодинці з собою, коли обертаєшся серед юрби». Див. Сенека, Моральні листи до Луцілія 25, 6-7 (за пер. Андрія Содомори).

136 IV, 3: 3. Тобто душу; подібна невикінченість речень досить часто трапляється у цьому творі, який має характер особистих нотаток.

137 IV, 3: 4. Тобто від роздратування на зовнішній світ, до якого повертаємося після самозаглиблення.

138 IV, 3: 5. Див. суспільство*.

139 IV, 3: 6. Роз'єднання або диз'юнкція (διάζευξις) — логічна операція, що полягає в утворенні нового твердження через поєднанні двох тверджень сполучником «або».

140 IV, 3: 7. Пор. прим. 2 до III, 10.

141 IV, 3: 8. Метафора не цілком зрозуміла; можливо, пов'язана із згадкою про прагнення багатьох людей до усамітнення на селі (пор. прим. 1 до IV, 3).

142 IV, 3: 9. Демокріт, фрагм. B 115 Diels.

143 IV, 5: 1. Поширений і серед стоїків, і серед епікурейців мотив подолання страху смерті через усвідомлення того, що смерть — це водночас народження чогось нового.

144 IV, 6: 1. Натяк на невідому нам подію.

145 IV, 6: 2. Можливо, натяк на якесь прислів'я; пор. у Новому Завіті: «За їхніми плодами пізнаєте їх». Мт 7, 20 (пер. Івана Хоменка).

146 IV, 7: 1. Тобто визнання того, що було завдано кривди. Пор. визнання*.

147 IV, 8: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 85, 30.

148 IV, 9: 1. Натяк на невідому нам подію.

149 IV, 12: 1. Фразу «царський і законодавчий глузд» можна тлумачити подвійно: як «глузд царя і законодавця», що ним є Марк Аврелій внаслідок свого суспільного статусу; як «глузд, який є царем і законодавцем» у душі розумної істоти.

150 IV, 15: 1. Порівняння смерті зі спаленням ладану: Лукрецій, Про природу речей 3, 327 і далі.

151 IV, 16: 1. Метафора базується на протиставленні нерозумної природи, яка є визначальною для тварин, і розумної, яка є спільною в людей і богів.

152 IV, 19: 1. Пор. Геракліт, фрагм. B 26 Diels; Сенека, Моральні листи до Луцілія 54, 5.

153 IV, 19: 2. Тобто якийсь особливий виняток із природного порядку речей.

154 IV, 20: 1. На противагу до істинної краси, якою, на думку стоїків, наділена лише чеснота.

155 IV, 23: 1. Вислів перегукується з текстом одного з орфічних гімнів. Славнозвісний варіант цієї фрази — у св. Павла в Посланні до Римлян: «Все від Нього, через Нього і для Нього». Рм 11, 36 (пер. Івана Хоменка).

156 IV, 23: 2. Арістофан, фрагм. 110 Коск. Кекроп — легендарний засновник Атен.

157 IV, 23: 3. Перефразовуючи цитату, Марк Аврелій натякає на поширену серед стоїків метафору Всесвіту як однієї громади, одного граду (див. громада*).

158 IV, 24: 1. Демокріт, фрагм. B 3 Diels.

159 IV, 26: 1. Невідомо, про що саме йдеться; можна здогадуватися, що Марк Аврелій закликає не обмежуватися однобоким поглядом на речі.

160 IV, 26: 2. Простота була однією з найважливіших естетичних і етичних категорій в античному світогляді; вважалася передумовою досконалості. Пор., наприклад, Платон, Держава 431c; 547e; 554d; Закони 738e; Горацій, Про поетичне мистецтво 23.

161 IV, 26: 3. Пор. прим. 1 до IV, 34.

162 IV, 29: 1. Суще — те, що стається: протиставлення природи як незмінного плану структури й розвитку Всесвіту (див. природа*) і конкретного втілення цього плану в окремих речах і подіях.

163 IV, 29: 2. Пор. славнозвісний вислів, приписуваний одному зі «семи мудреців» — Біантові Прієнському (бл. 600 — бл. 530 р. до Р. Х.): «Все моє ношу з собою». За іншими джерелами, цей вислів належить Стільпонові Мегарському (IV ст. до Р. Х.) Див. Сенека, Моральні листи до Луцілія 9, 19.

164 IV, 30: 1. Йдеться про філософів-кініків, які не носили нижньої одежі.

165 IV, 30: 2. Чимало античних філософів вдавалися лише до усних бесід, ані не записуючи своїх думок, ані не читаючи творів своїх попередників. Пор. прим. 5 до I, 7.

166 IV, 30: 3. Сенека дає такий епітет філософові-кініку Деметрієві, чию зневагу до багатства він подивляв. Сенека, Моральні листи до Луцілія 62, 3.

167 IV, 32: 1. Тіт Флавій Веспасіан (9-79 р.) — римський імператор у 69-79 р.

168 IV, 32: 2. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 97, 8.

169 IV, 32: 3. Марк Ульпій Траян (53-117 р.) — римський імператор у 98-117 р.

170 IV, 32: 4. На цьому стояли — цього ставало: в оригіналі співзвучні фрази τούτου ἁπρὶξ ἔχεσθαι (міцно цього триматися) — τούτῶ ἁρκεῖσθαι (вдовольнятися цим).

171 IV, 33: 1. Марк Фурій Камілл (бл. 447-365 р. до Р. Х.) — римський полководець, здобув одну з видатних перемог над галлами; підкорив етруське місто Веї.
Цезон — родинне ім'я кількох родів патриціїв; невідомо, про кого саме тут йдеться.
Волез — можливо, йдеться про Публія Валерія Публіколу (сина Волеза), консула в перший рік Римської республіки (510-509 р. до Р. Х.).
Маній Курій Дентат (пом. бл. 272 р. до Р. Х.) — римський полководець, розгромив самнітів та сабінян, а також здобув перемогу над епірським царем Пірром.

172 IV, 33: 2. Публій Корнелій Сціпіон Африканський Старший (бл. 235-183 р. до Р. Х.) — римський полководець, переможець Ганнібала; двічі був консулом.
Марк Порцій Катон Старший (234-149 р. до Р. Х.) — консул у 195 р. до Р. Х., цензор у 184 р. до Р. Х.; був одним із найзапекліших захисників староримських традицій від культурного впливу греків.

Адріан (76-138 р.) — римський імператор від 117 р.
Антонін Пій — див. прим. 1 до I, 16.

173 IV, 33: 3. Гомер, Одіссея 1, 242 (пер. Бориса Тена).

174 IV, 34: 1. Клото (дослівно — Пряля) — найстарша з трьох Мойр, богинь долі; вона пряде нитку людського життя. Її сестра Лахесіс (Та, що дає жереб) готує прядиво, а Атропос (Невідворотна) втинає нитку. Стоїки алегорично тлумачили ці міфологічні постаті як уособлення пов'язаності долі всього, що є у Всесвіті (Клото); справедливості долі (Лахесіс); неминучості долі

(Атропос); отож нитка зображує долю як послідовність визначених провидінням подій. Див. доля*, провидіння*.

175 IV, 41: 1. Епіктет, фрагм. 26 Schenkl.

176 IV, 46: 1. Геракліт, фрагм. B 76 Diels.

177 IV, 46: 2. Геракліт, фрагм. B 117 Diels.

178 IV, 46: 3. Геракліт, фрагм. B 72 Diels.

179 IV, 46: 4. Геракліт, фрагм. B 17 Diels.

180 IV, 46: 5. Геракліт, фрагм. B 73 Diels.

181 IV, 46: 6. Геракліт, фрагм. B 74 Diels.

182 IV, 48: 1. Геліка — місто в Ахаї, що затонуло після землетрусу в 373 р. до Р. Х.
Помпеї, Геркуланум — міста в Кампанії, що їх знищило виверження вулкану Везувію в 79 р.

183 IV, 48: 2. Йдеться про гілку. Див. зауваження щодо стилю Марка Аврелія в прим. 3 до IV, 3.

184 IV, 49: 1. Пор. Овідій, Метаморфози 9, 39-41.

185 IV, 50: 1. Невідомі особи.

186 IV, 50: 2. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 99, 10.

187 IV, 50: 3. Нестор, міфічний цар Пілосу, герой Троянської війни; нібито прожив життя, що дорівнювало життю трьох людських поколінь. Як приклад довголіття див. також Сенека, Моральні листи до Луцілія 77, 20.

188 V, 1: 1. Відомо, що Марк Аврелій ще від юності виробив собі звичку вставати дуже рано.

189 V, 1: 2. Демокріт, фрагм. B 3; 191 Diels. Марк Аврелій іронізує з вислову Демокріта, який закликає тверезо розраховувати свої спроможності.

190 V, 2:1. Затерти: стоїки вважали уявлення фізичними відбитками, що їх залишають в душі відчуття (на зразок відбитку печатки у воску), а отже, шкідливих уявлень можна позбутися, «затираючи» їх. Див. уявлення*.

191 V, 4: 1. Йдеться про повітря.

192 V, 4: 2. За античними уявленнями, зародок утворюється від змішування сімені батька та крові матері.

193 V, 4: 3. Йдеться про землю.

194 V, 5: 1. Вдався — видавай: компенсація втраченої гри слів оригіналу: ἔχεις (маєш [що сказати]) — παρέχου (достачай).

195 V, 6: 1. Пор. Платон, Держава 352d; Сенека, Моральні листи до Луцілія 76, 8.

196 V, 6: 2. Уявний співрозмовник Марка Аврелія застерігає, що, не маючи визнання й подяки за свої добрі «суспільні» діла, людина втрачає до них мотивацію. Зі свого боку, Марк Аврелій натякає, що опонент не вловив справжнього мотиву цих діл, а саме їхню самодостатню цінність, яка, коли належно її усвідомити, усуває згадану небезпеку. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 81, 1-2.

197 V, 8: 1. Асклепій призначив: ймовірно, формула з лікарського жаргону. Пор. також прим. 11 до I, 17.

198 V, 8: 2. Гра кількома значеннями дієслова συμβαίνω: 1) «припадати [на долю]»; 2) «пасувати», «припасовуватися».

199 V, 8: 3. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 74, 20.

200 V, 8: 4. Судилося — годилося: в оригіналі гра споріднених слів ἔφερεν (випало, довелося) — συνέφερεν (було догідним).

201 V, 8: 5. Див. доля*.

202 V, 9: 1. Філософія має не обмежувати людину, як шкільна муштра — школяра, а нести їй зцілення, як згадані засоби — хворому. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 89, 13.

203 V, 9: 2. Пор. Ціцерон, Про закони 1, 31-32.

204 V, 12: 1. Перелік чотирьох головних чеснот, за стоїками.

205 V, 12: 1. Менандр, фрагм. 530 Kock.

206 V, 12: 2. Менандр, фрагм. 530 Kock. Зневажливі слова коміка можуть стосуватися лише гаданих благ, якими є багатство чи слава; натомість коли йдеться про істинне благо — чесноти, вони стають недоречними. Пор. анекдот про філософа-кініка Арістіпа: коли слуга тирана Діонісія показував йому розкішні покої господаря, той плюнув йому в лице, кажучи, що серед тієї розкоші більше не було де це зробити.

207 V, 16: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 28, 5-6.

208 V, 16: 2. Пор. Арістотель, Політика 1252b; 1253a.

209 V, 16: 3. Пор. Арістотель, Політика 1333a.

210 V, 18: 1. Пор. у св. Павла в Першому посланні до Коринтян: «Бог... не допустить, щоб вас спокушувано над вашу спроможність, але разом із

спокусою дасть вам змогу її перенести». 1 Кр 10, 13 (пер. Івана Хоменка).

211 V, 18: 2. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 36, 12.

212 V, 21: 1. Тобто всесвітній розум. Див. Всесвіт*, розум*.

213 V, 21: 2. Тобто розум істоти, яка ним наділена, її геній. Див. розум*, геній*.

214 V, 28: 1. Тобто не поводитися ні екзальтовано, ні розпусно. Пор. у Сенеки: «Адже філософія, виставляючи себе мовби для продажу, зазнає, без сумніву, якоїсь шкоди». Сенека, Моральні листи до Луцілія 52, 15 (пер. Андрія Содомори).

215 V, 29: 1. Тобто після відходу в якесь інше місце, а не після смерті (таким могло би бути християнське прочитання цих слів). Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 28, 4-5.

216 V, 29: 2. Епіктет, Діатриби 1, 25, 18. Натяк на звичай спалювати мерців.

217 V, 31: 1. Гомер, Одіссея 4, 690 (пер. Бориса Тена). Марк Аврелій, вочевидь, натякає на подальші рядки (691-693), доречні як щодо його життєвої та філософської позиції, так і щодо суспільного становища:

> *Як* не вчинив він і навіть не мовив лихого нікому
> В цілім народі, хоч це й властиво державцям божистим,
> Що одного зненавидять, а другого милують надто.
> Він же нікому з людей аніякої кривди не вдіяв.

218 V, 31: 2. Бездумних — подумав: в оригіналі гра споріднених слів ἀγνώμονας (бездумних) — εὐγνώμων (вдумливий).

219 V, 33: 1. Гесіод, Роботи і дні 197 (за пер. Андрія Содомори). За давньогрецьким міфом, із настанням жорстокого залізного віку чесноти переселилися із землі на Олімп.

220 V, 33: 2. Див. прим. 5 до II, 17.

221 V, 33: 3. Епіктет, фрагм. 10 Schenkl; в оригіналі гра слів ἀνέχεσθαι (терпіти) — ἀπέχεσθαι (утримуватися). За Епіктетом, найбільшими пороками є нездатність стерпіти кривду і нестриманість у насолодах, а тому треба завше дотримуватися настанови: «Терпи і утримуйся»; Марк Аврелій застосовує цю формулу до людей, які йому трапляються в житті.

222 V, 36: 1. Незрозуміле порівняння. За однією з версій, Марк Аврелій натякає на сцену з якоїсь невідомої нам комедії.

223 V, 36: 2. Долю — вділив: компенсація втраченої гри слів оригіналу: εὔμοιρος (добре наділений) — μοῖραν (доля).

224 VI, 1: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 95, 49.

225 VI, 2: 1. Вислів, приписуваний одному зі «семи мудреців» — Піттакові Мітіленському (бл. 650 — бл. 570 р. до Р. Х.).

226 VI, 6: 1. Пор. твердження Платона, що найтяжчою карою за злий вчинок є уподібнення до лихих людей. Платон, Теєтет 177a; Закони 728b.

227 VI, 8: 1. Тобто сама дає всьому відповідну етичну оцінку.

228 VI, 9: 1. Марк Аврелій наполягає на стоїчному вченні про те, що носієм природи Всесвіту є його розум, який проймає цілість Всесвіту, а не

охоплює її ззовні, як першодвигун перипатетиків, ані не міститься в його центрі, як «серединний вогонь» піфагорейців.

229 VI, 10: 1. Гомер, Іліада 7, 99 (пер. Бориса Тена).

230 VI, 11: 1. Див. прим. 2 до IV, 3.

231 VI, 11: 2. Йдеться про лад і гармонію всередині душі та між людиною і світом. Натяк на метафору душі як строю музичного інструменту; див., наприклад, Платон, Федон 85e.

232 VI, 13: 1. Прикуска (ὄψον) — загалом будь-яка їжа, яку вживали для присмачування хліба; зазвичай риба або м'ясо.

233 VI, 13: 2. Кратет (IV ст. до Р. Х.) — філософ-кінік, учитель засновника стоїцизму Зенона. Ймовірно, Марк Аврелій натякає на якийсь вислів Кратета, який до нас не дійшов, де він звинувачує Ксенократа у писі чи марнославстві.
Ксенократ (бл. 396-314 р. до Р. Х.) — учень Платона, керував його школою після смерті вчителя.

234 VI, 14: 3. Далі подано стоїчну класифікацію предметів за їхньою природою. Всі вони належать до родів; кожен вищий рід містить в собі властивості всіх нижчих, загальніших. Найнижчий або найзагальніший рід — нечутливі предмети, що для них спільною рисою є їхній стан; вищий — живі істоти, яких поєднує наділеність душею; нарешті, до найвищого роду належать розумні істоти, що для них спільним є розум. Див. природа*.

235 VI, 15: 1. Пор. Овідій, Метаморфози 15, 178 і далі.

236 VI, 15: 2. Стоїки вважали, що душа істоти живиться випарами її крові, а сама твориться з її подиху. Див. душа*, дух*.

237 VI, 15: 3. За вченням стоїків, душа з'являється в істоти щойно при народженні, з першим подихом. Див. одушевлення*.

238 VI, 16: 1. Марк Аврелій натякає на те, що для людини позірно є добром — життя, почуття, спілкування, добробут — і самим способом висловлення, подаючи ці речі як фізіологічні процеси (нічим не кращі за випорожнення), переконує, що насправді вони є для людини обоятними.

239 VI, 16: 2. Тобто жити за природою. Див. природа*.

240 VI, 16: 3. Пор. Платон, Держава 352d і далі.

241 VI, 17: 1. Геракліт, фрагм. B 60 Diels.

242 VI, 20: 1. Гімнасій — громадська споруда для заняття фізичними вправами.

243 VI, 22: 1. Геракліт, фрагм. B 117 Diels.

244 VI, 23: 1. Можливо, натяк на тривалість однієї зміни нічної варти.

245 VI, 26: 1. Антонін — родове ім'я Марка Аврелія, що він його набув після того, як його усиновив імператор Антонін Пій; див. прим. 1 до I, 16.

246 VI, 26: 2. В античному світогляді важливу роль мали міра й число, які були не стільки математичними, скільки космологічними, естетичними та етичними категоріями; перше систематичне формулювання ця риса світобачення здобула в піфагорейській традиції, де число виступає начатком всіх речей і основою всесвітнього ладу.

247 VI, 30: 1. Натяк на те, що імператор носив порфиру — фарбовану пурпуром одіж.

248 VI, 30: 2. Йдеться про імператора Антоніна Пія.

249 VI, 30: 3. Один із приписів щодо здорового способу життя.

250 VI, 31: 1. Див. прим. 1 до IV, 26.

251 VI, 32: 1. Тобто обоятним (ні добром, ні злом) є все, що не залежить від мисленної здатності розумної істоти, а також те, що ще не настало або вже минуло.

252 VI, 36: 1. Пор. прим. 2 до III, 10.

253 VI, 32: 2. Атос (Афон) — гора в Халкідиці (північна Греція), має висоту понад 2000 м.

254 VI, 36: 3. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 99, 7.

255 VI, 41: 1. Нападе — пропаде: в оригіналі співзвучні словоформи περίπτωσιν (трапунок) — ἀπότευξιν (невдача).

256 VI, 42: 1. Геракліт, фрагм. B 75 Diels.

257 VI, 42: 2. Натяк на слова Хрисіппа (див. прим. 3) про те, що зло у Всесвіті подібне до легковажних віршів у виставі: хоч самі собою вони погані, однак додають краси цілому творові. Пор. Плутарх, Про загальні поняття 1065d.

258 VI, 42: 3. Хрисіпп (281/278-208/205 р. до Р. Х.) — керівник школи стоїків від 232 р., розвинув ідеї засновника стоїцизму Зенона, остаточно сформувавши філософську систему Давньої Стої.

259 VI, 43: 1. Епітет Деметри, богині землеробства й родючості.

260 VI, 44: 1. Радять — безпорадні: в оригіналі гра споріднених слів ἐβουλεύσαντο (радили б) — ἄβουλον (безпорадного).

261 VI, 44: 2. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 102, 21.

262 VI, 45: 1. Тобто треба усвідомлювати, що більшість людей помилково вважає корисними ті речі, які насправді є обоятними.

263 VI, 46: 1. З біографічних джерел відомо, що в театрі Марк Аврелій дуже нудився, а тому під час вистав читав книжки або працював з державними документами.

264 VI, 46: 2. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 24, 26.

265 VI, 47: 1. Філістіон, Феб, Оріганіон — невідомі етноніми.

266 VI, 47: 2. Евдокс Кнідський (IV ст. до Р. Х.) — математик, астроном, географ і лікар.
Гіппарх Нікейський (II ст. до Р. Х.) — знаний астроном.
Архімед Сиракузький (бл. 287-212 р. до Р. Х.) — найславніший математик і фізик античності.

267 VI, 47: 3. Меніпп Гадарський (III ст. до Р. Х.) — філософ-кінік, що від його імені пішла назва жанру «меніппова сатира»; для цього жанру характерний особливий сарказм та дошкульність.

268 VI, 49: 1. Римський фунт (лат. libra, гр. λίτρα) має 327,45 г.

269 VI, 51: 1. Тобто чужу похвалу.

270 VI, 54: 1. Порівняння держави з роєм бджіл див. у: Платон, Політик 301e; пор. Арістотель, Політика 1253a.

271 VI, 55: 1. Керманич, лікар часто виступають як приклад в античній літературі на морально-етичні теми.

272 VI, 57: 1. Приклад відносності пізнання, до якого часто вдавалися скептики. Пор., Демокріт, фрагм. A 134 Diels; Сенека, Моральні листи до Луцілія 109, 7.

273 VII, 9: 1. Упорядковує й прикрашає — красу й порядок: в оригіналі гра споріднених слів συγκοσμεῖ (прикрашає) — κόσμον (Всесвіт, всесвітній лад).

274 VII, 12: 1. Пор. прим. 2 до III, 5.

275 VII, 13: 1. Член-учасник — відчленована частка: компенсація втраченої гри слів, які в оригіналі різняться між собою лише однією літерою: μέλος (член) — μέρος (частина).

276 VII, 17: 1. Щастя — частка: компенсація втраченої гри слів εὐδαιμονία (щастя) — δαίμων (геній). Пор. геній*.

277 VII, 18: 1. Тобто не згоріла, щоб нагріти воду.

278 VII, 24: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 28, 9.

279 VII, 30: 1. Тобто пізнавай не лише явища, а й їхню причину.

280 VII, 31: 1. Демокріт, фрагм. B 9 Diels.

281 VII, 31: 2. Демокріт вживає слово «закон» у значенні «встановленого людьми», протиставляючи його об'єктивній реальності — сполученню та розпадові елементів, себто атомів. Натомість Марк Аврелій надає Демокрітовим словам нового змісту, беручи «закон» у значенні всюдисущого закону природи, що його носієм є розум Всесвіту.

282 VII, 33: 1. Епікур, фрагм. 447 Usener. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 24, 14; 78, 7.

283 VII, 35: 1. Платон, Держава 486ab (за пер. Дзвенислави Коваль).

284 VII, 36: 1. Вислів, що його одні джерела приписують філософові-кініку Антистенові, інші — Александрові Македонському.

285 VII, 38: 1. Евріпід, фрагм. 287, 1-2 Nauck. Марк Аврелій надає цитаті нового значення: злом є не самі речі, а наше визнання їх за зло.

286 VII, 39: 1. Цитата з невідомого автора.

287 VII, 40: 1. Евріпід, фрагм. 757, 6-7 Nauck.

288 VII, 41: 1. Евріпід, фрагм. 208, 1-2 Nauck. Марк Аврелій, натякаючи на термінологічне значення слова «глузд» в контексті філософії стоїків, надає цитаті нового значення: все, що стається з людиною, зокрема нещастя, є частиною здійснення плану, закладеного в природі Всесвіту, а носій цієї природи — всесвітній глузд або розум. Див. розум*, природа*.

289 VII, 42: 1. Евріпід, фрагм. 918,3 Nauck; Арістофан, Ахарняни 661 (пер. Андрія Содомори). Ймовірно, Марк Аврелій натякає також на подальші (662-663) вірші з комедії Арістофана:

> Справедливість, добро — мої спільники.
> З ними в бій іду, й не закинуть мені,
> Що від міста свого одрікаюсь я…,

інтерпретуючи їх в дусі стоїчної метафори всесвітнього граду як спільноти всіх розумних істот. Пор. град*.

290 VII, 43: 1. Цитата з невідомого автора. Стоїки вважали жаль однією з пристрастей, яких треба уникати; на їхню думку, в горі треба не жаліти, а допомагати, якщо це можливо.

291 VII, 44: 1. Платон, Апологія Сократа 28b (за пер. Йосипа Кобова).

292 VII, 45: 1. Платон, Апологія Сократа 28d (за пер. Йосипа Кобова).

293 VII, 46: 1. Платон, Горгій 512de (за пер. Дзвенислави Коваль).

294 VII, 48: 1. Ці слова можуть стосуватися до VII, 47, однак такого тексту немає в корпусі платонівських творів. Також можливо, що Марк Аврелій просто має на думці якийсь вислів з Платона, не подаючи явного посилання на нього.

295 VII, 48: 2. Пор. Геракліт, фрагм. B 8; 10 Diels.

296 VII, 50: 1. Евріпід, фрагм. 839, 9-11 Nauck; пор. Лукрецій, Про природу речей 2, 999-1001.

297 VII, 50: 2. Пор. Анаксагор, фрагм. B 17 Diels.

298 VII, 51: 1. Евріпід, Благальниці 1110-1111.

299 VII, 51: 2. Цитата з трагедії невідомого автора (фрагм. 303 Nauck).

300 VII, 56: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 12, 9.

301 VII, 58: 1. Закрути — крутіїв — обкручених: в оригіналі гра споріднених слів τροπάς (закрути) — τρέπουσι (тим, хто крутить) — τρεπομένοις (тим, ким крутять).

302 VII, 63: 1. Епіктет, Діатриби 1, 28, 4; 2, 22, 36 з покликанням на Платона (пор. Платон, Держава 382a; 412e).

303 VII, 64: 1. Епікур, фрагм. 447 Usener. Пор. прим. 1 до VII, 33.

304 VII, 65: 1. Іронія: тієї ненависті, яку деякі люди почувають до людей, не варті навіть нелюди.

305 VII, 66: 1. Син славетного філософа Піфагора.

306 VII, 66: 2. Пор. Платон, Бенкет 220b.

307 VII, 66: 3. Під час правління Тридцяти тиранів Сократ не скорився наказові привезти з Саламіна полководця Леонта, якого мали несправедливо стратити. Див. Платон, Апологія Сократа 32c.

308 VII, 66: 4. Арістофан, Хмари 362 (пер. Бориса Тена); ці слова з Арістофанової характеристики Сократа також цитовано в Платона (Бенкет 221Ь).

309 VII, 69: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 12, 8.

310 VII, 74: 1. Пор. Ксенофонт, Спогади про Сократа 3, 3, 15.

311 VII, 75: 1. Тобто нічого не стається поза початковим розумним планом — природою: в іншому разі лад і гармонія, що до них стремить душа Всесвіту, були б некеровані всесвітнім розумом і незалежні від нього (а це, на думку стоїків, неможливо); отже, все стається згідно з природою Всесвіту.

312 VIII, 1: 1. Ще у віці двадцяти п'яти років Марк Аврелій жалівся в одному з листів до Фронтона (див. прим. 1 до I, 11) на свою далекість від філософії.

313 VIII, 2: 1. За вченням стоїків, рівноправність людей і богів випливає з того, що і ті, й ті є розумними істотами.

314 VIII, 3: 1. Див. прим. 3 до III, 3.

315 VIII, 3: 2. Діоген Синопський (пом. 323 р. до Р. Х.) — славетний філософ-кінік, одна з найавторитетніших постатей для стоїків.

316 VIII, 13: 1. Традиційний тричленний поділ філософії на фізику (знання природи), етику

(знання звичаїв або знання пристрастей), логіку (або діалектику).

317 VIII, 19: 1. Стоїки, як і багато інших античних філософських шкіл, вважали небесні світила божественними істотами.

318 VIII, 20: 1. Натяк на те саме порівняння, що в Сенеки: «Хіба не матимеш за останнього дурня того, хто б запевняв, що ліхтареві гірше тепер, коли його згасили, ніж тоді, коли його ще не запалювали?» Сенека, Моральні листи до Луцілія 54, 5 (пер. Андрія Содомори).

319 VIII, 21: 1. За античними уявленнями на всій земній кулі придатною для життя була тільки досить нешироka смуга помірного клімату; південніше від неї життя вважалося неможливим через спеку, північніше — через холод.

320 VIII, 22: 1. Тобто того, що стоїть за доступним для чуттів знаком.

321 VIII, 25: 1. Луцілла — див. прим. 1 до I, 3; Вер — див. прим. 1 до I, 2; Максім — див. прим. 1 до I, 15; Секунда — дружина Максіма; Епітинхан, Діотім — невідомі особи; Антонін — див. прим. 1 до I, 16; Фавстина — дружина Антоніна Пія.
Каніній Целер — грецький ритор, секретар імператора Адріана, вчитель Марка Аврелія.

322 VIII, 25: 2. Харакс — невідома особа.
Деметрій Платонік — ім'я цього філософа згадує також письменник-сатирик Лукіан.
Евдаймон — відомо, що так звали одного з друзів імператора Адріана.

323 VIII, 31: 1. Імператор Октавіан Август мав дружину Лівію, доньку Юлію, внуків Ґая і Луція,

сестру Октавію; його пасинками були Нерон Клавдій Друз та імператор Тіберій (див. прим. 1 до XII, 27). Марк Віпсаній Аґріппа (бл. 63-12 р. до Р. Х.) — полководець Августа.

324 VIII, 31: 2. Арей Дідім — друг і придворний філософ Августа.
Ґай Цільній Меценат (74/64-8 р. до Р. Х.) — наближений Августа, знаний своєю опікою над письменниками й поетами.

325 VIII, 31: 3. Йдеться або про рід Помпеїв, або про місто Помпеї.

326 VIII, 37: 1. Пантея — коханка Луція Вера (див. нижче); Пергам — невідома особа.

327 VIII, 37: 2. Тобто Луція Вера; див. прим. 1 до I, 15.

328 VIII, 37: 3. Хаврій, Діотім — невідомі особи.

329 VIII, 38: 1. Цитата з невідомого автора.

330 VIII, 41: 1. Цитата з невідомого автора; див. XI, 12; XII, 3; див. також душа*.

331 VIII, 46: 1. Припасти — випадає: в оригіналі співзвучні слова συμβαίνειν (припадати) — σύμπτωμα (ознака).

332 VIII, 46: 2. Принесе — знести: в оригіналі гра споріднених слів ἔφερεν (принесла б) — ἀφόρητον (нестерпне).

333 VIII, 48: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 82, 5.

334 VIII, 55: 1. Тобто все те, що зачисляємо до пороків: і навіть це, оскільки виконує закладений у природі Всесвіту план, у космічному масштабі є благом.

335 VIII, 56: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 70, 15.

336 VIII, 57: 1. Промінням — проймати: в оригіналі гадано споріднені (насправді лише співзвучні) слова ἀκτῖνες (проміння) — ἐκτείνεσθαι (простягатися).

337 IX, 1: 1. Антична традиція трактувати всесвітній лад як музичну гармонію бере початок у вченні піфагорейців.

338 IX, 1: 2. Недоладній — ладу: в оригіналі гра споріднених слів ἀκοσμεῖ (є недоладним) — κόσμου (Всесвіту, всесвітнього ладу).

339 IX, 1: 3. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 90, 29.

340 IX, 3: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 102, 23.

341 IX, 4: 1. Одна із засадничих тез античної етики. Пор., наприклад, Платон, Крітон 49Ь; Держава 366е і далі.

342 IX, 5: 1. Пор. Демокріт, фрагм. В 256 Diels.

343 IX, 9: 1. Пор. Анаксагор, фрагм. А 41 Diels; Левкіпп, фрагм. А 1 Diels; Демокріт, А 99а; 165; В 164 Diels. Пор. також поширену античну сентенцію: «Подібне стремить до подібного» (див., наприклад, Гомер, Одіссея 17, 218).

344 IX, 21: 1. Ймовірно, йдеться про сон.

345 IX, 21: 2. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 24, 20.

346 IX, 22: 1. Його — тобто іншої людини.

347 IX, 24: 1. Епіктет, фрагм. 26 Schenkl.

348 IX, 24: 2. Заголовок 11 книги Одіссеї (пер. Бориса Тена), де розповідається про перебування героя в підземному царстві; Марк Аврелій натякає, що наше життя — це світ мерців.

349 IX, 28: 1. Геракліт, фрагм. B 60 Diels.

350 IX, 28: 2. Псевдо-Філолай, фрагм. B 21 Diels.

351 IX, 29: 1. Натяк на описану в однойменному діалозі Платона ідеальну державу, де найвищу владу посідають філософи (див. Платон, Держава 473d).

352 IX, 29: 2. Філіпп — батько Александра Македонського, цар Македонії в 359-336 р. до Р. Х. Деметрій Фалерський (бл. 350-283 р. до Р. Х.) — прихильник македонської держави, який правив Атенами в 317-307 р. до Р. Х.

353 IX, 29: 3. Вживаючи в цьому контексті слово «наслідувати» (μιμεῖσθαι), Марк Аврелій іронічно обігрує натяк на арістотелівську теорію поезії, а зокрема драми, як наслідування (μίμησις).

354 IX, 33: 1. Пор. Лукрецій, Про природу речей 3, 1092-1094.

355 IX, 35: 1. Відбувати — в неперервних путах: спроба частково компенсувати втрату гри різними значеннями слів κατακέκριται: 1) «приречений»; 2) «засуджений» і συνέχεσθαι: 1) «тривати»; 2) «бути ув'язненим»; окрім прочитання фрази як: «Всесвіт приречений тривати в ненастанному злі», ця гра допускає ще й образне: «Всесвіт засуджено до ув'язнення в ненастанному злі».

356 IX, 41: 1. Епікур, фрагм. 191 Usener.

357 IX, 41: 2. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 66, 47-48.

358 IX, 41: 3. Лакуна в Стексті оригіналу.

359 X, 6: 1. Оскільки єдине причинове начало Всесвіту — його розум — перебуває в ньому і становить із ним нерозривну єдність, то щодо Всесвіту взагалі не може бути жодної зовнішньої причини.

360 X, 7: 1. Іронічним зіставленням етимологічно споріднених слів — посполитого τὸ πεφυκέναι (вродженість) і глибоко філософського φύσις (природа), Марк Аврелій полемізує з тими, хто виявляє непослідовність в оцінці дійсності, вважаючи власну смерть неприродною, тимчасом як всякий інший розпад — природним.

361 X, 7: 2. Тобто тіло.

362 X, 7: 3. Натяк на вчення стоїків, за яким істота набуває душі щойно після народження; див. одушевлення*.

363 X, 7: 4. Можлива інтерпретація фрази: мова йде (вочевидь, не в самому тексті, а в думках автора) не про якусь певну людину з її індивідуальними рисами, яких вона набуває разом із душею (див. вище) і далі їх розвиває, а про спільні властивості людського роду, закладені в кожній людині ще до народження.

364 X, 8: 1. Вдумливість — однодумність — високодумність: автор вдається до гри спорідненими словами (ἔμφρων — σύμφρων — ὑπέρφρων), якими замінює традиційні терміни стоїків, щоб увиразнити значення головних стоїчних чеснот (вирозумілість*, мужність*, второпність*) та показати тісний зв'язок між ними.

365 X, 8: 2. Тобто вживатимеш ці слова як певний внутрішній дороговказ для самовдосконалення, а не добиватимешся, щоб тебе ними характеризували інші.

366 X, 8: 3. Йдеться про масові видовища, де життя чи смерть переможеного звіроборця чи гладіатора залежало від волі глядачів.

367 X, 8: 4. В античній міфології — оселя душ померлих праведників та героїв.

368 X, 8: 5. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 95, 50.

369 X, 10: 1. Марк Аврелій і сам воював зі сарматами від 174 р.

370 X, 12: 1. Невдача можлива лише в ділянці моралі, бо лише там досягнення чи недосягнення мети залежить від волі людини.

371 X, 20: 1. Догідне — годить: в оригіналі гра споріднених слів συμφέρει (є догідним) — φέρει (приносить).

372 X, 21: 1. Евріпід, фрагм. 898, 7; 9 Nauck.

373 X, 21: 2. В оригіналі гра слів є виразнішою, оскільки там зі словом ἐράω (прагнути, пристрасно любити) пов'язано близьке за значенням дієслово φιλέω (любити), яке входить до широко вживаної грецької ідіоми, дослівно: «Любить ставатися». Марк Аврелій використовує посполитий вислів як доказ того, що кожна подія стається «з волі» Всесвіту, тобто згідно з його природою.

374 X, 23: 1. Платон, Теєтет 174de. У Платона ці слова виступають в контексті порівняння

володаря із пастухом, який, ненастанно піклуючись своїм стадом, через брак дозвілля зостає диким і неотесаним; вочевидь, цією цитатою Марк Аврелій іронічно натякає на власне становище імператора.

375 X, 25: 1. Закон — виконує: компенсація втраченої гри етимологічно споріднених слів νόμος (закон) — νέμων (той, що вділяє).

376 X, 27: 1. Крез — цар Лідії в 560-546 р. до Р. Х.; був славний своїм величезним багатством, яке, однак, не вберегло його від лихої долі.

377 X, 28: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 107, 11.

378 X, 31: 1. Сократик, Евтих, Гимен, Евфрат, Евтихіон, Сільван, Алкіфрон, Тропеофор — невідомі особи. Оскільки філософа Клавдія Севера Марк Аврелій порівнює зі Сократовими учнями й послідовниками Крітоном і Ксенофонтом Атенським, а себе — з кимось із Цезарів, то подібний зв'язок мав бути й між переліченими вище людьми: це сучасники Марка Аврелія, схожі якоюсь визначною рисою на тих, хто жив раніше.

379 X, 33: 1. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 39, 3. Висхідний рух вогню часто використовували як приклад вільного, невимушеного руху, адже за античними уявленнями здійматися догори — питома властивість вогняної природи.

380 X, 33: 2. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 85, 30 і далі.

381 X, 34: 1. Захоплення філософією порівнюють з укусом змії чи комахи Платон (Бенкет 218a) та Сенека (Моральні листи до Луцілія 94, 41).

382 X, 34: 2. Гомер, Іліада 6, 147; 149 (за пер. Бориса Тена).

383 X, 34: 3. Гомер, Іліада 6, 148 (пер. Бориса Тена).

384 X, 34: 4. В оригіналі неперекладна гра двома значеннями іменника ὕλη: 1) «ліс», «деревина»; 2) «матерія», «речовина». Натякаючи на друге, термінологічне значення, Марк Аврелій надає Гомеровому образові космічно-філософського сенсу.

385 X, 38: 1. В оригіналі неперекладна гра двома значеннями іменника ὄργανον: 1) «причандалля», «знаряддя»; 2) «орган», «частина тіла».

386 X, 38: 2. Тобто якщо вжиток цих знарядь не є керований розумом або ж глуздом відповідного мистецтва, ремесла. Пор. мистецтво*.

387 XI, 1: 1. Пор. Лукрецій, Про природу речей 3, 945-946; Сенека, Моральні листи до Луцілія 93, 9.

388 XI, 2: 1. Многоборство, або панкратій — давньогрецький вид спорту, що поєднував елементи боротьби й кулачного бою.

389 XI, 2: 2. Оскільки чеснота є добром, а добро, за вченням стоїків, — єдине ціле, в якому немає окремих частин. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 102, 7.

390 XI, 2: 3. Стоїки вважали добром не лише чесноту, а й все, що є її наслідком. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 76, 16.

391 XI, 3: 1. Марк Аврелій, попри своє загалом толерантне ставлення до християн, вважав, що їхні дії зумовлені емоціями, пристрастями, тимчасом як вчинки філософа-стоїка визначає усвідомлений

вибір. Поведінкою «наперекір іншими» автор, вочевидь, вважає насамперед відмову складати жертви традиційним римським богам, що було усталеною суспільною практикою.

392 XI, 6:1. На великій сцені — тобто в житті. Порівняння життя зі сценою, театром вельми поширене і в античності, і загалом у європейській культурній традиції.

393 XI, 6:2. Софокл, Цар Едіп 1391 (пер. Бориса Тена). Марк Аврелій натякає на повний текст віршів 1391-1393, подаючи його як приклад нарікання на долю:

> О Кітерон, навіщо ти прийняв мене?
> І чом, прийнявши, зразу ж не убив тоді,
> Щоб тайни не відкрить мого походження?

(Кітерон — гора, де пастух, якому було доручено вбити малого Едіпа, натомість віддав його іншому пастухові).

394 XI, 6:3. Тобто кажуть слова, в яких можна знайти глибший, філософський сенс.

395 XI, 6:4. Евріпід, фрагм. 208,1-2 Nauck. Див. прим. 1 до VII, 41.

396 XI, 6:5. Евріпід, фрагм. 287, 1 Nauck. Див. прим. 1 до VII, 38.

397 XI, 6:6. Евріпід, фрагм. 757, 6 Nauck.

398 XI, 6:7. Відвертість давньої комедії порівняно з відвертістю філософів-кініків, що з них найвідомішим був Діоген Синопський.

399 XI, 7:1. Фразу можна розуміти і узагальнено, і в стосовно імператорського становища самого Марка Аврелія.

400 XI, 8: 1. Пор. у св. Павла в Посланні до Римлян: «Коли ж деякі з галузок відламалися, а ти, будучи дичкою оливною, защеплений був між них і став співучасником кореня та оливкового соку, то не вихваляйся перед галуззям». Рм 11, 17-18 (пер. Івана Хоменка).

401 XI, 10: 1. Вислів, приписуваний Менандрові.

402 XI, 10: 2. Одна із засадничих тез античної естетики. Пор. Ціцерон, Про природу богів 2, 82; Про закони 1, 26; Сенека, Моральні листи до Луцілія 65, 3.

403 XI, 10: 3. Пор. Платон, Закони 630c; Арістотель, Нікомахова етика 1129b.

404 XI, 11: 1. З контексту видно, що йдеться про серединні речі, які не є ні добром, ні злом, а тому лише гадано варті того, щоб за ними гнатися чи від них утікати, а насправді — обоятні.

405 XI, 12: 1. Див. XII, 3; див. також душа*.

406 XI, 12: 2. Описано порухи душі, спричинені пристрастями: пожаданням, страхом, насолодою, журбою.

407 XI, 12: 3. Пор. Платон, Держава 477e.

408 XI, 13: 1. Фокіон (397-317 р. до Р. Х.) — атенський політичний діяч, за свої моральні якості здобув прізвисько Чесний. Тут, ймовірно, йдеться про те, як, несправедливо засуджений атенцями до страти, Фокіон переказав своєму синові, щоб той не тримав на них зла за це. За іншою версією, натяк стосується відповіді Фокіона чоловікові, який образив його дружину: мовляв, насправді він ніяк не зашкодив дружині, тож і вибачатися нема за що.

409 XI, 15: 1. В оригіналі запозичене з тракійської σκάλμη — слово на позначення місцевої холодної зброї (його специфіку в перекладі частково передано словом «кинджал», яке також є запозиченням в українській мові). Метафора не цілком ясна, але найімовірніше означає могутність, якої надає згадана риса.

410 XI, 15: 2. Пор. Менандр, фрагм. 203 Коск.

411 XI, 18: 1. Пор. Гомер, Іліада 2, 480-482.

412 XI, 18: 2. Епіктет, Діатриби 1, 28, 4; 2, 22, 36 з покликанням на Платона (пор. Платон, Держава 382a; 412e).

413 XI, 18: 3. Музагет — дослівно «наставник, проводир Муз», епітет Аполлона.

414 XI, 20: 1. Див. прим. 1 до X, 33.

415 XI, 20: 2. За античними уявленнями, низхідний рух є питомою властивістю землі та води (тимчасом як висхідний — вогню й повітря; пор. прим. 1 до X, 33).

416 XI, 20: 3. Йдеться про те, що душа, попри її вогнисто-повітряну природу, не злітає догори, а тримається землі, перебуваючи в «сполуці», тобто в живій істоті; з іншого боку, тіло, попри свою землисто-вологу природу, не розпластується долі, а має пряму поставу. Щодо природного руху елементів див. вище.

417 XI, 20: 4. Запозичення з військової лексики; натяк на світоглядну тезу, що її сформульовано в славнозвісному вислові Сенеки: «Жити — це наче служити у війську». Сенека, Моральні листи до Луцілія 96, 5 (пер. Андрія Содомори).

418 XI, 20: 5. Див. вище.

419 XI, 22: 1. Йдеться про сюжет античної байки (див. Езоп, Байки 297 Helm; Бабрій, Байки 108; Горацій, Сатири 2, 6, 80 і далі): домашня миша, запросивши в гості польову, вихвалялася розкошами, серед яких живе; однак польова миша, хоч спочатку й захоплювалася тими вигодами, згодом перелякалася собак, які мешкали в домі, й визнала за краще вести скромне життя.

420 XI, 23: 1. Пор. Епіктет, Діатриби 2, 1, 14. Ламії — міфічні істоти, що живляться людською плоттю.

421 XI, 25: 1. Пердікка II — цар Македонії в 450/440-413 р. до Р. Х., який нібито запрошував Сократа в гості; за іншими джерелами, то був не він, а його син Архелай (царював у 413-399 р. до Р. Х.). Див. Арістотель, Риторика 1398a.

422 XI, 26: 1. Ефеські написи — корпус магічних формул, створений в малоазійському місті Ефесі; їх часто вирізьблювали на амулетах. Проте згодом цей вислів став ідіомою, що означала мудру й конче потрібну до виконання настанову; відтак твердження, що подальша максима належить до ефеських написів, не треба розуміти дослівно (див. нижче).

423 XI, 26: 2. Сенека приписує цю настанову Епікурові (див. Сенека, Моральні листи до Луцілія 11, 8-9; Епікур, фрагм. 210 Usener).

424 XI, 28: 1. Про цей епізод не згадується в жодних інших джерелах.

425 XI, 29: 1. Пор. Арістофан, Вершники 542; Платон, Закони 762e; Арістотель, Політика 1277b.

426 XI, 30: 1. Цитата з трагедії невідомого автора (фрагм. 304 Nauck). Марк Аврелій надає нового значення цитаті, граючи двома основними значеннями іменника λόγος (ця гра є неперекладною): 1) «слово»; 2) «розум». Автор трагедії мав на увазі перше значення, стверджуючи: «Хто народився рабом, не має голосу»; натомість Марк Аврелій, висуваючи на перший план друге значення, переосмислює фразу в дусі філософії стоїків: «Рабом є той, хто не має розуму» (тобто не керується ним). Див. свобода*, розум*.

427 XI, 31: 1. Гомер, Одіссея 9, 413 (пер. Бориса Тена). Ймовірно, автор натякає на контекст фрази в Гомера: там Одіссей сміється з глупоти циклопа, якого обманув. Відтак можемо припустити, що цією цитатою Марк Аврелій реагує чи то на людську глупоту загалом, чи на якийсь її вияв, що з ним йому довелося зіткнутися.

428 XI, 32: 1. Гесіод, Роботи і дні 186 (за пер. Володимира Свідзінського). Цитату змінено: в Гесіода вона стосується не чесноти, а зневажених дітьми батьків.

429 XI, 33: 1. Пор. Епіктет, Діатриби 3, 24, 86-87.

430 XI, 34: 1. Пор. Епіктет, Діатриби 3, 24, 88-91. Пор. також метафору в цитаті з Евріпіда, що в VII, 40 та XI, 6.

431 XI, 35: 1. Пор. Епіктет, Діатриби 3, 24, 91-93.

432 XI, 36: 1. Епіктет, Діатриби 3, 22, 105.

433 XI, 37: 1. Епіктет, фрагм. 27 Schenkl.

434 XI, 38: 1. Епіктет, фрагм. 28 Schenkl; стоїки вважали, що кожен, хто, не відаючи істини, кориться глупоті, є безумцем (див. Горацій, Сатири 2, 3, 43).

435 XI, 39: 1. Одні дослідники припускають, що пасаж є цитатою з втраченої діатриби Епіктета, інші — що зі сократичного діалогу невідомого автора.

436 XII, 1: 1. Можливе подвійне розуміння «кругобіжного шляху»: 1) складні пошуки й роздуми, що таке добро, тимчасом як воно просте (пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 71, 4); 2) надія на щастя в майбутньому (натяк на вчення стоїків про кругообіги*: проминання якогось проміжку часу є немовби відтинком кружного шляху; пор. також образ часу як ряду кілець: Сенека, Моральні листи до Луцілія 12, 6).

437 XII, 2: 1. Тобто розуму; пор. розум*, насінне*.

438 XII, 2: 2. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 47, 16.

439 XII, 3: 1. Емпедокл, фрагм. B 28, 2 Diels. Марк Аврелій застосовує цитату для опису кулястості досконалої душі, зумовленої рівновагою відцентрового й доцентрового напружного поруху (див. душа*; пор. Горацій, Сатири 2, 7, 86; Сенека, Моральні листи до Луцілія 113, 22), тимчасом як в Емпедокла йдеться про кулясту форму Всесвіту — найдосконалішу з можливих, оскільки в обертанні здатна поєднувати рух і сталість: рухаючись довкола осі вона постійно займає той самий простір.

440 XII, 4: 1. Пор. Платон, Закони 731e; Горацій, Послання 1, 16, 19; Сенека, Моральні листи до Луцілія 29, 11.

441 XII, 8: 1. Див. прим. 2 до II, 15.

442 XII, 16: 1. Роздряпувати обличчя — у давніх греків знак скорботи, розпачу або картання самого себе.

443 XII, 22: 1. Див. прим. 2 до II, 15.

444 XII, 24: 1. На думку стоїків, повітря й етер (вогняну оболонку довкола землі) заселяють душі померлих людей та нижчі божества — генії.

445 XII, 26: 1. Пор. Лукрецій, Про природу речей 3, 971.

446 XII, 26: 2. Див. прим. 2 до II, 15.

447 XII, 27: 1. Фабій Каттулін — консул за імператорства Адріана (130 р.).
Лузій Луп — невідома особа.
Стерцініій — полководець при імператорові Тіберієві;
Баї — місто в Кампанії, славилося як розкішний курорт із купальнями.
Клавдій Нерон Тіберій (42 р. до Р. Х. — 37 р.) — римський імператор у 14-37 р.; Капри — острів, де імператор Тіберій провів останні десять років життя.
Велій Руф — маловідома особа, друг Маркового наставника Фронтона.
Про епізоди, на які натякає Марк Аврелій, нічого невідомо. З огляду на те, що життя на селі й праця в полі та садку були для тогочасних римлян хрестоматійним прикладом невибагливості (пор. Горацій, Еподи 2), а також беручи до уваги подальший текст, можна припустити, що згадані особи хизувалися своєю скромністю.

448 XII, 28: 1. Можливо, йдеться про небесні світила (пор. прим. 1 до VIII, 19).

449 XII, 28: 2. Пор. Ксенофонт, Спогади про Сократа 4, 3, 14; Ціцерон, Тускульські бесіди 1, 70; Про закони 2, 7, 16.

450 XII, 30: 1. Йдеться про потоки духу, які проймають предмети й творять у них напружний

порух, що забезпечує їхню цілість і зумовлює їхні якості. Див. дух*, потік*, потуга*.

451 XII, 30: 2. Йдеться про всесвітній ум або розум. Див. розум*.

452 XII, 34: 1. Йдеться про Епікура та його послідовників: одне з найважливіших завдань їхнього вчення — перемога над страхом смерті.

453 XII, 36: 1. Приклад вісімдесятилітнього довгожителя, який згайнував своє життя, наводить Сенека, Моральні листи до Луцілія 93, 3-4.

454 XII, 36: 2. До обов'язків претора в давньому Римі належало також і влаштування масових видовищ.

455 XII, 36: 3. П'ять — традиційне число дій в античній виставі.

456 XII, 36: 4. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 77, 20.

457 XII, 36: 5. Пор. Сенека, Моральні листи до Луцілія 30, 12.

Глосарій-покажчик термінологічно·значущих слів·і·виразів

Цей глосарій не має на меті передати всі нюанси понятійної системи стоїцизму, яка, зрештою, ніколи не була цілковито сталою; йдеться радше про те, щоб у найзагальніших рисах окреслити філософське, інтелектуальне тло роздумів Марка Аврелія і цим поглибити, а подекуди — полегшити сприйняття тексту.

Символ «*» позначає перехресні посилання між гаслами глосарію.

- атоми (ἄτομοί) IV, 3; VI, 24; VII, 32; VII, 50; VIII, 17; IX, 28; IX, 39; X, 6; XI, 18
  За вченням філософів-атомістів (Демокріта, Левкіппа, а згодом Епікура та Лукреція), існують лише неподільні часточки різної форми та порожнеча; завдяки рухові, поєднанню й розпадові цих часточок постають і зникають всі речі й усі явища, тимчасом як самі часточки залишаються незмінними.
  бездумне: див. вдумливість*.

- безпристрасність, безпристрасне (ἀπάθεια, ἀπαθές) I, 9; VI, 16; VII, 50; XI, 18
  Непідвладність пристрастям* вважалася досконалим станом душі* розумної* істоти: оскільки пристрасті йдуть не від розуму*, вони суперечать її природі*, тимчасом як найвищою метою є життя за природою. Зважаючи на друге значення слів «πάθος», «πεῖσις» («улягання»), «ἀπαθές» може також означати «неулеглість змінам».
  безстрашність: див. страх*.

- бог, божество, боги (θεός, θεοί) I, 16; I, 17; II, 3; II, 4; II, 5; II, 11; II, 12; II, 13; III, 3; III, 4; III, 5; III, 6; III, 9; III, 11; III, 16; IV, 16; IV, 31; IV, 47; V, 5; V, 10; V, 27; V, 3I; V, 33; V, 34; VI, 7; VI, 16; VI, 23; VI, 30; VI, 35; VI, 41; VI, 44; VII, 9; VII, 17; VII, 31; VII, 39; VII, 41; VII, 46; VII, 51; VII, 53; VII, 66; VII, 68; VII, 70; VIII, 2; VIII, 17; VIII, 19; VIII, 23; VIII, 34; VIII, 56; IX, 1; IX, 10; IX, 11; IX, 27; IX, 28; IX, 35; IX, 37; IX, 40; X, 1; X, 8; X, 11; XI, 6; XI, 13; XI, 20; XII, 2; XII, 4; XII, 5; XII, 11; XII, 12; XII, 23; XII, 26; XII, 27; XII, 28; XII, 31; божественне, божисте (θεῖον) II, 1; III, 1; III, 13; VI, 16; VII, 67; VIII, 27; XI, 19; XII, 1; XII, 5; XII, 14;

- Зевс (Ζεύς) IV, 23; V, 6; V, 7; V, 8; V, 27; XI, 8

Стоїки вважали богом насінний* розум*, який ототожнювали з мітологічним Зевсом; решту традиційних богів трактували як різноманітні прояви цього єдиного бога. До богів залічували також генія* кожної розумної* істоти. Такий філософський підхід, однак, не заперечував загальноприйнятих релігійних практик.
богобоязність: див. честивість*.
божество, божественне, божисте: див. бог*.
боятися: див. страх*.

- брати до серця, мати на серці (ἐνθυμέομαι) III, 4; IV, 21; V, 5; V, 9; V, 23; VI, 20; VI, 25; VI, 38; VI, 48; VI, 53; VII, 26; IX, 28; IX, 42; X, 8; XII, 4; XII, 32
  Те саме, що брати на ум*, мати на умі* з додатковим відтінком, який полягає в тому, що уявлення* може стосуватися не раціональної, а й в емоційної сторони керівної частки*. Пор. серце*.

- брати на розум (λογίζομαι) III, 1; IV, 3; V, 6; VI, 36; VII, 27; VIII, 31; VIII, 48; IX, 3; IX, 22; XI, 3; XI, 18; X, 12; X, 36
  Застосовувати розум* до понять* та уявлень* (наприклад, розбираючи* їх) з метою визнати* їх осягальними* (і таким чином пізнати істину), або відкинути їх, тобто встановити їхню хибність.

- брати на ум, мати на умі (ἐννοέω) III, 1; III, 4; IV, 3; IV, 36; IV, 48; VI, 31; VI, 47; VII, 27; VII, 29; VII, 47; IX, 42; X, 11; X, 36
  Процес утворення в умі* тих понять*, що є осягальними* уявленнями*, тобто пов'язані з предметами*. Пор. помисел*.

- вдача (ἦθος) I, 1; I, 7; I, 15; I, 17; III, 4; IV, 18; IV, 28; V, 10; VI, 48; VII, 69

За Арістотелем, здатність і схильність до певного виду діяльності або (в етичному плані) до вчинків певного характеру, набута через практикування тих-таки вчинків чи діяльності. Вживання цього терміну в контексті стоїцизму наближує його за значенням до налаштування*.

- вдумливість, вдумливе (εὐγνωμοσύνη, εὔγνωμον) V, 9; V, 31; VIII, 32;
- бездумне (ἄγνωμον) V, 31; IX, 22; IX, 42; XI, 18
  Налаштування* вдаватися до правного* розуму*; спільна риса, яка поєднує головні чесноти стоїків: вирозумілість*, мужність*, второпність*; за одним із визначень, «вдумливість — це добровільна справедливість». Бездумне — схильне до переважання поривів* і пристрастей* над правним* розумом*. Пор. думка 2*.
- великодушність (μεγαλοψυχία, μεγαλοφροσύνη) III, 11; V, 9; V, 18; X, 11;
- великодушне (μεγαλόψυχον, μεγαλόφρον) IV, 49; VI, 23
  Чеснота, пов'язана з мужністю*; за визначенням стоїків, великодушність є станом душі* або, вужче, розумінням*, яке дає людині змогу поставити себе вище за те, що з нею стається*.
- взірець (εἶδος) II, 14; VI, 37; VI, 46; VII, 49; IX, 35; X, 27; X, 30; XI, 1; XI, 12; XI, 20; XII, 24
  Грецький відповідник «εἶδος» в античній філософії асоціюється з кількома термінологічними значеннями: у Платона — «ідея», що є вічним, безтілесним взірцем для тілесних речей; у Арістотеля — «вид» як узагальнена абстракція класу речей з однаковою сутністю. У стоїків, імовірно, подекуди виступає синонімом природи* як структурного принципу,

згідно з яким існує, розвивається й кругобіжно* відроджується Всесвіт*.

- вибір, вибирати, з вибору (προαίρεσις, προαιρέω, αἱρέω, προαιρετικόν) II, 5; III, 6; III, 7; IV, 24; VIII, 56; IX, 2; XI, 15; XI, 36; XII, 33; без вибору,

- незалежне від вибору (ἀπροαίρετον, ἀπροαιρετικόν) III, 6; VI, 41; XII, 3; XII, 23; XII, 33
  Прояв розуму*, що полягає в здатності розумної* істоти жадати* або ухилятися* залежно від власного судження* і визнання*. Все, що не залежить від вибору, є обоятним*, оскільки не належить ні до чесноти, ні до пороку, а отже, не може бути добром чи злом.
  вигасання, вигасати: див. згасання*.

- визнання (ὑπόληψις) II, 12; II, 15; III, 9; IV, 3; IV, 7; V, 26; VI, 52; VII, 16; VII, 62; VIII, 40; IX, 6; IX, I3; IX, 21; IX, 32; X, 3; X, 33; XI, 16; XI, 18; XI, 21; XII, 8; XII, 22; XII, 25; XII, 26;

- визнавати (ὑπολαμβάνω) I, 15; II, 12; III, 9; IV, 11; IV, 39; V, 12; V, 34; VI, 19; VI, 21; VI, 51; VII, 2; VII, 14; VII, 16; VII, 26; VIII, 28; VIII, 40; VIII, 44; X, 32; X, 33; XII, 4
  Згода розуму* з тим, що уявлення* чи поняття* є осягальним*. Визнання є осягненням* тоді, коли впевнено й істинно погоджується з осягальністю поняття чи уявлення; в разі ж непевності або хибності, визнання зветься опінією* або гадкою*.

- випадок, судьба (τύχη, ἐπιτυχία) I, 16; I, 17; II, 3; II, 17; III, 11; III, 24; XII, 27
  Явище, чия причина невідома й недоступна для пізнання; в цьому полягає значення слова як терміну від побутового значення, пов'язує випадок зі «сліпим» збігом обставин. Пор. доля*.
  випливати, витікати, витік: див. потік*.

- виправляти(ся) (διορθόω) I, 7; I, 15; IV, 12; VIII, 16; VIII, 17; VIII, 47; IX, 35
  Щодо розуму*: узгоджувати його з розумом та природою* Всесвіту*, робити правним*; щодо налаштування*, засад*, устремлінь* тощо: тривко й надійно узгоджувати їх із правним розумом. Пор. правити*.

- вирозумілість, вирозуміле (ἔμφρον, φρόνιμον, φρενηρές) I, 16; IV, 38; IV, 49; VIII, 51; XII, 4;

- розуміння (φρόνησις) V, 10; V, 12; V, 18
  Чеснота, яка полягає в знанні того, що є добро, що — зло, а що належить до серединних речей*.
  витягуватися: див. простягнення*.
  вільне: див. свобода*.
  Всесвіт, всесвітній лад (κόσμος, τὸ πᾶν) II, 3; II, 4; II, 12; III, 2; III, 3; III, 4; III, 11; IV, 3; IV, 4; IV, 23; IV, 27; IV, 29; IV, 40; V, 1; V, 8; V, 13; V, 21; V, 32; VI, 15; VI, 24; VI, 25; VI, 36; VI, 38; VI, 40; VI, 42; VI, 44; VII, 9; VII, 25; VII, 75; VIII, 11; VIII, 15; VIII, 18; VIII, 49; VIII, 52; VIII, 54; VIII, 55; IX, 1; IX, 10; IX, 19; IX, 28; IX, 32; IX, 35; X, 6; X, 7; X, 9; X, 15; X, 21; XI, 1; XII, 1; XII, 5; XII, 23
  Первісним значенням грецького слова «κόσμος» — «краса», «порядок» — відображає античне бачення Всесвіту передовсім як гармонійного, впорядкованого поєднання всього, що існує (там, де цей відтінок значення є суттєвим, термін перекладено синонімом «всесвітній лад»). Стоїки цілком погоджувалися з цією тезою, однак інтерпретували її в дусі власного вчення. На їхню думку, єдність і впорядкованість усіх частин Всесвіту* забезпечує його природа* — структурний принцип і план розвитку. Тілесним носієм цього плану є всесвітній розум*; через дух* або подих*, який становить душу* Всесвіту, розум реалізує закладене в природі, зокрема, творить предмети*, породжує

живих та розумних істот і силою провидіння* впорядковує долю* кожної з них. Всі частини Всесвіту пов'язані між собою співчуттям*, їх єднає спільна* природа, яка, залежно від окремої природи кожної частки, опирається на цілість матерії*, єдність подиху* чи узгодженість розуму*.
Форма Всесвіту — знову ж таки, згідно із загальною античною традицією, — куляста. Платон обґрунтовував її досконалість тим, що лише вона дає змогу поєднати нерухомість із рухом: обертаючись довкола осі, куля завше займає те саме місце. Стоїки ж пояснювали кулястість Всесвіту його рівнонатужністю*, тобто рівновагою напружних* порухів: доцентрового — який забезпечує єдність Цілого*, і відцентрового — який творить розмаїття дій та якостей.

- второпність (σωφροσύνη) III, 6; V, 12; VII, 63; VIII, 32; XII, 15; второпне (σῶφρον) III, 2; IV, 49; VIII, 1; VIII, 51; XII, 27
Чеснота, яка полягає в знанні того, що є вартим, а що не вартим жадання*.
гадка, гадати, гадане: див. опінія*.

- геній (δαίμων) II, 13; II, 17; III, 3; III, 6; III, 7; III, 12; III, 16; V, 10; V, 27; VII, 17; VIII, 45; X, 13; XII, 3
В античних віруваннях демон або геній — особистий бог-опікун людини. Традиція філософського трактування генія як внутрішнього начала, що спрямовує психічні процеси людини, водночас будучи чимось іншим, ніж сама її душа, бере початок від ранніх грецьких мислителів, але стає особливо виразною в Сократа. В контексті вчення стоїків геній виступає як образний синонім розуму*, адже розум людини, якщо є правним*, зсередини порядкує її душею, водночас становлячи частку розуму Всесвіту*. Те, що правний розум є щастям

для людини, обґрунтовували ще й етимологічний зв'язком між словами «δαίμων» («геній») та «εὐδαιμονία» («щастя», досл. «добрий геній»).
глузд: див. розум*.

- гнів (ὀργή, θυμός) I, 9; II, 10; X, 8; X, 30; XI, 18; XI, 20; гніватися (ὀργίζομαι, θυμέομαι) I, 15; II, 1; II, 10; II, 16; V, 22; V, 28; VI, 26; VI, 57; VII, 17; VII, 26; VII, 38; VIII, 8; X, 25; XI, 6; XI, 18; негнівливість (ἀόργητον) I, 1
Частковий випадок пожадання*, пов'язаний із прагненням помсти за гадане* зло (тобто прагнення помсти як гаданого добра).

- гоже, годиться (τὸ πρέπον, πρέπει) III, 2; VI, 2; VI, 30; VII, 13
Дія, що відповідає загальноприйнятим нормам, за яку не соромно перед іншими. Поняття «гожого» посідало центральне місце в моралі доби розквіту грецьких полісів, де інтереси індивіда завжди підпорядковувалися інтересам колективу. Поступово втрачає значення в добу еллінізму, коли набуває дедалі більшої ваги індивідуальність людини. У вченні стоїків «гоже» трактовано як етичне з погляду посполитої моралі, яке, однак, може походити навіть від злого налаштування*.

- громада, град (πόλις) II, 16; III, 11; IV, 3; IV, 4; IV, 23; IV, 29; V, 22; VI, 44; IX, 9; IX, 23; X, 2; X, 6; X, 15; X, 33; XI, 8; XII, 36; громадянин, горожанин (πολίτης) III, 11; IV, 3; IV, 4; V, 22; X, 1; X, 6; X, 33; XII, 36;

- громадянство, горожанство, держава (πολίτευμα, πολιτεία) I, 14; II, 16; IV, 4; X, 29; громадське, державницьке (πολιτικόν) III, 5, III, 7; IV, 23; IV, 29; VI, 14; VI, 44; VII, 68; VII, 72; IX, 12; IX, 16; IX, 23; IX, 29; XI, 21
Класичною метафорою суспільства* всіх розумних* істот у стоїків є всесвітня громада або град (космополіс). Ця метафора — не що інше, як уявлення про

давньогрецький поліс як досконалий взірець суспільного ладу (найсистемніше викладене у Платона), перенесене на цілий Всесвіт*. Град-Всесвіт населений громадянами — розумними істотами (космополітами), чиє горожанство полягає в підкоренні єдиному для всіх законові*, що ним є розумна природа; щодо громадянства й державництва в межах традиційної держави, то воно — лише частковий випадок громадянства всесвітнього, а тому має бути йому підпорядковане. Славнозвісне запозичення цього образу християнською традицією — град Божий св. Августина, тобто Церква як всесвітня громада праведників усіх часів і всіх народів.

- добре спільництво (εὐκοινωνησία) XI, 20
  Справедливість* щодо інших членів суспільства*.

- доля (εἱμαρμένη, μοῖρα, τὸ εἱμαρμένον, τὸ μεμοιραμένον) II, 2; II, 5; III, 4; III, 6; III, 16; V, 5; V, 8; V, 24; V, 36; VII, 46; VIII, 35; XII, 3; XII, 14
  Послідовність минулих, теперішніх і майбутніх подій, що становить сукупність причин*, упорядковану через промисел*; завдяки долі, кожній частці Цілого* «вділено» їй належне. На відміну від випадку*, доля доступна для пізнання мудреця.

- думка 1, мисль (διάνοια) III, 1; III, 5; III, 6; III, 7; III, 8; IV, 3; IV, 18; V, 16; V, 20; V, 26; VI, 16; VI, 32; VII, 2; VII, 33; VII, 34; VII, 37; VII, 60; VII, 64; VII, 68; VIII, 36; VIII, 48; VIII, 51; VIII, 57; IX, 2; IX, 28; IX, 41; IX, 42; X, 35; XII, 3; XII, 19; думати, мислити (διανοέομαι) II, 11; III, 4; IV, 3; V, 6; V, 29; IX, 29; XII, 4; XII, 31
  У Платона — дискурсивна, діалектична розумова діяльність, для якої досяжна лише опінія*, тимчасом як істину можна пізнати через вищу діяльність ума — споглядання*. Стоїки, навпаки, вважали, що думка

може пізнати істину, якщо її вислідом буде осягнення*, тобто визнання* осягальних* понять* та уявлень*.

- думка2 (γνώμη) II, 17; VI, 30; IX, 22; IX, 32; XII, 23
  Синонім до ума* з наголосом на його діяльному аспекті; в цьому сенсі наближається за значенням до «διάνοια» (пор. думка 1*). Узгодженість думки з правним* розумом* називається вдумливістю*.

- дух, подих (πνεῦμα, τὸ πνευματικόν) II, 2; IV, 3; IV, 33; V, 4; V, 33; VIII, 25; VIII, 56; IX, 2; IX, 24; IX, 36; X, 7; XI, 20; XII, 3; XII, 14; XII, 30
  Значення терміну «дух» у стоїків досить поважно відрізняється від пізніших (зокрема, християнського) вчень про духовне, асоційованих із цим словом. Для стоїків дух — це насамперед фізіологічний процес дихання, в якому вони вбачали начало життя (запозичення з тогочасних медичних теорій). Дух, або подих Всесвіту* — це суміш повітря й творчого вогню — розуму*; цей дух проймає Ціле* і становить його душу*. З такого самого духу твориться й душа живих істот. Християнські письменники, використовуючи цитати зі стоїків у своїх творах, надавали слову «дух» у цих текстах звичного для нас значення «духовного» в протиставленні до «тілесного». Саме для того, щоби передати обидві конотації, перекладач, віддаючи українською мовою один грецький термін, чергує два слова — «дух» і «подих»

- душа, душевне (ψυχή, ψυχικόν) I, 16; II, 6; II, 8; II, 13; II, 16; II, 17; III, 2; III, 4; III, 6; III, 7; III, 16; IV, 3; IV, 21; IV, 29; IV, 40; IV, 41; IV, 48; V, 5; V, 11; V, 16; V, 19; V, 26; V, 27; V, 32; V, 33; V, 34; V, 36; VI, 14; VI, 25; VI, 29; VI, 32; VI, 52; VI, 53; VII, 16; VII, 46; VII, 63; VII, 66; VIII, 28; VIII, 29; VIII, 45; VIII, 51; IX, 3; IX, 8; IX, 27; IX, 34; X, 1;

X, 33; X, 36; XI, 1; XI, 3; XI, 6; XI, 12; XI, 16; XI, 18; XI, 39; XII, 7; XII, 24; XII, 26; XII, 28; XII, 29; XII, 30; XII, 32
Життєве начало кожної істоти, її власний подих*, який її проймає і спричиняє всі життєві процеси. Залежно від того, чи розвинулася вогниста частка насінного* розуму*, домішана до подиху*, тобто чи з'явився в керівній частці* душі ум*, душа є розумною* чи нерозумною*. Подібно до душі Всесвіту*, душевна діяльність кожної істоти виявляється у потузі* або напружному* поруховi — доцентровому та відцентровому; переважання першого чи другого є, відповідно, зіщуленням* та простягненням*, а їх частковими випадками — ухиляння* й жадання*, котрі, своєю чергою, призводять до устремлінь*. У розумної істоти до цих функцій додається ще й діяльність ума. Підпорядкування душевних порухів правному* розумові забезпечує безпристрасність*, рівноплинність*, рівний дух*. Пов'язана з ними рівнонатужність*, тобто рівновага відцентрового й доцентрового напружних порухів, надає душі обрису правильної кулі, уподібнюючи її до кулястої форми досконалої розумної істоти — Всесвіту.
Стоїки вважали, що душа живиться випарами крові істоти. Щодо посмертного побуту душі, то тут вони не були одностайними: найпоширеніші гіпотези — вигасання* і переставлення*.

- елементи (στοιχεῖα, στοιχειώδη) II, 3; II, 17; IV, 4; IV, 5; IV, 32; VI, 17; VII, 31; VII, 47; VII, 50; VIII, 18; IX, 9; X, 17; XI, 20
Більшість античних філософських шкіл вважали вогонь, повітря, воду й землю тими матеріальними первнями, які, поєднані в різних пропорціях, творять все тілесне. Поважним винятком були атомістичні школи, які вважали такими первнями неподільні часточки — атоми*.

- єство (οὐσία) II, 17; III, 11; IV, 40; V, 10; V, 23; V, 24; V, 32; VI, 1; VI, 4; VI, 38; VI, 49; VII, 9; VII, 10; VII, 19; VII, 23; VII, 25; VII, 35; VII, 68; VIII, 7; VIII, 11; VIII, 50; X, 9; X, 17; XII, 30; XII, 32
  Відповідний грецький термін в арістотелівській метафізиці означає субстанцію як єдність матерії й форми, що становить підмет для акци-дентів; натомість у стоїків цим підметом виступає лише матерія*, якій надає всіх атрибутів причинове* начало — розум*. Отож «єство» є повним синонімом до «матерії».

- жадання (ὄρεξις) V, 34; VIII, 7; VIII, 28; IX, 7; XI, 37; жадати (ὀρέγω) VI, 50; VIII, 45
  Потяг* до добра (істинного чи гаданого), який може вилитися в устремління* або бути погамований утримуванням 1*. В разі хибності жадання через його нерозумність воно зветься пожаданням*.

- журба, журитися (λύπη, λυπέομαι) II, 10; IV, 44; IV, 49; VI, 18; VII, 16; VIII, 40; VIII, 42; VIII, 47; IX, 40; X, 25; X, 28; XI, 18; XI, 20; безжурність, безжурне (ἀλυπία, ἄλυπον) IV, 49; VI, 50; X, 34
  Нерозумне* зіщулення* душі від гаданого* зла.

- забобонність, забобонне (δεισιδαιμονία) I, 16; VI, 30
  Нерозумність у почитанні богів*; різновид пристрасті*.

- закон, законність, законне (νόμος, τὸ νομικόν, τὸ νομιστί) I, 14; I, 16; III, 11; IV, 4; IV, 20; VII, 9; VII, 31; X, 11; X, 13; X, 19; X, 25; X, 34; XI, 1; XII, 1
  Метафора природи*; подібно до того, як громадяни* дотримуються законів, кожна частка Всесвіту* має узгоджуватися з природою.

- закрут (τροπή) III, 7; IV, 39; V, 23; VII, 16; VII, 58; XI, 19
  Зміна течії* душі*, порушення її рівноплинності*, пов'язана з нерівністю духу*; причина виникнення пристрастей*.

- засади (δόγματα) I, 9; II, 3; III, 13; III, 16; IV, 16; IV, 49; V, 9; VII, 2; VIII; 1; VIII, 14; VIII, 22; VIII, 47; IX, 3; IX, 29; X, 9; X, 10; X, 34; XI, 8; XI, 18; XI, 23; XII, 9
  Вихідні постулати вчення, що є основою для подальшого вибудовування його системи. У стоїків термін виступає не лише в абстрактно-теоретичному, а й у морально-практичному значенні: окрім власне теоретичних положень йдеться ще й про життєві погляди та переконання.

- засторога (ὑπεξαίρεσις) IV, 1; V, 20; VI, 50; VIII, 41; XI, 37
  Характеристика такого устремління*, яке бере до уваги, що зовнішні перешкоди можуть завадити в досягненні мети; водночас досягнення мети будь-що-будь може суперечити правному* налаштуванню*. Засторога дає змогу добачити успіх не в зовнішньому висліді устремління, а в правному налаштуванні й діянні; тим-то сама перешкода стає однією з чільних речей*.
  зворушувати(ся): див. хвилювання*.

- згасання, вигасання, згасати, вигасати (σβήσις, ἀποσβήσις, σβέννυμι, αποσβέννυμι) III, 1; IV, 1; IV, 19; V, 30; VI, 15; VII, 2; VII, 24; VIII, 25; VII, 32; IX, 7; XI, 3; XII, 5; XII, 15
  Одна з гіпотез стоїків щодо смерті полягає в тому, що смерть є згасанням вогнистої (тобто взятої від всесвітнього творчого вогню — насінного* розуму*) частки. Поступове згасання починається ще за життя істоти.

- здержливість (ἐγκράτεια) VIII, 39
  Налаштування* не виходити за межі того, що згідне з правним* розумом*.
  Зевс: див. бог*.

- зіщулення, зіщулюватися (συστολή, συστέλλω) I, 17; II, 10

Переважання доцентрового напружного поруху душі* внаслідок деяких емоційних станів. Відповідний грецький термін запозичено з медичної лексики, де він означає скорочення.

- знання природи (φυσιολογία); пізнавати природу (φυσιολογέω) III, 3; VIII, 13; IX, 41; X, 9;

- знавець природи (φυσιολόγος) VIII, 50; IX, 41; X, 31
  Одна з частин традиційного поділу античної філософії на знання природи, тобто фізику, знання звичаїв (у стоїків — знання пристрастей), тобто етику, та діалектику (тобто логіку). Оскільки природнича тематика переважала у філософів-досократиків, то ще відтоді усталилося окреслення «знавець природи» як синонім до «філософа». Цей слововжиток набуває нового сенсу у вченнях стоїків, які вважали життя за природою* найвищою метою людини і ознакою мудреця (знавця природи); таким чином, вони надали пізнанню природи ще й морально-етичного, а відтак і загальнофілософського значення.

- існування (ὑπόστασις) IX, 1; X, 5; існувати (ὑφίστημι, ὑπάρχω) IV, 14; IX, 25; IX, 42; X, 9
  Буття у вигляді окремого предмету*, наділеного, завдяки напружному* порухові духу*, якостями й цілістю, тривкими впродовж певного часу.

- керівна частка (τὸ ἡγεμονικόν) II, 2; III, 4; III, 9; IV, 38; IV, 39; V, 3; V, 11; V, 26; VI, 8; VI, 36; VII, 5; VII, 16; VII, 17; VII, 22; VII, 28; VII, 33; VII, 55; VII, 62; VII, 75; VIII, 3; VIII, 43; VIII, 48; VIII, 56; VIII, 61; IX, 7; IX, 15; IX, 18; IX, 22; IX, 26; IX, 34; IX, 39; X, 24; XI, 18; XI, 19; XI, 20; XII, 1; XII, 2; XII, 3; XII, 33
  Частина душі*, яка є центром всіх течій* духу* в тілі й організує живу істоту як психофізичну цілість.

В розумній істоті керівна частка є осідком ума* (обидва терміни часто вживаються як синоніми), однак не лише його: вона також є джерелом уявлень* та устремлінь*. Повним синонімом є грецький термін «θυμός», який традиційно перекладають словом «серце».
кривда, кривдити, кривдне: див. справедливість*.

- кругообіг, кругобіжне (περίοδος, περιοδικόν) V, 13; V, 32; X, 7; XI, 1; XII, 1
Стоїки вважали, що Всесвіт* розвивається не лінійно, а циклічно, щоразу повертаючись до початку — всесвітнього спломеніння*, після якого знову народжується й у новому кругообігу достеменно повторює всі події попереднього.
лаштувати(ся): див. устрій*.
легке серце: див. погідне серце*.
лякатися: див. страх*.

- матерія (ὕλη) IV, 1; VI, 5; VII, 23; VII, 58; VII, 68; VIII, 3; VIII, 35; VIII, 50; IX, 9; IX, 14; IX, 36; IX, 37; X, 31; X, 33; X, 34; XII, 7; XII, 10; XII, 18; XII, 27;

- матеріальне (ὑλικόν, ἔνυλον) IV, 20; IV, 21; V, 13; VII, 10; VII, 29; VIII, 11; IX, 25; XII, 29
Пасивне, без'якісне й неоформлене начало Всесвіту*, якому надає якості, форми, руху й сенсу причинове* начало — розум*. Вживається також у переносному значенні щодо подій та обставин (зокрема, серединних речей*), чий етичний статус залежить від діяльної настанови розумної* істоти.
мати на серці: див. брати до серця*.
мати на умі: див. брати на ум*.

- мислення, мисляче, мисленне (νοερόν) II, 12; III, 7; IV, 4; IV, 5; IV, 29; VII, 9; VII, 55; VII, 72; VIII, 2; VIII, 7; VIII, 41; VIII, 54; IX, 8; IX, 9; IX, 39; XI, 20; XII, 2; XII, 3; XII, 30

Наділеність умом*, здатність мислити*, виступання результатом мисленної діяльності.
мисль, мислити: див. думка 1*.

- мистецтво, ремесло (τέχνη) IV, 2; IV, 20; IV, 31; V, 1; V, 14; VI, 16; VI, 35; VII, 68; VIII, 50; XI, 5; XI, 10; XI, 37;
- мистецьке (ἔντεχνον, τεχνικόν) V, 32; VI, 14; VII, 54; XI, 10;
- митець, ремісник (τεχνίτης) V, 8; VI, 35
  Антична традиція окреслює мистецтво або ремесло (розрізнення цих понять — продукт пізньомодерної доби) як наслідування природи. Наслідування завжди гірше за оригінал, тож і мистецтво не може бути досконалішим за природу; особливої сили ця теза набула в Платона, який вважав мистецтво подвійним наслідуванням: мистецтво — наслідування світу речей, який сам є недосконалим наслідуванням світу ідей. З іншого боку, той-таки Платон вдається до метафори мистецтва, виводячи образ творця Всесвіту як досконалого Ремісника (Деміурга). В дусі цієї метафори стоїки порівнюють розум* Всесвіту* як творче, причинове* начало із митцем, який обробляє сировину, тобто матерію*, згідно з правилами свого мистецтва, тобто згідно із законами природи*: за одним із визначенням стоїків, мистецтво полягає в тому, щоб «творити за певним шляхом і методою». Відтак кожне згідне з природою налаштування*, устремління* чи діяння є мистецьким, а подекуди й саму природу звано митцем.
- мужність, мужнє (ἀνδρεία, ἀνδρεῖον, ἀρρηνικόν) I, 2; III, 6; III, 11; V, 12; VIII, 1; XI, 18
  Чеснота, яка полягає в знанні того, що страшне*, а що не страшне, тобто що є вартим, а що не вартим ухиляння*.

- налаштування (διάθεσις) IV, 25; IV, 33; V, 20; V, 25; V, 28; V, 34; VI, 30; VII, 66; VIII, 47; IX, 6; IX, 42; X, 1; X, 2; налаштовувати(ся) (διατίθημι, διάκειμαι) I, 7; I, 17; II, 12; VI, 5; XI, 13
  Тривка внутрішня постава (в людини — передусім моральна та емоційна) і відповідна настанова до дії.

- належне, належить (τὸ καθῆκον, καθήκει) I, 12; III, 1; III, 16; VI, 22; VI, 26; X, 3; XII, 17
  Дія, котра, хоч і обґрунтована розумово, і згідна з природою, і навіть конечна для того, щоб не схибити, — сама собою не належить до чесноти, оскільки зумовлена принагідним станом*, а не тривким налаштуванням*.
  напружне, напружуватися: див. потуга*.

- насінне (σπερματικόν) IV, 14; IV, 21; VI, 24
  Характеристика розуму* Всесвіту* (насінний розум), яка вказує на його здатність через спільний подих* всіх частин Цілого* проймати їх своїми вогнистими частками. Ці частки насінного* розуму* є начатками (сіменем), які зароджують в неоформленій матерії* все різноманіття предметів*, а в тих істотах, чия природа* це дозволяє, — розвивається в їхній власний ум* і розум. Отож ця характеристика всесвітнього розуму розкриває механізм його дії (на матерію*) як причинового* начала. Вчення про насінний розум у стоїків перейняли ранньохристиянські письменники-апологети, зокрема Юстин Мученик (або Філософ): щоправда, всесвітнім сіячем у них виступає не розум (λόγος) — творчий вогонь, а Слово (λόγος) Бога-Отця.

- насолода, насолоджуватися (ἡδονή, τὸ ἡδύ, ἥδομαι) II, 10; II, 11; II, 12 II, 16; II, 17; III, 2; III, 3; III, 4; III, 6; IV, 3; IV, 12; V, 1; V, 5; V, 9; V, 31; VI, 34; VIII, 8; VIII, 10;

VIII, 14; VIII, 19; VIII, 37; VIII, 39; VIII, 41; IX, 1; X, 1; X, 30; X, 33; XI, 2; XI, 19; XII, 8; XII, 34
Нерозумне* збудження, розширення душі* від гаданого* добра.
негнівливість: див. гнів*

- незворушність, незворушне (ἀταραξία, ἀτάρακτον, ἀτάραχον) IV, 24; IV, 37; VII, 16; IX, 31; IX, 41; XII, 3
Відсутність в душі хвилювань*; синонім до безпристрасності*.
неправедність, неправедне: див. справедливість*.
неприродне: див. природа*.
нерозумне: див. розумне*.
несправедливість, несправедливе: див. справедливість*
нечестиве: див. честивість*.

- обіймати умом (νοέω, κατανοέω) V, 8; VI, 30; VII, 30; VIII, 1
Термін, що охоплює загалом усі процеси творення в умі* понять*. Пор. брати на ум*, помисел*.

- обоятність, обоятне (ἀδιαφορία, ἀδιάφορον) V, 20; VI, 32; VI, 41; VII, 31; VIII, 56; XI, 10; XI, 16
Належне ставлення до серединних речей*, тобто невизнання їх ні за добро, ні за зло.

- одушевлення (ψύχωσις) XII, 24
Стоїки вважали, що плід, який перебуває в утробі, не має душі*, оскільки не дихає, а набуває її щойно після народження, з першим подихом вбираючи в себе частку всесвітнього духу*.

- опінія (δόξα) III, 4; VII, 68; IX, 27; гадка (οἴησις) IV, 12; IX, 34; XII, 27;

- гадати, складати гадку (οἴομαι, δοκεῖ) I, 9; VI, 16; VI, 42; VI, 57; VII, 35; VII, 44; X, 7;

- гадане (δοκοῦν) I, 8; I, 16

У Платона опінія вважається найвищим можливим досягненням дискурсивного мислення (на противагу істинному знанню, яке можна здобути лише безпосереднім споглядання ідей); згодом ця настанова вилилася в поміркований скептицизм Платонових ранніх послідовників. На відміну від них, стоїки вважали опінію непевним визнанням*, окрім якого може існувати й певне, тобто осягнення*. Близькою до опінії є гадка — визнання, що уявлення* чи поняття* є осягальним, коли насправді воно таким не є.

- осягнення, осягати (κατάληψις, (κατα)λαμβάνω) I, 16; IV, 22; V, 10; V, 12; VI, 30; VII, 54; XII, 28;

- осягальне (καταληπτικόν) I, 9; IX, 6; XI, 18
Осягальними є такі уявлення* й поняття*, які пов'язані з предметами*, а не є просто продуктом діяльності душі*; означення «осягального» переноситься й на розумові* дії над ними. Осягнення полягає в тому, що розум* впевнено й істинно визнає зв'язок поняття* чи уявлення* з предметами*.
переміна: див. перетворення*.

- переставлення, переставляти(ся) (μετάστασις, μεθίστημι) V, 33; IV, 21; VI, 24; VI, 47; VII, 32; VIII, 25
Одна з гіпотез стоїків щодо смерті полягає в тому, що душа* померлої істоти виходить («переставляється») в довколишнє повітря, а згодом (або невдовзі по смерті, або під час спломеніння* Всесвіту*) стає вогнем і приєднується до насінного* розуму*.

- перетворення (μεταβολή) II, 3; II, 17; IV, 3; IV, 14; IV, 21; IV, 36; IV, 42; V, 13; V, 23; VII, 18; VII, 47; IX, 1; IX, 21; IX, 28; IX, 32; IX, 35; X, 18; XI, 17; XI, 35; XII, 23;

- перетворювати(ся) (μεταβάλλω) II, 17; IV, 3; IV, 21; IV, 36; V, 13; VI, 4; VII, 18; VII, 25; VIII, 6; VIII, 18; VIII, 50; IX, 19; IX, 21; IX, 28; IX, 36; X, 7; X, 11; X, 31; XI, 17; XII, 21;

- переміна (ἀλλοίωσις, ἑτεροίωσις) IV, 21; IV, 39; VI, 15; IX, 19; IX, 28; X, 7
  І повний перехід одних предметів* в інші (перетворення), і зміна окремих їхніх атрибутів (переміна) є питомою рисою Всесвіту* і — парадоксально — запорукою його сталості, адже всяка зміна відбувається згідно з природою* того чи іншого предмету*, яка, своєю чергою, є часткою природи Цілого*.
  підлаштовувати(ся): див. прилаштовувати(ся)*.
  плинність: див. потік*.

- погідне серце (τὸ εὔθυμον) I, 15; III, 16; IV, 24; X, 22; легке серце (θυμηδία) VII, 68
  Відсутність впливу пристрастей* на керівну частку*. Пор. серце*.
  подих: див. дух*.

- пожадання (ἐπιθυμία, πόθος) II, 10; VII, 16; VIII, 29; IX, 40; XII, 19; XII, 31;

- пожадати, прагнути (ἐπιθυμέω, ἐπιποθέω, ποθέω) I, 6; I, 17; III, 7; IV, 3; IV, 32; VI, 10; IX, 40; X, 1
  Нерозумне жадання* гаданого* добра.

- помисел, помишляти (ἐπινόησις, ἐπινοέω) I, 3; I, 16; II, 2; IV, 32; IV, 40; V, 12; IX, 30; IX, 32; X, 6; X, 18; X, 27
  Процес утворення в умі* тих понять*, що не є осягальними* уявленнями, тобто не пов'язаних безпосередньо з предметами*. Пор. брати на ум*.

- поняття (ἔννοια) I, 9; I, 17; II, 12; III, 2; VIII, 19
  Поняття є частковим випадком уявлення*: йдеться про ті уявлення розумної* істоти, які виникають

характерним для неї способом — в умі*. На підставі понять відбувається діяльність розуму*, як-от визнання* та судження*. Поняттю, що є осягальним* уявленням*, відповідає грецький термін «ἔννοια», а такому, що не є осягальним, — «ἐννόημα». В українському перекладі розрізнення цих двох видів понять випливає з контексту.
порив, поривне: див. устремління*.

- потік, течія, плинність (ῥύσις, ῥεῦμα) II, 17; V, 10; V, 23; VI, 15; VI, 43;

- текти, випливати, витікати (ῥέω) II, 3; IV, 33; XII, 2; XII, 26; витік (ἀπόρροια) II, 4
Метафора течії, потоку, яка вказує на мінливість і неперервне становлення тілесного світу, має давню традицію в античній філософії. Найвідоміше її формулювання — знаменитий вислів, приписуваний Гераклітові: «Все тече», — набуває нового, буквального значення у стоїків, які пояснювали природні процеси і у Всесвіті*, і в людині за допомогою потоків матерії*, духу* й причинового* начала — розуму*, а також потуги*, спричиненої цими потоками. Джерелом, з якого беруть витік потоки, є насінний* розум Всесвіту.

- потуга (τὸ εὔτονον) VI, 30;

- напружне (τονικόν) VI, 38;

- пружитися, напружуватися (ἐντεινομαι, κατεντείνομαι) IV, 3; X, 31;

- рівнонатужність (τὸ ὁμότονον) I, 14
Дух*, або подих*, який проймає цілий Всесвіт*, створює в ньому потугу, що поширюється в двох напрямах: до центру Всесвіту — утримуючи* його в єдності, й від центру — творячи його різноманітні

атрибути. Рівновага цих двох напружних порухів — рівнонатужність — забезпечує гармонію Цілого*; надмірно напружуватися в якийсь один бік — означає руйнувати гармонію. Подібно й в людині потуга, що йде від керівної частки*, тобто серця*, і виявляється в різних якостях та діях, врівноважується протилежною потугою, спрямованою до серця, яка надає їм цілості й узгодженості. Деякі дослідники вбачають у вченні стоїків про потугу, або напружний порух, гідне подиву передвіщення сучасної теорії поля.
потяг: див. простягнення*.
праве, правильне: див. правне*.
праведність, праведне: див. справедливість*.

- правити (ὀρθόω) III, 5; VII, 12
  Надавати тимчасового, нестійкого стану* (а не тривкого налаштування*) узгодженості з правним розумом. Пор. виправляти*.

- правне, праве, правильне (ὀρθόν) II, 10; III, 5; III, 6; III, 12; V, 9; V, 14; VII, 2; VII, 12; X, 33; XI, 1; XI, 9; XI, 18; XII, 35
  Грецький відповідник дослівно означає «пряме»; різні, хоч і близькі між собою варіанти перекладу зумовлені вимогами українського слововжитку. Термін базується або на метафорі прямої дороги, що веде до найвищої мети через послідовність чільних речей*, або на вченні стоїків про космічні процеси та психічну діяльність людини як про систему потоків* духу* й розуму*, або — найімовірніше — на обох. Первинною умовою життя за природою* є правний розум*, тобто узгоджений з природою розум Всесвіту*; а вже завдяки йому як причиновому* началу з'являється правне налаштування*, правильні засади* й праві діла.

- правосуддя, правосудність, правосудне (δίκη, δικαιότης, δικαικόν) II, 5; IV, 26; V, 33; V, 34; IX, 22; IX, 31; XII, 24
  Синонім справедливості*, праведності* з наголосом на суспільному вияві цієї чесноти.
  прагнути: див. пожадання*.

- предмет (ὑποκείμενον, ὑπόθεσις) V, 10; VI, 4; VI, 23; VII, 29; VIII, 22; VIII, 24; IX, 3; X, 18; X, 31; XII, 30
  В арістотелівській філософській системі відповідний грецький термін означає пасивний субстрат для сутнісних і акцидентальних атрибутів (у метафізиці) та відповідних предикатів (у логіці); власне, «підмет». В контексті стоїцизму цей термін означає матерію*, яку причинове* начало вже виділило як окрему цілість і наділило всіма атрибутами через напружний* порух. Відтак в українському перекладі традиційне «підмет» замінено на близьке до нього «предмет», яке враховує цю модифікацію значення.

- привернення, привертати (περιτροπή, περιτρέπω, ἐπιπεριτρέπω) V, 20; VIII, 35
  Залучення перешкод, що стають на заваді устремлінню* до чільних речей* для досягнення вищої мети, тобто перетворення самих перешкод у чільні речі.

- прилаштовувати(ся), підлаштовувати(ся) (συναρμόζω, ἐναρμόζω, ἀρμόζω) III, 6; IV, 23; V, 30; VI, 39; VII, 5
  Грецький термін етимологічно пов'язаний із поняттям гармонії — винятково важливим для більшості естетичних та космологічних систем античності. В контексті вчення стоїків прилаштуватися до іншої людини, до суспільства*, до Всесвіту* означає співжити й співдіяти з ними як одне гармонійне ціле, що є одним із аспектів життя за природою*.

- припадати, припадкове (συμβαίνω, συμβεβηκός) II, 7; II, 11; III, 16; IV, 1; IV, 10; IV, 26; IV, 33; IV, 39;

IV, 44; IV, 49; V, 8; V, 10; V, 18; VI, 8; VI, 45; VI, 58; VII, 1; VII, 52; VII, 55; VII, 57; VII, 58; VII, 68; VIII, 7; VIII, 23; VIII, 27; VIII, 43; VIII, 46; IX, 1; IX, 31; IX, 39; X, 3; X, 5; X, 11; X, 33; X, 35; XI, 6; XI, 20; XII, 3

Термін поєднує побутове значення «ставатися», «те, що сталося» із принаймні двома філософськими значеннями: 1) «те, що припало» котрійсь із частин Цілого* (зокрема, людині) як належна їй доля*; 2) акцидентальне в арістотелівському сенсі, тобто таке, що надає той чи інший атрибут субстанції, але не змінює її сутності. Це друге значення в контексті здебільшого стоїчного мислення Марка Аврелія переходить у морально-етичну площину: хай що стається зі справжнім мудрецем, воно не змінить його внутрішньої настанови, тобто зостається для нього несуттєвим, акцидентальним.

- природа, природне (φύσις, τὸ κατὰ φύσιν, φυσικόν) I, 9; I, 17; II, 1; II, 3; II, 9; II, 11; II, 12; II, 16; II, 17; Ill, 2; Ill, 4; Ill, 9; III, 11; III, 12; IV, 1; IV, 5; IV, 9; IV, 19; IV, 23; IV, 24; IV, 29; IV, 36; IV, 48; IV, 49; IV, 51; V, 1; V, 3; V, 4; V, 8, V, 9; V, 10; V, 15; V, 25; V, 26; V, 29; VI, 9; VI, 14; VI, 40; VI, 44; VI, 47; VI, 52; VI, 58; VII, 5; VII, 11; VII, 18; VII, 23; VII, 25; VII, 28; VII, 55; VII, 56; VII, 67; VII, 74; VII, 75; VIII, 1; VIII, 5; VIII, 6; VIII, 7; VIII, 12; VIII, 20; VIII, 26; VIII, 29; VIII, 34; VIII, 35; VIII, 41; VIII, 46; VIII, 50; IX, 1; IX, 3; IX, 9; IX, 27; IX, 29; IX, 31; IX, 35; IX, 42; X, 2; X, 6; X, 7; X, 8; X, 11; X, 14; X, 15; X, 20; X, 31; X, 33; X, 36; XI, 5; XI, 9; XI, 10; XI, 13; XI, 16; XI, 18; XI, 20; XI, 34; XII, 1; XII, 5; XII, 12; XII, 23; XII, 26; XII, 30; XII, 32; XII, 36; неприродне, супро
- тивне природі (τὸ παρὰ φύσιν) II, 1; IV, 39; V, 9; VI, 33; VII, 24; XI, 16

  Природа — іманентний структурний принцип і водночас план динамічного розвитку Всесвіту*

(спільна* природа, природа Цілого*) й кожної його частини (власна природа). Антична філософська традиція (особливо чітко й систематично сформульована в Арістотеля) розрізняє кілька видів природи, а саме: розумну, тваринну, рослинну і природу неживих речей. Стоїки приписували розумну* природу істотам, наділеним власним розумом*, тваринну — істотам, наділеним душею*, а решті речей — нечутливу природу або просто природу без жодного означення (на відміну від Арістотеля, чіткого поділу на рослинну й неживу природу в них не простежується). Ієрархія природ частин Всесвіту має кумулятивний принцип побудови: нечутлива природа присутня також і в живих істот поруч із їхньою тваринною природою; своєю чергою, обидві ці природи присутні в істотах розумних поряд із їхньою розумною природою. Отже, природою істоти в широкому розумінні є сукупність усіх присутніх у ній природ, у вузькому — найвища з них як її визначальна риса. Життя за природою полягає в дотриманні істотою своєї природи саме у вузькому сенсі, тобто в домінуванні найвищої з природ цієї істоти, у підпорядкуванню їй всіх інших. Наприклад, ум* людини є ознакою її розумної природи, а душа* — тваринної; отож розумова діяльність, в разі життя за природою, мала б абсолютний примат, а порухи душі, як-от жадання*, ухиляння*, устремління*, є природними остільки, оскільки не суперечать пануванню розуму, тобто не улягають пристрастям*.

Окрім її власної природи, в кожній частці Всесвіту присутня ще й спільна природа, тобто природа Цілого. Оскільки природа Всесвіту — розумна (адже він наділений всесвітнім розумом), то містить

в собі й тваринну, й нечутливу природу, відповідно єднаючись із окремими природами частин Всесвіту. Єдність спільної природи і власної природи розумної істоти виявляється у виправленні* її розуму, тобто узгодження його з розумом Всесвіту; спільної природи і власної природи тварини — у спільному подихові* її душі й душі Всесвіту, а також у підкоренні її всесвітньому розумові; спільної природи й власної природи неодушевлених речей — у єдності її матерії* або єства* з єством Всесвіту, в пройманні її подихом всесвітньої душі та в підкоренні її всесвітньому розумові. Таким чином, у цілості Всесвіту кожна частина є живою й розумною: деякі з них — через власну природу, деякі — через єдність з природою Цілого. Пор. знання природи*.

- пристрасть (πάθος, προσπάθεια, πεῖσις) I, 9; II, 13; III, 4; III, 6; V, 26; VII, 55; VII, 66; VIII, 13; VIII, 48; XII, 3; XII, 19;

- улягання, улягати (πεῖσις, πάσχω) V, 1; VI, 51; IX, 16; XII, 32 Некерований розумом* порух душі*, зумовлений хибним судженням*. За класифікацією стоїків, головними пристрастями є журба*, страх*, пожадання* і насолода*. Пристрасті вважалися не діяльністю, а пасивністю (друге значення слів «πάθος», «πεῖσις»), адже діяльним, причиновим* началом в людині є розум*. Там, де це друге значення виступає на перший план, термін перекладено як «улягання».

- причина (αἰτία, τὸ αἴτιον) IV, 40; V, 8; V, 23; VI, 1; VI, 41; VI, 44; VII, 10; VIII, 3; VIII, 7; VIII, 27; IX, 1; IX, 6; IX, 29; IX, 31; IX, 37; X, 5; X, 6; X, 26; X, 38; XII, 8; XII, 10; XII, 18; XII, 36;

- причинове (αἰτιῶδες) IV, 21; V, 13; VII, 29; VIII, 11; IX, 25; XII, 29

Причиною всіх подій та явищ у Всесвіті* є його діяльне, або причинове, начало (на противагу до матерії*, матеріального*), тобто розум*.

- провидіння, промисел, промишляти (πρόνοια, προνοέω) II, 3; II, 11; IV, 3; VI, 44; IX, 1; XII, 1; XII, 14; XII, 24
  Вияв всесвітнього розуму*, який так впорядковує події та явища в загальному ланцюжку долі*, щоб привести Ціле* до якнайкращої мети і вділити належне кожній його частині.
  промисел, промишляти: див. провидіння*.

- простягнення, потяг, тягнутися, витягуватися (τείνω, ἐκτείνω, συντεινω, ἐπιτείνω) I, 14; III, 1; VII, 5; VIII, 57; IX, 9; XI, 12; XII, 30
  Переважання відцентрового напружного* поруху душі* в одному чи кількох напрямах.
  протисуспільне: див. суспільство*.
  пружитися: див. потуга*.

- путнє (τὸ ὁδῳ, τὸ ὁδεῦον) I, 9; III, 11; V, 14; V, 34; VI, 26
  Термін поєднує образ шляху, який має довгу традицію в античній ментальності й філософії, і технічне значення «методу», «відповідної процедури», які, за вченням стоїків, є суттєвими рисами мистецтва*.
  ремесло, ремісник: див. мистецтво*.
  рівнонатужність: див. потуга*.

- рівноплинне (εὐροῦν) II, 5; V, 9; V, 34
  За одним із визначенням стоїків, «щастя — це рівноплинне життя». В контексті їхнього космологічного та фізіологічного вчення про потоки* духу* й розуму*, рівноплинність можна розуміти як незбуреність цих потоків у людині, їхню узгодженість із потоками Всесвіту* та згідний з природою* напрям.

- розбір, розбирати, розбірливо (διαίρεσις, διάληψις, διαιρέω, διαλαμβανω, διαλύω, διαληπτικόν) I, 10; I, 16; II, 12; III, 11; IV, 21; VII, 29; X, 8; XII, 10; XI, 2; XI, 16; XII, 18
  Розумова* дія, що полягає в розділенні уявлення* чи поняття* на частини задля істинного визнання* цілого; власне, аналіз.

- розпорошення, розсипатися (σκεδασμός, διασκεδασμός, σκεδάννυμι, διασκεδάννυμι) VI, 4; VI, 10; VI, 24; VII, 32; VIII, 25; IX, 39; X, 7; X, 18; XI, 3
  Вчення атомістів, зокрема епікурейців, про смерть полягає в тому, що атоми*, з яких складається душа*, втрачають зв'язок між собою і розсипаються. Взагалі, знищення кожної речі полягає в розпорошенні її атомів.
  розсипатися: див. розпорошення*
  розсуджувати: див. судження*

- розум, глузд (λόγος) I, 8; II, 10; III, 6; III, 12; IV, 4; IV, 12; IV, 13; IV, 14; IV, 16; IV, 19; IV, 21; IV, 24; IV, 26; IV, 30; IV, 46; V, 9; V, 14; V, 27; V, 28; V, 32; VI, 1; VI, 5; VI, 13; VI, 23; VI, 24; VI, 35; VI, 50; VI, 58; VII, 8; VII, 9; VII, 10; VII, 13; VII, 24; VII, 41; VII, 53; VII, 75; VIII, 30; VIII, 32; VIII, 40; IX, 10; IX, 12; IX, 42; X, 7; X, 12; X, 31; X, 32; X, 33; XI, 1; XI, 6; XI, 9; XI, 30; XII, 31; XII, 35
  Тілесний носій спільної* природи*; діяльне, причинове* начало Всесвіту*; творчий вогонь, який породжує і лаштує* все суще у Всесвіті. Через дух*, або подих*, Всесвіту творчий вогонь поширюється на всі частини Цілого*; він утримує* їх в єдності й заронює в них розумові начатки, виступаючи як насінний* розум. Там, де ці начатки розвиваються, з'являється власний розум істоти. В інших частках Всесвіту, позбавлених власного розуму (тобто в наділених тільки душею* тваринах і в нечутливих речах), творчий вогонь все ж забезпечує розумний

устрій та доцільний, природний* розвиток; щодо розумних істот, то узгодженість чи неузгодженість їхнього життя з природою залежить лише від вибору, а отже — від того, чи правний* їхній розум. Все, що стається з розумною істотою поза її вибором, є її долею*, тобто урядженням розуму Цілого, а отже — природним. Значення терміну «λόγος» як принципу впорядкування й доцільності в пройнятих всесвітнім розумом* частках Цілого в перекладі подекуди передано синонімом «глузд»; цього синоніму вжито також тоді, коли він краще за «розум» відповідає українському слововжиткові. Пор. брати на розум*.
розуміння: див. вирозумілість*

- розумне, розумове (λογικόν) II, 5; II, 16; III, 4; III, 6; III, 9; IV, 3; IV, 4; IV, 5; IV, 29; IV, 45; V, 6; V, 14; V, 16; V, 28; V, 29; V, 34; VI, 14; VI, 22; VI, 23; VI, 30; VI, 44; VI, 11; VII, 13; VII, 28; VII, 55; VII, 64; VII, 68; VII, 72; VIII, 35; VIII, 39; VIII, 41; IX, 1; IX, 8; IX, 9; IX, 16; X, 2; X, 8; X, 28; XI, 1; XI, 39;

- нерозумне (ἄλογον) I, 13; VIII, 7; VIII, 12; VIII, 48; IX, 8; IX, 9; X, 33; XI, 39; XII, 5
Характеристика істот, наділених власним розумом* (до них належить і Всесвіт*); природи* й устрою* цих істот; процесів, які здійснює розум, і здатності до них; узгоджених з розумом станів*, налаштувань*, порухів душі*, устремлінь*.

- самодостатність, самодостатнє (αὐτάρκεια, αὐτάρκες) I, 16; III, 11; VI, 16
Вміння досягати щастя через власні чесноти, а не через зовнішні обставини; однак у стоїків, на відміну від деяких інших філософських шкіл (наприклад, кініків), самодостатність не означає

ігнорування всього зовнішнього, а радше присудження йому відносної цінності, тобто залічення його до серединних речей*.

- свобода, свобідність, свобідне, вільне (ἐλευθερία, ἐλεύθερον) I, 8; I, 14; II, 5; III, 6; IV, 3; IV, 49; V, 5; V, 7; V, 9; V, 29; VI, 16; VI, 23; VII, 67; VIII, 1; VIII, 16; VIII, 48; VIII, 51; IX, 40; X, 8; XII, 1
  В античному розумінні свобода є не зовнішньою обставиною, а наслідком внутрішньої настанови, здатності діяти як вільна людина, а не раб; суспільний статус вільної людини чи раба є вторинним щодо наявності чи відсутності цієї настанови. Тому в контексті вчення стоїків свобода означає не своволю окремої частини Цілого, а її непідвладність пристрастям* і здатність жити за природою*.

- серединні речі (τὰ μέσα) III, 11; V, 36; VI, 45; VII, 31; IX, 42; XI, 10
  Стоїки вважали, що добром є лише чеснота, а злом — лише порок; відтак усе, що не належить ні до чесноти, ні до пороку, саме собою не є ні добром, ні злом, тобто є обоятним*, «лежить посередині». Щоправда, серединні речі можуть виявитися і добром, і злом залежно від того, як ними скористатися; так, насолода чи страждання, хоч самі собою не є ні добро, ні зло, можуть принести і користь, і шкоду.

- серце (θυμός)
  Синонім до керівної частки* з акцентом на те, що, крім ума*, вона є осідком ще й інших функцій душі*, наприклад, устремлінь*. Серце як частина душі (θυμός) не тотожне з анатомічним серцем (καρδία, κῆρ); переклад терміну саме в такий спосіб зумовлений і античним уявленням про груди як про місце перебування душі, і семантичним

навантаженням слова «серце» в українській мові, максимально наближеним до значення оригіналу. Пор. брати до серця*, погідне серце*.

- скровлення (ἐξαιμάτωσις) IV, 21
  Термін античної медицини, який означає перетворення спожитої їжі у кров.
  співстраждання: див. співчуття*.

- співчуття, співстраждання (συμπάθεια) V, 26; IX, 9;

- співчувати, співстраждати (συμπαθέω) IV, 27; VII, 67
  Термін позначає взаємозв'язок і взаємодію всіх частин цілісної істоти. Кожну живу істоту пронизує дух*, який, єднаючи її в одне ціле доцентровою потугою*, узалежнює кожну його частку і від всякої іншої частки, і від самого цілого. Оскільки Всесвіт* також є живою істотою, та ще й розумною, то ця взаємозалежність і взаємодія існує й у ньому: зміна в якійсь одній речі чи істоті спричиняє зміни в усіх інших частинах Всесвіту і у всесвітньому Цілому*.

- спільність, спільне (κοινωνία, κοινόν) I, 16; I, 17; III, 16; IV, 4; IV, 29; V, 3; V, 25; V, 34; V, 35; VI, 35; VI, 36; VI, 44; VI, 58; VII, 5; VII, 9; VII, 53; VIII, 7; VIII, 12; VIII, 46; IX, 1; IX, 9; IX, 10; IX, 29; IX, 41; X, 6; X, 8; X, 34; XI, 10; XI, 13; XI, 21; XII, 26; XII, 30; XII, 32
  Характеристика того, що належить усьому Всесвітові*, а отже, всім його частинам: спільна природа*, спільна душа*, спільний розум*. Спільність є запорукою цілості й гармонії Всесвіту*.
  спільнота, спільник: див. суспільство*.

- спломеніння, спломенятися (ἐκπύρωσις, ἐκπυρόομαι) III, 3; X, 7
  Вчення про всесвітнє спломеніння бере початок від Геракліта, який вбачав у всіх речах той чи інший

стан єдиного елементу — вогню. Стоїки, дотримуючись пізнішої інтерпретації вислову Геракліта: «Все колись стане вогнем», вчили, що в кінці кругообігу* перетворюється у вогонь — спломеняється — цілий Всесвіт, а потім знову народжується.

- споглядання, споглядати (θεωρία, θεωρέω, θεάομαι) III, 1; IV, 36; VII, 35; VII, 49; VIII, 21; VIII, 26; VIII, 57; IX, 30; IX, 40; X, 26; XI, 5; XII, 8
  В античній філософській традиції — процес пізнання, базований лише на розумових операціях (на противагу до пізнання чуттєвого). Одне з найрадикальніших трактувань споглядання подав Платон, вважаючи, що що істину можна пізнати лише через безпосередній контакт ума з безтілесними ідеями, що мають своє окреме буття. Стоїки здебільшого вели мову про споглядання загальних понять*, що витворюються в умі* як сума чи усереднення часткових. Пор. умоглядність*.

- справедливість, праведність (δικαιοσύνη, τὸ δίκαιον) I, 14; III, 4; III, 6; III, 16; IV, 3; IV, 10; IV, 12; IV, 22; V, 12; VI, 30; VI, 47; VII, 42; VII, 63; VII, 66; VIII, 32; VIII, 39; X, 11; XI, 10; XI, 20; XII, 1; XII, 5; XII, 15;

- справедливе, праведне (δίκαιον) III, 11; IV, 10; IV, 18; IV, 25; IV, 33; IV, 37; IV, 49; VI, 50; VII, 28; VII, 44; VII, 54; VII, 55; VIII, 1; VIII, 5; VIII, 7; VIII, 51; X, 1; X, 12; X, 13; XI, 1; XI, 10; XII, 3; XII, 5; XII, 27; XII, 29;

- кривда, неправедність, несправедливість, кривдити, кривдне, неправедне, несправедливе (ἀδίκημα, ἀδικέω, ἄδικον) II, 10; VI, 30; VI, 41; VI, 47; VII, 44; IX, 1; IX, 4; IX, 5; XI, 18; XI, 20; XII, 5
  Чеснота, яка полягає в тому, щоб усьому й усім віддавати належне; найбільше увиразнює суспільний* характер розумної* істоти. Йдеться, однак, не

лише про віддавання належного людям*, богам* та Всесвітові*, а й засадам*, уявленням*, душевним* порухам та устремлінням*; тому справедливість посідає чільне місце серед інших головних чеснот (вирозумілості*, мужності*, второпності*), є узагальненням і підсумком їх (щоб відобразити цей відтінок значення, в перекладі чергуються «справедливість», «справедливе» та «праведність», «праведне»). Порушуючи справедливість, тобто хиблячи*, істота кривдить — але не стільки тих, щодо кого схибила, скільки саму себе, адже цим вона вириває себе із всесвітньої гармонії й позбавляє себе життя за природою*.

- стан (ἕξις) VI, 14; XII, 16
  Принагідна, нетривка внутрішня постава. Пор. налаштування*.

- страх, боятися, страшитися, лякатися (φόβος, φοβέομαι) II, 12; IV, 49; V, 6; VII, 16; VII, 18; VII, 58; VIII, 6; IX, 1; IX, 18; IX, 40; X, 25; XI, 20; XII, 1; XII, 19;

- безстрашність (αφοβία) X, 34
  Нерозумне* ухиляння* від гаданого* зла.
  стреміти: див. устремління*.

- судження (κρίσις, κρῖμα) III, 6; IV, 11; V, 19; VI, 52; VII, 68; VIII, 16; VIII, 26; VIII, 28; VIII, 47; XI, 3; XI, 9; XI, 11; XI, 16; XI, 18;

- судити,розсуджувати (κρίνω) I, 16; IV, 3; IV, 39; V, 3; VI, 41; VII, 16; VII, 72; VIII, 38; VIII, 48; X, 30; X, 32; XII, 34
  Частковий випадок визнання*, який стосується розрізнення добра, зла і серединних речей*.
  судьба: див. випадок*.

- суспільство, спільнота (κοινωνία, τὸ κοινωνικόν) III, 11; V, 16; VII, 5; X, 24; XI, 4; XI, 8; XI, 19; XII, 30;
- суспільність, суспільне (κοινωνικόν) I, 16; III, 4; III, 4; III, 4; IV, 12; IV, 33; V, 1; V, 6; V, 29; V, 30; VI, 7; VI, 14; VI, 23; VI, 30; VII, 55; VII, 64; VII, 72; VIII, 2; VIII, 7; VIII, 12; IX, 6; IX, 23; IX, 31; XI, 21; XI, 37; XII, 20;
- спільник (κοινωνός) III, 11; X, 36;
- протисуспільне (ἀκοινώνητον) II, 2; III, 5; VIII, 34; X, 6; XI, 18; XII, 23
  За вченням стоїків, однією з рис розумних* істот є те, що вони живуть одні задля одних, бо є спільниками у причетності до всесвітнього розуму* і в здійсненні спільної справи — творенні світової гармонії. Тому вони становлять одне суспільство, а оскільки всі наділені розумом істоти рівні між собою, то це суспільство становить не якась одна група, а всі люди і всі боги, поєднані особливим, характерним для розумних істот видом співчуття* — відчуттям спільноти. Пор. добре спільництво*.
  течія, текти: див. потік*.
  тягнутися: див. простягнення*.
  улягання, улягати: див. пристрасть*.
- ум (νοῦς) II, 1; III, 3; III, 4; III, 7; III, 16; V, 27; V, 30; VI, 40; VI, 51; VII, 13; VII, 30; VII, 66; VIII, 16; VIII, 41; VIII, 60; IX, 22; X, 11; X, 24; X, 33; XI, 1; XII, 3; XII, 14; XII, 26; XII, 30
  Визначальна характеристика керівної частки* розумних* істот; приймає і містить поняття*. Становить потенцію, що її актуалізацією є розум*, рушій процесів, властивих лише для розумної* істоти (визнання*, судження*, вибір* тощо). Пор. брати на ум*, обіймати умом*.

- умоглядність, умоглядне (θεώρημα, θεωρητικόν) I, 7; I, 8; IV, 2; X, 9; X, 11
  Те, що пов'язане зі спогляданням* або пізнаване через нього.

- устремління, порив, поривне (ὀρμή, ἀφορμή, ὀρμητικόν) II, 2; II, 7; II, 16; III, 1; III, 6; III, 16; IV, 22; IV, 40; V, 3; V, 20; V, 36; VI, 16; VI, 27; VI, 28; VI, 50; VII, 4; VII, 55; VII, 62; VIII, 1; VIII, 7; VIII, 16; VIII, 28; VIII, 35; VIII, 41; IX, 1; IX, 21; IX, 28; IX, 31; X, 6; IX, 7; X, 12; X, 26; XI, 21; XI, 37; XII, 17;

- устремлятися, стреміти, пориватися (ὀρμάω) II, 10; VI, 1; V, 14; VII, 75; VIII, 41; IX, 1; IX, 28; IX, 29; XI, 31
  Спонука до руху чи дії, якої надає живій істоті її душа*; у розумних* істот устремління, хоч самі собою не є проявом розуму*, однак коряться йому в разі правного* налаштування. В українському перекладі подекуди вжито слова «порив», «пориватися» на позначення непокірних розумові устремлінь.

- устрій (κατασκευή, παρασκευή) III, 9; IV, 5; IV, 32; VI, 16; VI, 44; VII, 20; VII, 53; VII, 55; VIII, 11; VIII, 12; VIII, 39; VIII, 41; VIII, 45; X, 33; XI, 5;

- лаштувати(ся) (κατασκευάζω) VI, 16; VII, 13; X, 7
  Те саме, що природа* речі або істоти з акцентом на її структурному аспекті; лаштувати — надавати структурних рис, притаманних певній природі.

- ут римування1, утримуватися (ἀφεκτικόν, ἀπέχομαι) I, 3; I, 16; V, 33; IX, 1; IX, 12; XI, 18; XI, 37
  Кероване розумом* погамування пориву* до зла або до таких серединних речей*, які можуть вийти на зло. Є виявом чесноти второпності*.

- утримування 2, утримувати (συνέχω) VI, 40; X, 1; XII, 30

Один з виявів природи* Всесвіту*, що полягає в збереженні гармонійної єдності всіх його частин і запобігання їхнього виходу поза встановлені для них межі. Відповідно, для кожної частки Всесвіту утримувати себе на своєму місці й у своїх межах є однією з вимог життя за природою, а для розумних істот* — виявом чесноти здержливості*.

- ухиляння, ухилятися (ἔκκλισις, ἐκκλίνω) VI, 20; VIII, 7; VIII, 28; VIII, 50; XI, 37
  Сахання душі* від зла (істинного чи гаданого*). В разі хибності ухиляння через його нерозумність, воно зветься страхом*.

- уявлення, уява (φαντασία, φάντασμα) I, 7; I, 14; I, 15; I, 16; II, 5; II, 7; III, 1; III, 11; III, 4; III, 6; III, 11; III, 16; IV, 22; IV, 24; V, 2; V, 16; V, 36; VI, 13; VI, 16; VII, 2; VII, 17; VII, 29; VII, 54; VIII, 7; VIII, 13; VIII, 26; VIII, 29; VIII, 49; VIII, 51; IX, 7; X, 17; X, 38; XI, 19; XII, 16; XII, 18;

- уявляти (φαντάζομαι) I, 7; I, 17; II, 12; III, 4; IV, 19; IV, 36; V, 12; V, 16; V, 22; V, 36; VI, 13; VI, 36; VII, 47; VIII, 36; X, 3; X, 7; X, 9; X, 28; X, 31; XII, 32
  Процес виникнення в душі* живої істоти образу предмета* і сам цей образ. Якщо істота розумна*, то ті уявлення, які виникають в її умі*, звуться поняттями*. Залежно від того, чи уявлення безпосередньо пов'язане з предметом (осягальне* уявлення), чи з витвором самої душі, йому відповідають грецькі терміни «φαντασία» та «φάντασμα». В українському перекладі ця різниця зазвичай випливає з контексту.

- хвилювання, хвилювати(ся), зворушувати(ся) (ταραχή, ταράσσω) VI, 10; VI, 11; VI, 26; VII, 2; VII, 8; VII, 27; VIII, 5; VIII, 29, IX, 37; IX, 39; XII, 3

Синонім до пристрасті* з наголосом на тому, що підвладна пристрастям душа* позбавлена спокою, рівноваги й рівноплинності*.

- хиба (ἁμαρτία, ἁμάρτημα) II, 10; VII, 29; IX, 20; IX, 42; X, 30; XI, 18; XII, 16; XII, 26; хибити (ἁμαρτάνω) II, 1; II, 10; II, 11; IV, 3; IV, 26; V, 25; VI, 27; VII, 22; VII, 24; VII, 26; VII, 29; IX, 4; IX, 38; IX, 42; X, 30; XI, 18; XII, 12; XII, 16
  Традиція філософського вживання відповідного грецького терміну (дослівно «помилка») тягнеться від вчення Сократа, який вважав, що всякий злий вчинок є наслідком невідання. В контексті стоїцизму слово набуває додаткової образності, адже стоїки трактували злі вчинки як блукання, збочення зі шляху, що веде до найвищої мети — життя за природою*. Перекладач відмовився від традиційного перекладу «гріх», «грішити» через його надто виразні асоціації з християнською етикою.
- Ціле (τὸ ὅλον, τὰ ὅλα) II, 3; II, 9; II, 11; Ill, 11; IV, 3; IV, 21; IV, 25; IV, 26; IV, 36; IV, 46; V, 8; V, 10; V, 30; VI, 1; VI, 9; VI, 25; VI, 42; VI, 45; VII, 5; VII, 10; VII, 18; VII, 19; VII, 23; VII, 25; VII, 55; VII, 66; VII, 75; VIII, 5; VIII, 6; VIII, 26; VIII, 34; VIII, 50; IX, 1; IX, 22; IX, 28; IX, 29; IX, 35; X, 6; X, 7; X, 11; X, 20; XI, 1; XI, 5; XI, 8; XI, 13; XI, 18; XI, 20; XII, 23; XII, 26
  Синонім до Всесвіту* з наголосом на єдності й взаємопов'язаності всіх його частин.

- честивість, честиве (ὁσιότης, ὅσιον) IV, 18; V, 9; VI, 30; VI, 44; VII, 66; XI, 20; XII, 1; XII, 5;

- богобоязність, богобоязне (θεοσεβές) I, 3; I, 5; VI, 30; VII, 54; XI, 20;

- нечестиве (ἀσεβές, ἀσεβέω) IX, 1
  Справедливість* у ставленні до богів*.

- чільні речі (τὰ ἡγούμενα, τὰ προηγούμενα) IV, 1; V, 20; VII, 55; IX, 41
  Найближчі цілі, до яких треба устремлятися* задля путнього* досягнення найвищої мети — життя за природою* і гармонії з Цілим*.

- шляхетність, шляхетне (γενναῖον, γεννικόν, ὑύγενές) IV, 49; VII, 46; VII, 66; XII, 3
  Синонім до свободи*, свобідності*; має додатковий відтінок значення, який відображає характерне для античності бачення свободи (чи, навпаки, рабства) як природжених, а не набутих якостей.

Покажчик·імен

Август, Октавіан
IV, 33; VIII, 5; VIII, 31

Аґріппа, Марк Віпсаній
VIII, 31

Адріан
IV, 33; VIII, 5; VIII, 25; VIII, 37; X, 27

Александр Котіейський
I, 10

Александр Македонський
III, 3; VI, 24; VIII, 3; VIII, 29; X, 27

Александр Платонік
I, 12

Алкіфрон
X, 31

Антонін Пій
IV, 33; VI, 30; VIII, 25

Антонін, Марк Аврелій
VI, 26; VI, 44

Аполлоній Халкедонський
I, 8; I, 17

Арей Дідім
VIII, 31

Архімед Сиракузький
VI, 47

Атенодот
I, 13

Брут, Марк Юній
I, 14

Вакхей
I, 6

Велій Руф
XII, 27

Венедикта
I, 16

Вер, Марк Анній
I, 1; VIII, 25

Веспасіан, Тіт Флавій
VI, 32

Волез
IV, 33

Гельвідій Пріск
I, 14

Геракліт Ефеський
III, 3; VI, 42; VI, 47; VIII, 3

Гимен
X, 31

Гіппарх Нікейський
VI, 47

Гіппократ
III, 3

Демокріт Абдерський
III, 3

Дентат, Маній Курій
IV, 33

Деметрій Платонік
VIII, 25

Деметрій Фалерський
IX, 29

Діоген Синопський
VIII, 3; XI, 6

Діогнет
I, 6

Діон Сиракузький
I, 14

Діотім
VIII, 25; VIII, 37

Доміцій, Ґней, Афр
I, 13

Евдаймон
VIII, 25

Евдокс Кнідський
VI, 47

Евтих
X, 31

Евтихіон
X, 31

Евфрат
X, 31

Емпедокл Акрагантський
XII, 3

Епіктет
I, 7; IV, 41; VII, 19; XI, 34; XI, 36

Епікур
VII, 64; IX, 41

Епітинхан
VIII, 25

Кадіціан
IV, 50

Камілл, Марк Фурій
IV, 33

Катон, Марк Порцій, Молодший
I, 14

Катон, Марк Порцій, Старший
IV, 33

Катулл, Цінна
I, 13

Кратет
VI, 13

Крез
X, 27

Крітон
X, 31

Ксантиппа
XI, 28

Ксенократ
VI, 13

Ксенофонт Атенський
X, 31

Лепід
IV, 50

Лузій Луп
XII, 27

Луцілла, Доміція
VIII, 25

Максім, Клавдій
I, 15; I, 16; I, 17; VIII, 25

Маркіан
I, 6

Меніпп
VI, 47

Меценат, Гай Цільній
VIII, 31

Монім
II, 15

Нерон, Тіберій Клавдій
III, 16

Пантея
VIII, 37

Пергам
VIII, 37

Пердікка
XI, 25

Піфагор
VI, 47

Платон
VII, 48; IX, 29; X, 23

Помпей, Ґней
III, 3; VIII, 3

Помпеї, рід
VIII, 31

Рустик, Квінт Юній
I, 7; I, 17

Сатиріон
X, 31

Север, Клавдій
I, 14; X, 31

Секст Херонейський
I, 9

Секунда
VIII, 25

Сільван
X, 31

Сократ
I, 16; III, 3; III, 6; VI, 47; VII, 19; VII, 66; VIII, 3; XI, 23; XI, 25; XI, 28; XI, 39

Сократик
X, 31

Стерцініій
XII, 27

Сціпіон, Публій Корнелій, Африканський Старший
IV, 33

Тандасід
I, 6

Телавг
VII, 66

Теодот
I, 17

Теофраст
II, 10

Тіберій, Клавдій Нерон
XII, 27

Трасія Пет
I, 14

Траян, Марк Ульпій
IV, 32

Тропеофор
X, 31

Фабій
IV, 50

Фабій Катуллін
XII, 27

Фавстина
VIII, 25

Фаларід Акрагантський
III, 16

Філіпп
IX, 29; X, 27

Фокіон
XI, 13

Фронтон, Марк Корнелій
I, 11

Хаврій
VIII, 37

Харакс
VIII, 25

Хрисіпп
VI, 42; VII, 19

Цезар, Ґай Юлій
III, 3; VIII, 3

Цезон
IV, 33

Целер, Каніній
VIII, 25

Юліан
IV, 50

Покажчик·географічних·назв

Азія
VI, 36

Атос
VI, 36

Баї
XII, 27

Геліка
IV, 48

Геркуланум
IV, 48

Ґрануя
II, 0

Європа
VI, 36

Каєта
I, 17

Капри
XII, 27

Карнунт
III, 0

Кітерон
XI, 6

Ланувій
I, 16

Лорій
I, 16

Оріганіон
VI, 47

Помпеї
IV, 48; VIII, 31 (?)

Рим
VI, 44

Сінуесса
I, 7

Тускул
I, 16

Феб
VI, 47

Філістіон
VI, 47

Літературно-художнє видання

Марк Аврелій
НАОДИНЦІ З СОБОЮ

Роздуми

Керівник проекту ○ **Михайло Царик**
Переклад ○ **Ростислав Паранько**
Дизайнер та верстальник ○ **Арміне Скарлош**

Підписано до друку 08.12.20. Формат 60 × 90/16
Друк цифровий. Гарнітура Source Serif Pro
Умовн. друк. арк. — 18

Кафедра графічного дизайну ЛНАМ
Львів, вул. Кубійовича, 38